Keller Easterling

Devletdışı Güç

ALTYAPI MEKÂNI VE İKTİDAR

metis

Keller Easterling

Devletdışı Güç

Altyapı Mekânı ve İktidar

Mimar ve yazar. Halen Yale Üniversitesi'nde profesör olarak çalışıyor. Küreselleşme, şehircilik, mimarlık üstüne çok sayıda makalesi var. Kitaplarından bazıları: *Enduring Innocence: Global Architecture and its Political Masquerades* (Dayanıklı Masumiyet: Küresel Mimarlık ve Siyasal Maskeleri, MIT, 2005) ve *Organization Space: Landscapes, Highways and Houses in America* (Örgütlenme Mekânı: Amerika'da Peyzajlar, Otoyolları ve Evler, MIT, 1999).

Metis Yayınları
İpek Sokak 5, 34433 Beyoğlu, İstanbul
e-posta: info@metiskitap.com
www.metiskitap.com
Yayınevi Sertifika No: 10726

Devletdışı Güç
Altyapı Mekânı ve İktidar
Keller Easterling

İngilizce Basımı:
Extrastatecraft
The Power of Infrastructure Space
Verso, 2014

İlk Basım: Nisan 2017

Yayıma Hazırlayan: Savaş Kılıç

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Metis Yayıncılık Ltd.
Baskı ve Cilt: Yaylacık Matbaacılık Ltd.
Fatih Sanayi Sitesi No. 12/197 Topkapı, İstanbul
Matbaa Sertifika No: 11931

ISBN-13: 978-605-316-074-8

Keller Easterling

Devletdışı Güç

ALTYAPI MEKÂNI VE İKTİDAR

Çeviren:

Şahika Tokel

metis

İçindekiler

Teşekkür

VERSO ve bilhassa editörüm Leo Hollis içten bir teşekkürü hak ediyor. Metni genel bir okur kitlesi için düzenleyişindeki itina ve keyif sadece metnin daha anlaşılır olmasına değil, son derece minnettar olduğum keşiflere de yol açmıştı. Verso'da Mark Martin, Tim Clark ve tasarımcılar Andy Pressman ve Michael Oswell'a da teşekkürler. Paralel bir metne benzeyen dipnotlarda maksadım, genel okur kitlesinin çözümlemek istemeyebileceği süregiden akademik söylemlere olan borcumu açıklığa kavuşturmaktı.

Yale Üniversitesi'nin Gustav Ranis Ödülü, Graham Vakfı İleri Güzel Sanatlar Çalışmaları, Cornell Beşeri Bilimler Topluluğu ve Jan van Eyck Akademisi bu kitabın araştırma ve üretimine kısmen finansman sağladı.

Çeşitli meslektaş ve arkadaşlarım yazım sürecinde muhtelif taslakları okudular: Ljiljana Blagojevic, Roger Conover, Stephen Graham, Michelle Komie, Nancy Levinson, Mitch McEwen, Brian McGrath, Susanna Newbury, Dara Orenstein, Vyjayanthi Rao, Andreas Ruby ve Ilka Ruby.

Birkaç proje ve kolektif araştırma teşebbüsü bu kitabın bazı kısımlarına katkıda bulundu.

Serbest bölgeyle ilgili araştırma Rotterdam'daki 2007 Mimarlık Bienali (Program Başkanı Christine de Baan) için bir araya getirildi. "Serbest Bölge" başlıklı bölümün içeriği ilk önce *Visionary Power* (2007) kitabının bir bölümü olarak yayımlandı.

Kenya'da araştırmama birçok kişi yardımcı oldu: Mwangi Gathinji, Brian Herlihy, Profesör Kigara Kamweru, John Mugabe, Pa-

mela Odero, Simon Olawo, Dr. Bitange Ndemo, John Sihra, Steve Song ve Kai Wolff.

"Geniş-Bant" bölümünün bir kısmı ilk önce *New Geographies* (2009) içinde "Kablo" başlığıyla yayımlandı. Bu bölümdeki araştırma Jan van Eyck Akademisi'nin bir araştırma birimindeki çalışmayı tamamlamak için hazırlandı. Bu çalışmada Santiago del Hierro, Gary Leggett, Dubravka Sekulic, Vesna Tomse ve Nadar Vossoughian da yer aldılar. Bu araştırmanın bir kısmını sunmak için hazırlanan internet sitesini Tomas Celizna tasarladı, videoları Min Oh ve Celizna hazırladı.

Kitabın alternatif aktivist teknikleriyle ilgili son bölümü 2008'de bir yüksek lisans dersi, ayrıca Vedran Mimica ve Saloman Frausto' nun daveti üzerine Berlage Enstitüsü'ndeki halka açık bir konuşma için geliştirildi. "Devletdışı Güç" başlıklı bölümün içeriği ilk önce *Hunch 12: Bureaucracy*'de (2009) yayımlandı. 2008'de Storefront for Art and Architecture'daki *Some True Stories / Bazı Gerçek Hikâyeler* başlıklı ortak sergi bu aktivist tekniklerinin bir kısmını denedi. Sergi katılımcıları ekibinde Gaby Brainard, Ashima Chitre, Neil Donnelly, Mwangi Gathinji, Santiago del Hierro, Mustapha Jundi, Rustam Mehta, Thom Moran, Jacob Reidel ve Carol Ruiz vardı.

Kitabın bazı kısımlarını daha önceden yayımlayan editörlerin zekâsından muazzam ölçüde yararlandım. Bu kitabın iki önizlemesini *The Action Is the Form* (Eylem Biçimdir, Strelka Press, 2012) başlığıyla e-kitap denemesi olarak yayımlayan Justin McGuirk'e ve *Design Observer*'da (2012) "Serbest Bölge: Devletdışı Gücün Mekânsal Yazılımları"nı yayımlayan Nancy Levinson'a minnettarım. Joseph Grima ilk önce Storefront for Art and Architecture'ın yöneticisi olarak, sonra da *Domus*'un editörü olarak bu çalışmayı destekledi; *C-Lab*'den Mark Wigley ve *Volume*'dan Jeffrey Inaba da öyle. *Perspecta* dergisi de ilgili bir araştırmayı yayımladı, bu yüzden Dean Robert A. M. Stern'e ve editörleri Kanu Agrawal, Gaby Brainard, Melanie Domino, Iben Falconer, Rustam Mehta, Thom Moran, Matthew Roman, Tal Schori ve Brad Walters'a teşekkürler. Şükran borçlu olduğum diğer bazı editörler de şunlar: Marc Angélil, Shumon Basar, Helen Castle, Dana Cuff, Cynthia Davidson, Peggy

Deamer, Alexander Eisenschmidt, Daniela Fabricious, Homa Fajardi, Rania Gosn, Deborah Hauptmann, Aaron Levy, Sina Najafi, Warren Neidich, Amanda Reeser, Mark Shepard, Ashley Schafer, Lola Sheppard, Roger Sherman, Andreas ve Ilke Ruby, Neyran Turan, Markus Miessen, Maya Przybylski, Daniel van der Velden, Marina Vishmidt, Srdjan Jovanovich Weiss ve Mason White.

Bazı arkadaşlarım bu çalışmaya destek verdi ya da düşüncelerini paylaştı: Arjun Appadurai, Julieta Aranda, Jonathan Bach, Shumon Basar, Chloe Bass, Ursula Beimann, Markley Boyer, Lindsay Bremner, Jordan Carver, Benedict Clouette, Beatriz Colomina, Jordan Crandall, Teddy Cruz, Shiela ve Peter DeBretteville, Santiago del Hierro, Tina di Carlo, Elizabeth Diller, Edward Dimendberg, Kodwo Eshun, Homa Fajardi, Renate Ferro, Annette Fierro, Ray Gastil, Jordan Geiger, Eva Franc-Gilibert, Sara Goldsmith, Claudia Gould, Paul Gunther, Dolores Hayden, Molly Hickock, Nikolaus Hirsch, Jerey Inaba, Susan Jonas, Branden Joseph, Tom Keenan, Laura Kurgan, Jesse LeCavalier, Siddhartha Lokanandi, Marcell Mars, Reinhold Martin, Ana Miljacki, Mohsen Mostafavi, Tim Murray, John Palmesino, Satya Pemmaraju, Alan Plattus, Irit Rogoff, Ann-Sofi Rönnskog, Jenny Sabin, Joel Sanders, Fred Scharmen, Felicity D. Scott, Dubravka Sekulic, Michael Serino, Brett Steele, Daniel van der Velden, Misa Miodrag Vujošević, Mark Wasiuta, Eyal Weizman, Ines Weizman, Mark Wigley, Darien Williams, Brian Kuan Wood ve Gwendolyn Wright.

Bazı öğrencilerim (Ann-Marie Armstrong, A. J. Artemel, E. Sean Bailey, Swarnabh Ghosh, Brandon Hall, Gary Leggett, Rustam Mehta, Craig Rosman ve Ian Starling) araştırmalarda bana yardım ettiler. Ayrıca hem seminerlerde hem de derslerde isimleri sayılamayacak kadar çok öğrencim zekâ ve meraklarıyla katkıda bulundular.

Bu kitap Detlef Mertins'in hatırasına adanmıştır.

Giriş

MİKRODALGALAR milyarlarca cep telefonu arasında mekik dokur. Bilgisayarlar senkronize olur. Sevkiyat konteynerleri küresel düzeyde üretilen ve nakledilen malları istifler, kilit altına alıp korur, ve kalibre eder. Hepsi 0,76 mm kalınlığında olan kredi kartları dünyanın her yerinde ATM'lerin kart yuvalarına girer. Dünyamızın tüm bu çok yaygın ve görünüşe göre zararsız nitelikleri küresel altyapının kanıtlarıdır.

"Altyapı" kelimesi genelde ulaşım, iletişim ya da kamu hizmetlerinin fiziksel ağlarını akla getirir. Altyapı, gizli bir altkatman olarak düşünülür – kesin sonucu, biçimi ve kuralı olan nesneler arasındaki bağlayıcı mecra ya da akım olarak. Ne var ki günümüzde altyapı, boru ve kablo şebekelerinden çok uydulardan yayılan mikrodalga havuzlarından ve elimizde tuttuğumuz atomize edilmiş elektronik aletler popülasyonundan oluşmaktadır. Teknik nesnelerden işletme biçimlerine dek her şeyi denetleyen ortak standartlar ve fikirler de bir altyapı oluşturur. Altyapı, gizli olmak şöyle dursun, artık hepimizin arasındaki açık temas ve erişim noktasıdır – gündelik hayatın tüm mekânını yöneten kurallardır.

Yaşam alanlarınızı gözünüzün önüne getirin: otoparklar, gökdelenler, döner kavşaklar, garajlar, sokak lambaları, özel araba yolları, havalimanı bekleme salonları, otoban sapakları, büyük mağazalar, yan yana dizili mağazalardan oluşan alışveriş alanları, alışveriş merkezleri, küçük dükkânlar, serbest bölgeler, kumarhaneler, perakende satış yerleri, hızlı yiyecek restoranları, oteller, ATM'ler, siteler, konteyner limanları, endüstriyel parklar, çağrı merkezleri, golf sahaları,

banliyöler, ofis binaları, iş merkezleri, tatil yerleri. Retinadaki görüntüde dünyadaki mekânın çoğunu oluşturan çorba gibi bir ayrıntılar ve tekrarlanabilir formüller matrisi kalır – buna *altyapı mekânı* diyebiliriz.

Binalar artık genelde bir mimarın emsalsiz bir yapı olarak tasarladığı, tek tek yapılan kapalı yerler değil, benzer kentsel planlara yerleştirilen tekrar üretilebilen ürünlerdir. Lojistiğe göre ve sonuç alacak biçimde tasarlanmış tekrarlanabilir fenomenlerdir ve en önemlisi, tüketimi örgütlemek için kapsamlı rutinleri ve programları olan bir altyapı teknolojisi oluştururlar. Ne tuhaftır ki bu *mekânsal ürünler* ne kadar rasyonel hale getirilirse kostümlü ve işletme jargonlu irrasyonel markalaştırma kurgularına o kadar iyi uyum sağlıyorlar.[1] Siyah asfalta ve yemyeşil çimlere kurulmuş bu tanıdık parlak renkli kutular konfetisi (Teksas'ta da Tayvan'da da aynıdır) Starbucks kahvesi, Beard Papa profiterolleri ve Arnold Palmer golf kulüpleri hakkında kapsamlı, duygusal hikâyeler dokurlar.

Günümüzde sadece binalar ve iş merkezleri değil tüm dünya şehirleri bir formüle, bir altyapı teknolojisine göre inşa edilmektedir. Artık şehirler münferit şaheser binaların birikimiyle inşa edilmiyor. Bunun yerine en yaygın formül birörnek gökdelenlerin şiddetli sözcülüğünü yaparak dünyanın her yerinde Shenzhen ya da Dubai'yi kopyalıyor. Işık saçan siluetlerin üzerinden uçan bilgisayar yapımı filmler, küresel pazara girme arzusunun standart göstergesi haline geldi. Burada bu basmakalıp tespitlerde bile açıkça görüldüğü gibi altyapı (*infrastructure*) bu durumda kentsel temel yapı (*substructure*) değil, kentsel yapının kendisidir – küresel şehircilik parametrelerinin ta kendisi.

İşletim Sistemi

Victor Hugo'nun *Notre Dame'ın Kamburu*'nda şöyle dediği iyi bilinir: "Mimari [örneğin katedralinki] insan düşüncesiyle orantılı ola-

1. Mekânsal ürünler fikri hakkında bir tartışma için bkz. Keller Easterling, *Enduring Innocence: Global Architecture and Its Political Masquerades* (Cambridge, MA: MIT Press, 2005).

rak gelişti; bin başlı ve bin kollu bir dev oldu. Bütün şu yüzergezer simgeciliği ebedi, gözle görülür, elle tutulur bir biçime dönüştürdü." Roman, Gutenberg'in yeni teknolojisinin bu devi tehdit ettiğini ileri sürer; matbu sözcükler kültürel hayal gücünün damarı olan mimariyi gasp etmiş ve doğaüstü gücünü çalmıştır. Hugo şu kehanette bulunur: "Bu, onu öldürecek. Kitap, yapıyı öldürecek."

Çağdaş şehirde altyapı mekânının dışavurumu, mimarinin ölümünü onaylıyor gibi görünebilirse de belki aslında sadece bu devin yine canlandığını göstermektedir. Mimari, suyun içindeki taşlar gibi benzersiz nesneler yapar, tekrarlanabilir mekânsal formüllerin sürekli akışı ise bir kentsel mekânlar denizi inşa eder. Mimarlar ve şehir planlamacıları bu gidişatı genelde güçsüzleştirici diye niteler, ama eğer kitap mimariyi gerçekten öldürdüyse belki de mimari başka bir bedende daha güçlü bir şey olarak yeniden doğmuştur – yani bilgi olarak. Altyapı mekânı bir bilgi mecrası olmuştur. Bilgi, nesnelerin ve içeriğin nasıl örgütlenip dolaşıma gireceğini belirleyen görünmez, güçlü etkinliklerin bünyesinde yaşar. Yazılımın gücüne ve geçerliliğine sahip olan altyapı mekânı, şehri biçimlendirmeye yarayan bir işletim sistemidir.

Bu işletim sistemi Marshall McLuhan'ın meşhur "Mecra mesajdır" sözündeki "mecra"ya benzer. McLuhan, mecranın ilan edilen içeriği (radyodaki müzik ya da internetteki videolar) ile bu içeriğin iletildiği araç arasındaki ayrımı vurgular. İçeriğin "hırsızın, zihindeki bekçi köpeklerinin dikkatini dağıtmak için taşıdığı et parçası" na benzediğini ileri sürer.[2] Diğer bir deyişle, mecranın ne söylediği bazen o mecranın ne yaptığını görmemize engel olur. Kent bağlamında –sudaki taş gibi– tek başına büyük bir beceri ve özenle yapılan binayı, beyan edilen içerik olarak tanımlayabiliriz. Ne var ki mecranın etkinliğini ya da altyapı matrisini –ne söylediğinden ziyade ne yaptığını– saptamak bazen zordur.

Kentsel düzenlemeleri üretip analiz etmek için dijital yazılımlar olmasa, sensörler ve dijital mecralar içermediği sürece mekânı bir

2. Marshall McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man* (New York: McGraw-Hill ve Londra: Routledge & Kegan Paul, 1964, 2001), s. 19: "Çünkü mecranın 'içeriği' hırsızın zihindeki bekçi köpeklerinin dikkatini dağıtmak için taşıdığı ağız sulandırıcı et parçasına benzer."

bilgi teknolojisi olarak düşünmeyebiliriz. Fakat altyapı mekânı, mecraların desteği olmadan bile mekânsal yazılım gibi davranır. Genelde kentsel mekânda statik nesnelerin ve hacimlerin bir eylemliliği olduğunu düşünmesek de altyapı mekânı *bir şey yapmaktadır*. Bir işletim sistemi gibi, altyapı mekânı mecrası da belli şeyleri olanaklı, belli şeyleri de olanaksız kılar. Kent ortamında oyunun kurallarını dikte eden beyan edilmiş içerik değil içerik yöneticisidir.

Altyapı mekânı bir biçimdir, ama binanın bir biçim olması gibi değil, yeni koşulların üstesinden gelmek için kendisini zaman içinde açan, güncellenen bir platformdur; yapılar arasındaki ilişkileri kodlar ya da lojistiği dikte eder. Binalar gibi nesne biçimleri ve binaları düzenleyen yazılımdaki kodların en küçük birimi bitler gibi aktif biçimler vardır. Bilgi, bu yazılımın –çoğu zaman beyan edilmemiş– etkinliklerinde bulunur: protokoller, rutinler, çizelgeler ve bu yazılımın mekânda açığa vurduğu tercihler. McLuhan'ın fikri, altyapı mekânına şöyle aktarılabilir: Eylem biçimdir.

Dubai, 2005

Devletdışı Güç

Çağdaş altyapı mekânı dünyadaki en güçlü insanların gizli silahıdır, çünkü açıklanmayan ama yine de belirleyici sonuçları olan etkinlikleri düzenler. Küreselleşen dünyadaki en radikal değişikliklerin bir kısmı hukuk ve diplomasi dilinde değil, bu mekânsal altyapı teknolojileriyle yazılmaktadır – bunun nedeni genelde pazar tanıtımlarının ya da hâkim siyasal ideolojilerin dünyada bu teknolojilerin hareketini kolaylaştırmasıdır. Bu hikâyeler, söz konusu düzenin gerçekte ne *yaptığını* gizlemek ya da dikkatleri başka yöne çekmek için içeriği ön plana çıkarırlar.

Bilindik yasama süreçlerine çok uzak olan bu dinamik mekân, bilgi ve iktidar sistemleri, yarı resmi yönetişim biçimlerinin bile yasalaştırabileceğinden daha süratle *de facto* idare biçimleri yaratabilirler. Altyapı projeleri gibi büyük ölçekli mekânsal şebekeler (örneğin 19. yüzyılda ABD'deki demiryolu ya da küresel denizaltı kablo ağları) devlete benzer bir idari otorite ihtiyacını uzun süre önce yaratmıştır ve yeni uluslararası, hükümetlerarası ve hükümetdışı oyuncu kümelerinden direktif almaya hâlâ ihtiyaç duyarlar. Altyapı *mekânı*, ülke içi ve ulus aşırı yetki alanlarının çarpıştığı çoklu, örtüşen ya da iç içe egemenlik türlerinin bir sahası olarak devletdışı güç (*extrastatecraft*) denebilecek şeyin bir mecrası haline gelir. Devletdışı güç, devlet aygıtının dışında, ona ilaveten ve bazen de onunla ortaklık içindeki, çoğu zaman açığa vurulmayan etkinlikleri tanımlayan bir ifadedir.

Örneğin dünyada kent mekânının yapımı için yaygınlıkla kullanılan bir yazılım vardır: serbest bölge – bütün dünyada Shenzhen'leri ve Dubai'leri üreten formül. Bu formülün çeşitli versiyonları Suudi Arabistan'daki Kral Abdullah Ekonomi Şehri'nde, Güney Kore'deki New Songdo City'de, Malezya'daki Cyberjaya'da, Haydarabad'daki HITEC Şehri'nde ve bu şehirler arasındaki her yerde görülebilir. Ev sahibi ülkenin iç hukukundan bağımsız otoritelerin idaresinde faaliyet gösteren serbest bölge, genelde ticari faaliyeti cezbetmeyi amaçlayan ayrıcalıklı olanaklar ve bir dizi teşvik sunar: vergi muafiyetleri, yabancılara mülkiyet hakkı, gümrük avantajları, ucuz iş-

Keller Easterling

Ordos, Orta Moğolistan, 2008

gücü ve emek piyasasında ya da çevre kanunlarında serbestlik. Dünya bu teşvikli şehirciliğe bağımlı hale geldi; serbest bölge çoğu büyük küresel oyuncunun merkez olarak seçtiği ve barındığı bir sahadır. Bu mekânsal teknoloji öyle bulaşıcıdır ki dünyadaki tüm ülkeler kendisi için bir serbest bölge silueti arzular hale geldi.

Verimsiz devlet bürokrasisinden bağımsız, rahat ve açık olarak tanıtılsa da serbest bölgenin mekânlarına ve etkinliklerine eklenen uygulamalar çoğu zaman beyan edilen niyetten sapar. Serbest bölge genelde şehir dışında kurulan eşbiçimli bir kapalı bölgedir, hukuktan muafiyetiyle daha zengin kentlilik biçimlerinde yaygın olan koşullardan ve koruma kurallarından kolayca kurtulabilir. Emek ve çevre istismarı siyasal sürecin denetimine takılmadan sürebilir. Üstelik popülerliğine bakılırsa serbest bölge, devletdışı kentsel mekânın (devletin yetki alanının ötesindeki mekân) gelişiminde kendi kendini idame ettirebilen bir araç oluvermiştir. Ancak aynı zamanda gölge ekonomilerini idare etme ve bu ekonomilerden faydalanma

çabalarında devletin vazgeçilmez bir ortağı haline gelmiştir. Bu devletdışı güç türünde, serbest bölge, devlet gücünü bastırmak şöyle dursun devletin bir vekili ya da kamuflajı gibi iş görerek onun gücünü pekiştiren yeni bir ortaktır.

Serbest bölgenin yanı sıra, küresel geniş-bant (*broadband*) bilgisayar ağları ve mobil telefon hizmeti, altyapı mekânındaki diğer yaygın ve belirleyici alandır. Mobil telefon hizmeti "dünyanın en büyük dağıtım platformudur" ve onu destekleyen geniş-bant altyapısı su kadar önemli bir kaynak diye methedilir. 2000 ile 2013 arasında tüm dünyadaki cep telefonu abonelikleri 740 milyondan 6,8 milyara çıktı, telefonların üçte birinden fazlası da gelişmekte olan ülkelerdeydi.[3] Kenya gibi Doğu Afrika ülkeleri uluslararası fiber optik denizaltı kablosuna daha yeni kavuştu. Yine de büyük cep telefonu popülasyonlarını dünyanın en yeni iş modellerini geliştirmek için kullanıyorlar. Kenya'da geliştirilen bir uygulama olan ve cep telefonundan para transferi yapılmasını sağlayan M-PESA, küresel bir bankacılık fenomeni haline geldi. Safaricom ve bölgedeki diğer telekom şirketlerinin reklamlarında genelde tepeden tırnağa kabile kıyafetleri içindeki Masai savaşçıları görülür. Savanın ortasında duran bu savaşçıların bir ellerinde mızrak, öteki ellerinde cep telefonu vardır, atmosferde-taşıma teknolojisi sayesinde dünyanın her yanına uzaktan erişebilmektedirler.

Yine de teknolojiyle ilgili hikâye ve vaatler ile kentsel mekânın gerçekte ne yaptığı arasında bir bağlantısızlık var. Hem kentsel mekân hem de telekomünikasyon birer bilgi teknolojisi ve mecrasıdır. Toprağa gömülü fiber optik kablo, tıpkı otoban ya da demiryolu gibi toprağa yeni bir değer kazandırmaktadır. Mobil telefon hizmeti, atomize edilmiş ve atmosferde taşınıyor olsa da bu fiziksel geniş-bant

3. "A 2010 Leadership Imperative: The Future Built on Broadband" (ITU, The Broadband Commission for Digital Development, 2010); Mohsen Khalil, Philippe Dongier ve Christine Zhen Wei Qiang, "Overview", *Information and Communications for Development: Extending Reach and Increasing Impact* içinde, haz. Dünya Bankası, Kalkınma Verileri Grubu ve Dünya Bankası Küresel Bilişim & İletişim Teknolojileri Departmanı (Washington DC: Dünya Bankası, 2009); ITU, Dünya Telekomünikasyon/ICT Göstergeleri Veritabanı, 17. basım, 17 Haziran 2013, www.itu.int.

ağından faydalanmak zorundadır ve bu ya da diğer herhangi bir hizmet anahtarlama noktasında bir darboğaz ya da tekel gelişebilir. Fiberin kentsel ve kırsal bölgelerdeki konumu ya da yeni kapalı bölgelerin ve yolların niteliği hep bilgiye erişimi güçlendirecek ya da zayıflatacak mekânsal faktörlerdir.

Kenya küresel telekom şirketleri için bir yatırım sahası halini alırken devlet aynı zamanda sayısı hızla artan diğer devletdışı aktörlerle (hükümetlerarası kurumlar, danışmanlık şirketleri ve hükümetdışı kuruluşlar) bir araya gelmek zorundadır. Bunların hepsi etrafta dolaşıp duruyor, tavsiyeler veriyor, finansman sağlıyor, araştırıyor, yatırım yapıyor ve kent mekânını denetleme potansiyeli taşıyordu – uzmanlığın yanı sıra geniş-bant şehirciliğinde gerçek bir yenileştirmeyi engelleyebilecek modası geçmiş modeller de önerebiliyordu. Kenya bu yenileştirmeleri gerçekleştirmeye olağanüstü hazırken, ülkenin devletdışı güç versiyonunun bilgiyi engellemekten ziyade her iki alanda da zenginleştirmek için mekânsal ve dijital yazılımların beraber işlemesini sağlaması gerekir.

Altyapı mekânının hem o kadar maddi olmayan hem de daha yaygın olan bir başka alanı dünyanın her yerindeki her tür altyapı mekânına erişebilecek durumdadır. Hükümetler arasında geçer akçe yasaysa uluslararası örgütler ve çokuluslu şirketler arasında geçer akçe standartlardır. ISO (Uluslararası Standartlar Örgütü), bu küresel standart oluşturma etkinliğinin devletdışı parlamentosudur. Hem özel şirketleri hem de ulusal temsilcileri bünyesinde toplayan hükümetdışı özel bir kurum olan ISO, kredi kartı kalınlığından araç gösterge panellerindeki piktogramlara, bilgisayar protokollerine ve vida dişlerinin açıklığına değin her şeyin küresel teknik standartlarını denetler. Çok sayıda örgütün (örneğin, ITU - Uluslararası Telekomünikasyon Birliği, IEC- Uluslararası Elektroteknik Komisyonu, ICAO - Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü, NATO, Dünya Bankası, IMF ve Dünya Ticaret Örgütü) etkisini artıran standartlar, küresel mübadelelerin "esnek hukuku"nu (*soft law*) yaratır.[4]

4. Nils Brunsson ve Bengt Jacobsson, "The Pros and Cons of Standardization - An Epilogue", haz. Brusson ve Jacobsson, *A World of Standards* içinde (Londra: Oxford University Press, 2000), s. 171; Peter Mendel, "The Making and Expan-

ISO'nun görünüşte zararsız olan teknik özellikleri, dünyanın çok önemli ölçülerini dikte eder; bu arada en popüler standardı ISO 9000 de "kalite" denen şeyin ritüelleştirilmiş formüllerini teşvik eden bir yönetim standardıdır. Kalite standartları ürünlerin özel niteliklerini dikte etmez, daha ziyade bir *süreç* ya da kalite sistemi için çevreden yönetişimin kendisine dek her şeye değinebilen yönetim ilkelerini sunar. ISO 9000, dünyanın çoğu ülkesinde temel bir yeterlilik belgesi olarak benimsenmiştir. Hatta ISO'ya uygunluk AB'nin ticari ortaklarında aranan bir koşuldur. Şimdi bütün dünya ISO Esperantosu'nun –çoğu zaman kişisel gelişim gurularının şen, iyimser dilini andıran– bir lehçesini konuşuyor.

Hiçbir belirli içeriği ya da bağlayıcılığı olmayan ISO, tehlikeli sonuçlar doğurabilecek beyan edilmemiş etkinlikler ve niyetler için kusursuz bir kanaldır. Şirketler örneğin işçi güvenliği ya da tehlikeli emisyonlarla ilgili hiçbir küresel sözleşmeye uymak zorunda kalmadan işgücü ya da çevre konusunda güvenilir oyuncular olduklarını tasdik ettirebilirler. ISO'nun ele aldığı onca şey arasında altyapı mekânının çatışmalı küresel sınırlarına doğrudan değinen neredeyse hiçbir standardın sunulmaması çarpıcıdır – basmakalıp kent mekânı burada hassas alanlarla, başarısız ekonomiler ve karmaşık siyasal durumlarla karşı karşıya kalır. Ancak ISO'nun hem daha belirleyici standartlar yaratmaktaki başarısızlığı hem de küresel alışkanlıkları şekillendirmekteki başarısı, çağdaş küresel yönetişimin pazarlıklarına ve bedellerine eklenen *mekânsal* protokollerin tekrarına esin kaynağı olur.

Mekân

Mekân bu altyapı gelişmelerinde muazzam derecede belirleyici olabilecekken özel teşebbüs ve devletdışı gücün diğer unsurları çoğu zaman başka teknik dillerle konuşurlar. Mali sektör uzmanları konut bölgelerini biçimlendirir, karbon piyasası yağmur ormanı alanlarını

→ sion of International Management Standards: The Global Diffusion of ISO 9000 Quality Management Certificates", haz. J. W. Meyer, G. S. Drori ve H. Hwang, *Globalization and Organization: World Society and Organizational Change* içinde (Oxford: Oxford University Press, 2006), s. 137-66.

düzenler, bilişim uzmanları mobil telefon hizmetinin teknoloji alanını şekillendirir, McKinsey danışmanları ekonometrik veriler sunarken ISO da monoton bir sesle işletme jargonuna başvurur. Siyasal ve ekonomik veriler, aslında yanlış bir mantık ya da yanlış düşünce sistemlerini sunabiliyor olsa da bilimin rasyonelliği kisvesine bürünür. Görece fiziksel dayanıklılığına rağmen altyapı mekânı çoğu zaman sadece daha oynak piyasaların ve siyasal oyunların bir yan ürünü gibi algılanır. Kim mekâna bilgi muamelesi yapıyor? Mekânsal değişkenlerin başı çektiği bu yazılımı ya da protokolleri kim yazıyor?

Altyapı gibi sosyal/teknik ağların gelişiminde insanlarla teknolojinin etkileşimi şimdiden çeşitli kuram ve bilimsel çalışma alanlarından yararlanmaktadır: sosyal bilimler, güzel sanatlar, ticaret tarihi, bilim ve teknoloji çalışmaları, bilim tarihi, örgüt çalışmaları, bilişim, medya ve iletişim çalışmaları, mimari ve şehircilik. Bu disiplinlerdeki en yenilikçi düşünürlerin bazıları şimdi bilimlerinin otoritesini ya da temel anlatılarının saflığını sorgulamak için bilim dallarındaki alışkanlıklarını esnetmekte ısrar ediyorlar. Kuramın varsayımlarını güçlendirmek yerine fiilen neler olduğunu keşfetmek istiyorlar. Bu kavşakta sadece bilim dalları değil mimari ve şehircilik *sanatları* da tartışmaya katkıda bulunmaktadır. Daha karmaşık bir bağlam arayışında altyapı mekânı taze ve etkili bir kanıt alanı olabilir.

Bu kitap altyapı mekânının üç farklı katmanını ele almaktadır: serbest bölge olgusu; Kenya'daki geniş-bant mobil telefon hizmeti; ve ISO'nun küresel yönetim standartları. Bunların her biri ulaşım, iletişim, işletme, ticaret ve kalkınma ağları konusunda bir dönüm noktasıdır. Her biri altyapı mekânındaki acil bir çağdaş meseleye değinir, aynı zamanda da uluslararası altyapının, örgütlerin ve şirketlerin büyümelerinin hız kazandığı, bütün dünyadaki seyahat ve iletişim sürelerinin azalmaya başladığı (hem Süveyş Kanalı hem de ABD'nin kıtalararası demiryolu 1869'da tamamlandı) 19. yüzyılın sonlarını akla getirir. Her biri altyapı tarihinin bu ilk zamanlarında madalyonun öteki yüzünde yeni bilgiler bulabilmek amacıyla gelişmekte olan ülkelerdeki altyapı mekânını ziyaret etmektedir. Ayrıca her biri mekânsal yazılım için potansiyel bir sınama ortamıdır.

Altyapı işletim sisteminin kanıtlarını ortaya çıkarmak, bu sisteme izinsiz girmek için bazı özel beceriler edinmek kadar önemlidir. Bu kitapta kanıtlara dayalı bölümler arasına daha düşünceye dayalı bölümler serpiştirilmiştir. Ray, internet ve toplu üretilmiş dış mahalleler gibi diğer altyapı örneklerini daha serbestçe kapsayan bu bölümler geniş bir biçim yapımını, tarih aktarımını ve aktivizm dağarcığını incelemektedir. Hepsi birlikte mekânsal değişkenler arasında bir etkileşim tasarlama sanatını ele almaktadır – devletdışı gücün siyasetini geliştirecek kadar güçlü bir etkileşim.

Bir zamanlar Mississipi'de bir buharlı gemi kaptanı olan Mark Twain, nehirde gemiyle seyahat etmek için çeşitli teknikler geliştirmiş. Yolcular manzarada "güzel resimler" görürken o "suyun [değişen] yüzeyinden" bilgi toplamaktaymış. Küçük bir dalga, ters akıntı ya da "hafif bir çukur" girdaba ya da yüzeyin altındaki karmaşık ve muhtemelen tehlikeli bir oluşuma işaret edermiş. Bunlar nehirdeki ancak *eğilim* (*disposition*) adı verilebilecek, potansiyel gelişmelerin ya da içsel eylemliliğin işaretleriymiş. Eğilim, bir örgütün tüm etkinliklerinin sonucu olan karakteri ya da doğal yatkınlığıdır. Mesaj değil, mecradır. Kumaşın üzerine basılan desen değil kumaşın süzülüşüdür. Satranç taşının biçimi değil, oynama biçimidir. Metin değil, metni yöneten, kendi kendini sürekli güncelleyen yazılımdır. Nesne biçim değil aktif biçimdir.

Altyapı mekânındaki her teknoloji için örgütlenmenin ne söylediğiyle ne yaptığını (güzel manzara ile nehrin akış dinamikleri) birbirinden ayırt etmek, beyan edilen niyet ile altta yatan eğilim arasındaki ayrımı görmektir. Fakat teknolojinin etkinliklerini görmek zor olabilir, çünkü altyapı mekânı her yerde olsa da ilk bakışta görülmez. Her birini, her aktif biçimi (su yüzeyindeki her çukur ya da dalgacık, yazılımdaki her kod parçası gibi) incelemek onu daha bir somutlaştırır. Eğilimi şekillendiren aktif biçimleri tespit etmek ve geliştirmek altyapı mekânındaki şehir planlamacısında olması gereken bir beceridir ve serbest bölgelerle ilgili tartışmadan sonraki bölümün konusu budur.

Teknolojiye eşlik eden hikâyeleri, inançları ya da ideolojileri incelemek de eğilimi tespit etmeye yardımcı olur. Örneğin altyapı genelde militarizm, liberalizm ya da evrensel rasyonalizasyonun bir

aracı olarak biçimlendirilmiştir. Fakat tarihin düzenlenişinde bu hikâyelerin ağırlığını sorgulayabiliriz. Savaşın göz alıcı gösterisi ilgiyi daha sinsi diğer şiddet türlerinden uzaklaştırabilir; ekonomik liberalizm kuramları ne tuhaftır ki özgürlük üzerinde derin kısıtlamalar yaratabilir; ve evrensel rasyonellik hayalleri kendi özel irrasyonellik biçimlerini destekleyebilir. Sermayeyle ya da neoliberalizmle ilgili dikkatle hazırlanmış kuramlar, bizi tehlikeler aramak için hep aynı yerlere yönlendirir, bu arada diğer otoriter güç mihrakları gözden kaçar. Bunun yanı sıra –uluslararası örgütlerin gelişimi, radyo frekans spektrumunun bölünmesi ya da uydu, fiber optik ve mobil telefon hizmeti ağlarının gelişimiyle ilgili olanlar gibi– bu kadar çarpıcı olmayan ya da gölgede kalan hikâyeler, bu gelişmelerin yaşamlarımızda yarattığı uzun vadeli etkiye rağmen genelde bürokratik ya da teknik ayrıntılar muamelesi görmüştür. O halde altyapı mekânında hikâyeyi biçimlendirmek ve yönetmek de çok önemli bir beceridir. Geniş bandın incelendiği bölümün ardından bu inatçı ideolojik hikâyelerle ilgili bölüm gelmektedir.[5]

ISO'yla ilgili tartışmanın ardından son bölüm altyapı mekânının oyuncularına daha etkinlikle hitap etmeyi amaçlayan siyasal aktivizmin geniş dağarcığını inceler. En bilindik siyasal aktivizm türleri beyan gerektirir. Ancak bir şeye karşı çıkıp bunun adını koymak gereken zamanlar olsa da ihtilaf çoğu kez dünyanın üzerine kurulu olduğu sinsilikle kandırılmakta, gerçek iktidar oyuncuları geçerliliklerini beyan edilmemiş etkinliklerle korumaktadırlar. Altyapı mekânı, hazır bir siyasal cevabımızın olduğu tüm bildik Leviathan'lardan daha vahşi bir melezdir. Altyapı mekânını güçlü kılan şeyler – yani çarpanları (serbest bölgeler, cep telefonları, mekânsal ürünler), irrasyonel kurguları ya da beyan edilmemiş ama belirleyici etkin-

5. Altyapı mekânlarına iliştirilen hikâyelerle ilgili tartışma sosyal ve teknik ağlar arasındaki mütekabiliyet hakkında son derece gelişmiş bir söylemde şimdiden kullanılmakta olan birkaç terime (senaryo ve anlatı gibi) göz kırpıyor – kitabın ilerleyen bölümlerinde buna daha fazla yer verilecek. Bu söyleme katkıda bulunan başlıklardan sadece ikisi için bkz. Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2005) ve David E. Nye, *Electrifying America: Social Meanings of a New Technology* (Cambridge MA: MIT Press, 1990).

likleri– belki de onu dürüst bir beyana ya da yönergeye bağışık kılan şeyin ta kendisidir. Rasyonel, kararlı ve dürüst olan, ihtilafın temelleri olsa da bazen farklı, kurmaca ya da sinsi olan kadar belirleyici olmaz. Altyapı mekânı çoğu küresel oyuncunun kolaylaştırılmış çevikliğinden daha kurnaz, ketum bir karşılığı öğretir – alternatif bir devletdışı gücü.

Birinci Bölüm

Serbest Bölge

SERBEST BÖLGENİN tanıtım filmleri hep aynı şablona uyar. Atmosferin hemen dışından yerkürede tespit edilen bir nokta zumlanır. Belli başlı şehirlere uçuş sürelerini gösteren grafikler, her neresi olursa olsun, bu noktanın tüm küresel etkinliğin merkezi olduğunu savunur. Bu filmlerin düşük bütçeli versiyonlarının müzikleri televizyonda defalarca kullanılmış, teneke sesini andıran kısa bir trompet parçası olabilirken çoğunun prodüksiyon maliyetleri yüksektir. Bir macera filmine ya da *western*'e uygun düşecek olan coşkulu müzik etnik bir uyarlamayla söz konusu kültüre uydurulmuştur. Film fragmanlarında duymaya alışık olduğumuz cinsten tok bir ses gerekli altyapıyı tasvir eder. Zum devam ederken bulutlar kenara çekilerek çok sayıda dijital güneş parlar ve ışıl ışıl yeni bir gökdelen metropolü gözler önüne serilir.

Küresel kentleriyle dünya serbest bölgeye hep böyle bağımlı değildi. Perde arkasına havale edildikten sonra serbest bölge, birkaç yıl içinde, depolama ve imalat için kullanılan tel örgüyle çevrili bir kapalı bölgeden bir dünya şehri şablonuna evrildi. Ne var ki bu biçimin son 30 yılda geçirdiği şiddetli mutasyonlar onu manipülasyona daha çok açık göstermekten başka bir şey yapmadı.

Serbest limanlar küresel ticarete yüzyıllarca yön verdi, ama 20. yüzyılın ortalarında daha kurallı bir ekonomik ve idari araç olarak İhraç Ürünleri İşleme Bölgesi'nin yani EPZ'nin gelişimi, modern ser-

best bölgenin başlangıcı kabul edilir. Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası, ulus inşası ve serbest ticaretle ilgili ikna edici argümanlarla EPZ'yi destekliyor; gelişmekte olan ülkelerin vergi ertelemeleri, ucuz işgücü gibi teşviklerle küresel pazara girmek ve yabancı yatırımı çekmek için kullanmaları gereken bir araç olduğunu savunuyordu. Her ne kadar geçici bir deneyim olması planlanmış ve yetersiz bir ekonomik araç olarak görülmüş olsa da serbest bölge 1970'lerde son derece yaygınlaşmış, hatta yeni emek istismarı dalgalarının yayılmasına neden olmuştu. Fakat beklenmedik bazı sonuçları da oldu: EPZ'ler başta düşünüldüğünün tersine, ülke ekonomisine karışıp gitmek yerine ülke ekonomisini gitgide bu kapalı bölgeye kattı.

Bu biçimin Çin'de ya da Ortadoğu'da geliştirilen sonraki nesilleri temelde başlı başına şehirler ya da şehir devletleri oldu ve şehirciliği hizmet sektörüne dönüştürdü. 1970'lerin sonunda Çin'in serbest ticaret aracı olarak serbest bölge deneyimi o kadar başarılı oldu ki serbest bölge kendi küresel ticaret ağlarını yarattı, bu da sonunda serbest bölgenin dünyadaki büyümesini hızlandırdı. Serbest bölge Dubai için yeni bir antrepo biçimiydi, uzun tarihinde görülenlerden pek farklı değildi. Serbest bölgeler çoğaldıkça seviyeleri de yükseldi ve kampüs ya da iş merkezi gibi yaygın kentsel biçimlerle birleşip büyüdü. Sanayi ve bilgi ekonomilerini kaynaştıran serbest bölge, konut, tatil yeri, eğitim, ticaret ve idari programların tamamını bünyesinde toplamaya başladı – teşvikli şehircilikle birlikte hızla gelişerek dünyada bir yerden başka bir yere rahatça taşınan mekânsal ürünlere taze bir havuz oldu.

Şehri tamamen yutan serbest bölge artık şehir inşası salgınının temeli olmuştu: Dubai, Singapur ve Hong Kong'un pırıl pırıl taklitlerini yeniden üretiyordu. 1960'larda dünyada bir avuç serbest bölge varken günümüzde binlercesi var – bazıları hektarla bazıları kilometrekareyle ölçülüyor. Artık finans merkezi olan küresel şehirlerin (New York, Londra, Tokyo, São Paulo) gölgesinde olmayan serbest bölge, kurumsal kapalı bölge niteliğiyle çağdaş küresel şehrin en popüler modelidir; "temiz bir devlet" ve yabancı bir ülkenin ekonomisine "tek duraktan" giriş yapma olanağı sunar. Şimdi başlıca şehirler ve hatta hukukun merkezi sayılan başkentler bile kendi serbest bölge ikizlerini yarattı: mesela Navi Mumbai; Kazakistan'ın yakın zaman-

da oluşturulan başkenti Astana; ya da imar uzmanı Stanley Gale'in tekrarlanabilir bir "kutu içinde şehir" diye nitelediği, Seul'ün ikizi New Songdo City. Ekonomi analistleri, serbest bölgeler görünürlükle görünmezlik, kimlikle anonimlik arasında gidip gelerek fiilen evrilirken bile bu bölgelerin onlarca değişkenini takip ederler.

Serbest bölge evrilirken tarihte yine bu amacı taşımış, kendi çekinceleri ve hevesleri olan çeşitli toplulukları andırır – bunlar kentliliğin uçuk ifadeleri ile kanunsuzluğun karmaşık ve bazen şiddetli bir türünü birleştirmekteydi. Uyumlu koşulların kapalı bir döngüsü üzerindeki özerk denetimini koruyan eşbiçimli serbest bölge, kentliliğin daha bilindik biçimlerinin alameti farikası olan koşul ve çelişkilerin çoğunu reddeder. Terhane ve yatakhanelerinde emek istismarı el altından sürüp gider.

Serbest bölge apolitik olmaya yönelik tüm çabalarına rağmen genelde güçlü bir siyasal piyondur. Bir yandan ekonomik liberalizmin bir aracı olarak göklere çıkarılırken bir yandan da devlet bürokrasisinin yerine daha karmaşık devletdışı yönetişim, pazar manipülasyonu ve düzenleme katmanlarına razı olur. Ekonomik rasyonalizasyonun bir aracı olarak tasarlanmış olsa da irrasyonelliğin ve fantazinin kusursuz bir eritme potasıdır. Ayrıca mekânsal bir yazılım olarak kendi işlem yeteneğinden nispeten yoksun olsa da –MS-DOS'un şehir muadili– dünyaya hızla yayıldı. Tüm bu nedenlerden ötürü serbest bölge manipülasyona açıktır, popülerliği onu alternatif teknolojilerin, kentliliklerin ve siyasetlerin potansiyel bir çarpanı ya da taşıyıcısı kılmaktadır.

Serbest Bölge Hem Kadim Hem Yenidir

Serbest bölge kadim serbest limanların, korsanların kapalı bölgelerinin ve deniz ticaretinin diğer antrepolarının mistisizminin mirasçısıdır. Yunanistan'daki Roma limanı Delos'tan sık sık serbest limanın en eski örneği olarak bahsedilir.[1] Akdeniz bölgesi ticaret ama-

1. Guangwen Meng, "The Theory and Practice of Free Economic Zones: a Case Study of Tianjin, People's Republic of China" (Doktora Tezi, Ruprecht-Karls Heidelberg Üniversitesi, 2003), s. 25; Guangwen Meng, "Evolutionary Mo-

cıyla İtalyan, Fenikeli, Ermeni ve Müslüman ticaret yollarında serbest limanlara ev sahipliği yaptı. Hansa Birliği, Baltık ve Kuzey Denizi'nde 13. yüzyıldan 17. yüzyıla dek bir "serbest şehirler" ağı kurdu. Son derece bağımsız olan Hansa tüccarları bir yarı manastır toplumu kurdular, ticarethane ve imalathanelerde beraber yaşayıp beraber yemek yiyorlardı, ayrıca yabancı şehirlerde bazen bu yerlere hapsediliyorlardı. Hamburg ve Bremen gibi Hansa şehirleri Londra, Lübeck, Rostock, Gdańsk, Königsberg, Brügge, Köln, Danzig ve Novgorod gibi şehirlerle ticaret yapıyordu.[2] Akdeniz'de Marsilya, Cenevre ve Livorno ilk serbest limanlardı. 17. yüzyıl itibariyle Avrupa'daki serbest şehirler ya da serbest limanlar arasında Napoli, Venedik, Trieste, Porto, Dunkirk ve Kopenhag vardı. Hamburg yüzyıllarca önde gelen serbest limanlardan biri olacaktı; monarşilerin hukuki gücünden ve ulusal düzenlemelerden uzak durabiliyordu.[3]

18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında ticaret tam manasıyla küresel bir ağ içinde Kuzey ve Güney Amerika kıtalarını da kapsamına alınca İspanya, Portekiz, Hollanda ve Büyük Britanya, Güney Amerika'da ve Karayipler'de serbest limanlar kurdu. Bunları Britanyalıların ve Fransızların Hong Kong (1841), Singapur (1819), Cibuti (1859) ve Aden'deki (1853) serbest bölgeleri izledi.[4] Kara-

→ del of Free Economic Zones – Different Generations and Structural Features", *Chinese Geographical Science* 15, no. 2 (2005), s. 1; R. J. McCalla, "The Geographical Spread of Free Zones Associated with Ports", *Geoforum* 21, no. 1 (1990), s. 122; D. L. U. Jayawardena, "Free-Trade Zones", *Journal of World Trade* 17, no. 5 (1983), s. 427.

2. Bkz. Helen Zimmern, *The Hansa Towns*, 2. basım (Londra: T. Fisher Unwin, 1889).

3. Meng, "The Theory and Practice of Free Economic Zones", s. 29.

4. Meng, "Evolutionary Model of Free Economic Zones", s. 105. 1900 itibariyle –bazı hesaplara göre– dünyada 11 serbest liman vardı. 20. yüzyılın ilk yarısında öncelikle İsveç ve İsviçre'de olmak üzere Avrupa'da 18 serbest liman daha oluşturuldu. Bkz. McCalla, "The Geographical Spread of Free Zones Associated with Ports", s. 123; Meng, "The Theory and Practice of Free Economic Zones", s. 27. Latin Amerika'da oluşturulan 8 serbest limanın 5'i, Meksika 1924'te serbest liman yasalarını geçirdikten sonra oluşturulan *puertos libres* idi. Bkz. Dara Orenstein, "Foreign-Trade Zones and the Cultural Logic of Frictionless Production", *Radical History Review*, no. 109 (Kış 2011), s. 36-61. Afrika'da ve Asya'da da serbest bölgeler kurulmuştu. Bkz. McCalla, "The Geographical Spread of Free Zones Associated with Ports", s. 127.

yipler'deki serbest bölgelerin faydası gitgide azalırken Asya limanları, özellikle de Hong Kong varlığını sürdürdü ve 20. yüzyıla doğru hem Hong Kong hem de Hamburg küresel modeller olmaya devam etti. Hamburg 1871'de Alman İmparatorluğu'na katıldığında çeşitli ticari özgürlüklerini kaybetme korkusuyla Alman Gümrük Birliği'ne üye olmayı reddetti, ancak 1888'de gümrük birliğinin denetiminin dışında kalacak bir bölgeyi tel örgülerle diğer bölgelerden ayırmasına izin verildiğinde katıldı. Bu alanda Hamburg'a depolanmış malları yeniden ihraç etmeden önce tasnif, manipüle ve imal etme konusunda daha çok özgürlük tanındı.[5]

Amerika Birleşik Devletleri, 1934'te Kopenhag ve Hamburg'a delegeler gönderdikten sonra Dış Ticaret Bölgeleri Yasası'nı kabul etti. Kısmen Hamburg modeline dayandırılan Dış Ticaret Bölgeleri (FTZ) malların tasnif ve manipüle edilmesine olanak tanıdı.[6] ABD' deki İlk FTZ'ler New York, New Orleans, San Francisco ve Seattle' daydı. 1950'de FTZ yasası imalata izin verilecek biçimde değiştirildi. Fakat 1970'e kadar sadece üç serbest bölge daha oluşturuldu: Toleda, Ohio'da; Honolulu, Hawaii'de ve Mayagüez, Porto Riko'da.[7]

II. Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle imalata olanak tanıyacak biçimde tasarlanmış birtakım tesisler bütün dünyada görüldü ve İhraç Ürünleri İşleme Bölgesi'nin –muhtemelen serbest bölgelerin tüm dünyada yayılmasını doğuran formül– öncüsü oldu. Hong Kong, II. Dünya Savaşı'ndan ve Kore Savaşı'ndan sonra zayıflasa da atağa kalktı ve bu yeni serbest liman türünün bir üyesi oldu, bunun nedeni de kısmen kendi ihraç ürünlerinin yüksek hacmiydi.[8] İrlanda'daki Shannon Havalimanı, artık kendisine yakıt ikmali için ihtiyaç duyulmaz olunca, Gümrüksüz Havalimanı (1947) ve Shannon Vergiden Muaf Havalimanı Kalkınma Şirketi'ni (1959) kuran yasa-

5. McCalla, "The Geographical Spread of Free Zones Associated with Ports", s. 125, 127.

6. İmalata yaklaşan bu "manipülasyon" genelde düzeltme ya da iyileştirme süreçlerini içeriyordu. Malların manipülasyonu, serbest bölgeleri ABD'de 1846' dan beri zaten izin verilen gümrüklü depolardan ayırıyordu. Bkz. Orenstein, "Foreign-Trade Zones and the Cultural Logic of Frictionless Production", s. 7.

7. McCalla, "The Geographical Spread of Free Zones Associated with Ports", s. 130.

larla birlikte hem imalat hem de hizmet sektörlerini cezbetmeyi amaçlayan kararlı bir kampanya başlattı.[9]

Savaş döneminde ABD'ye zaten gümrük vergisiz tedarikçilik yapan Porto Riko, 1947'de ABD işletmelerine göre tasarlanmış imalat ve depolama tesisleri inşa etmeye girişti. 10 yıllık vergi ertelemesi ve prefabrike modüler binalar 1963'te neredeyse 500 Amerikan firmasını kendine çekti. Programın destekçilerinden biri bunu "Karayipler'de insanların acılarını yatıştıracak ilk önemli çaba" diye niteledi. Kalkınma örgütünün çalışanları müşterileri yeni binalarına getirip, ışıkları açmak ve kenara çekilip "Burası sizin fabrikanız senyör" demek üzere eğitilmişlerdi.[10]

Panama Cumhuriyeti'nde 1948'de kurulan Colón Serbest Ticaret Bölgesi de ABD'yle II. Dünya Savaşı esnasında geliştirilmiş ve sürmekte olan ilişkilerden faydalanmak için tasarlanmıştı. Uluslararası serbest bölge planları Panama Kanalı açıldıktan üç yıl sonra, 1917'de tartışılmaya başlanmıştı ve bu projenin finansmanı New Yorklu yatırımcıların ilgisini çekiyordu. 1946'da Panama, bu projenin uygulanabilirliğini incelemek üzere ABD Dış Ticaret Bölgeleri Kurulu'nun yönetici sekreteri Thomas E. Lyons'u görevlendirdi.[11]

ABD-Meksika Bracero yani misafir işçi programının süresi dolmak üzereyken Meksika 1964'te Sınırı Sanayileştirme Programı'nı (BIP) resmen başlattı.[12] BIP yabancı şirketlerin Meksika-ABD sınırında 20 millik bir şeritte ikiz fabrikalar (*maquiladoras*) işletmele-

8. Hong Kong şimdi Çin Halk Cumhuriyeti'nin Özel İdare Bölgesi'dir (SAR).

9. McCalla, "The Geographical Spread of Free Zones Associated with Ports", s. 128-29.

10. Richard L. Bolin, "What Puerto Rico Faced in Being First to Create EPZs in 1947 ... And Its Huge Success" (Latin Amerika Serbest Ticaret Bölgeleri Komitesi konferansındaki ödül töreninde sunulan makale, San Juan, Porto Riko, 2004).

11. Bkz. www.colonfreetradezone.com; ve Thomas E. Lyons, "Report on Proposal to Create a Foreign-Trade Zone in the Republic of Panama: An Analysis of Some of the Many Direct and Indirect Benefits Which Would Accrue to the Republic of Panama by the Establishment of a Foreign-Trade Zone", Washington, DC: ABD Ticaret Bakanlığı, 1946. Öncesinde başka tesisler olmasına rağmen gerek Porto Riko gerekse Colón ilk serbest ticaret bölgesi olduklarını iddia ediyor.

12. Jean-Paul Marhoz ve Marcela Szymanski, "Trade Union Campaign for a Social Clause, Behind the Wire: Anti-Union Repression in the Export Processing Zones" (1996), actrav.itcilo.org.

rine olanak tanıyor, bu fabrikalar 1972 itibariyle artık ülkenin her yerinde kurulabiliyordu. Büyük kısmı kadınlardan oluşan ucuz işgücünden faydalanan bu serbest bölgeler aslında ana ülkedeki fabrikaların düşük maliyetli ikizleriydi.

Yabancı ülkelerdeki bu ilk yerleşimler başka ülkelerdeki deneyleri tetikledi. 1965'te Tayvan'ın Kaohsiung İhraç Ürünleri İşleme Bölgesi, Hong Kong ve Shannon'ı model aldı. Bunların hepsi Afrika, Güney Amerika, Ortadoğu ve Asya'nın diğer kısımlarındaki serbest bölgeler için şablon görevi gördü.[13] Güney Kore 1965'te 3'ü Seul'de ve 3'ü Incheon'da olmak üzere toplam 6 serbest ticaret bölgesi kurdu.[14] Hindistan aynı yıl Kandla'yı kurdu.[15] Brezilya, Manaus'u 1967'de kurdu.[16] Sosyalist Yugoslavya'nın Tuna nehri boyunca serbest bölgeleri yasalaştırması bu bölgelerin daha sonra Çin'de bir pazar deneyi olarak kullanılacağının bir habercisiydi.[17]

Serbest bölgeler, tarihsel serbest limanlardan türemiş olsa da 1970'lerden beri daha enikonu soyutlanmış, basmakalıp bir araç olmuştur ve artık daha önceleri ticarete yön veren denizcilik mekânlarından farklıdır. Konteynerli sevkiyat yeni küresel standart olunca küresel ticaretin yeni diaspora merkezleri bundan böyle bir uçağın inebileceği ya da bir kamyonun gidebileceği her yerde gelişebilirdi – hatta küresel ticaretle genelde bağdaştırılan kozmopolitliği asla desteklemeyecek olan ülkenin iç kısımları, sınır bölgeleri ve ücra yerlerde bile. Fakat serbest bölge kapılarını imalata ve yeni işçi popülasyonlarına açınca kendi özel kentlilik biçimini geliştirmeye başladı.

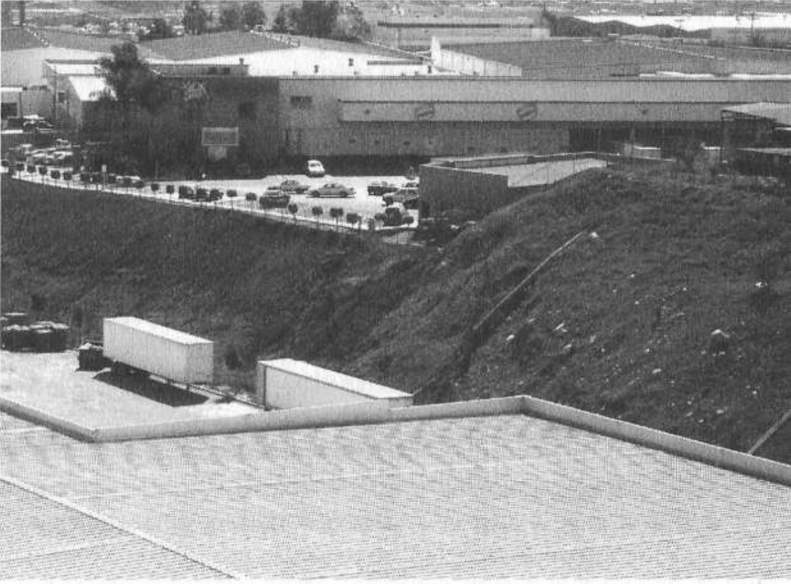
13. Kaohsiung'u model alan ülkelerden bazıları: Fildişi Sahili, Liberya, Moritanya, Ürdün, Kolombiya, Panama, Kosta Rika, Güney Kore, Güney Vietnam, Filipinler, Endonezya ve Hindistan. Bkz. McCalla, "The Geographical Spread of Free Zones Associated with Ports", s. 129.

14. D. L. U. Jayawardena, "Free-Trade Zones", *Journal of World Trade* 17, no. 5 (1983), s. 433.

15. McCalla, "The Geographical Spread of Free Zones Associated with Ports", s. 132. Sri Lanka'da serbest bölge ancak 1978'de kuruldu. Bangladeş ve Pakistan'da ise serbest bölgeler 1980'de oluşturuldu.

16. Walter H. Diamond ve Dorothy B. Diamond, *Tax-Free Trade Zones of the World* (New York: Matthew Bender, 1986).

17. McCalla, "The Geographical Spread of Free Zones Associated with Ports", s. 129-30.

İkiz fabrikalar, Tijuana, 2009

Serbest Bölge Bir Devletdışı Güçtür

Serbest bölgelerin 1970'lerde katlanarak çoğalmasına katkıda bulunan en önemli faktör belki de Birleşmiş Milletler Sanayi Kalkınma Teşkilatı'nın (UNIDO) açık desteğiydi. 1966'da kurulan UNIDO, gelişmekte olan ülkelere bir reçete olması amacıyla serbest bölgenin verilerini ve ekonomik istatistiklerini inceleyip yayımlamaya başladı. Shannon Vergiden Muaf Havalimanı Kalkınma Şirketi'nin yanı sıra Kaohsiung ve Dünya Bankası'yla beraber çalışıp potansiyel serbest bölge imarcılarına yol gösterecek bir Serbest Bölge Birimi kurdu. Shannon ve Kaohsiung bütün dünyada EPZ oluşumuyla ilgili seminerler verdi. 1971 itibariyle UNIDO "30'dan fazla gelişmekte olan ülkenin" serbest bölge oluşturmak için "UNIDO'dan teknik hizmet" almak istediğini ileri sürecekti.[18] Serbest bölge, küresel bir salgın olma yolundaydı – yaygın biçimde kopyalanan bir hukuki ve ekonomik şablondu.

UNIDO, serbest bölgeyi ekonomileri atağa kaldırabilecek geçici bir olgu olarak niteliyordu. Bir ülkede artık faydalı olmadığında küresel pazarın eşiğinde onu bir başka ülke devralırdı. Hatta UNIDO bütün dünyadan hükümet temsilcilerini bir araya getirecek uluslararası bir "serbest ticaret bölgesi federasyonu" kurmayı ummuştu.[19]

Serbest bölgeler 1970'lerde hızla çoğaldı. Sadece Amerika Birleşik Devletleri'nde 1970'te serbest bölgelerin sayısı 10'u bulmazken çarpıcı bir artışla 1986'da 118'e çıkacaktı.[20] Fakat bütün dünyadaki serbest bölgeleri saymak kolay değil, çünkü bu biçim dünyada bir yerden başka bir yere geçerken evrilmiştir. İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) ve diğerleri sık sık Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) yakın zamanda görülen katlanarak büyümeyi yan-

18. Tsuchiya Takeo, "Introduction", *AMPO: Japan-Asia Quarterly Review, Special Issue on Free Trade Zones and Industrialization of Asia* (1977), s. 4. Takeo, kısaltması WIFZA olan bir teşkilattan bahsetse de Dünya Serbest Bölgeler ve İhracat İşleme Bölgeleri Kuruluşu (WEPZA) bu kökenler üzerinde hak iddia eder ama resmi başlangıç yılı olarak 1978'i alır. 1980'de hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkelerde çeşitli türden başka serbest bölgeler olsa da UNIDO ihraç ürünleri işleme bölgeleri olarak gördüğü yerleri işleten gelişmekte olan şu ülkeleri sıralamıştır: Afrika'da Liberya, Malta, Mauritius, Senegal ve Tunus; Asya'da Hindistan, Malezya, Filipinler, Güney Kore, Singapur, Sri Lanka ve Tayvan; Latin Amerika'da Barbados, Belize, Brezilya, Şili, Kolombiya, Dominik Cumhuriyeti, El Salvador, Guatemala, Haiti, Honduras, Jamaika, Meksika, Nikaragua ve Porto Riko; Ortadoğu'da Mısır, Ürdün ve Suriye; ve Batı Samoa. Bkz. "Export Processing Zones in Developing Countries", *UNIDO Working Papers on Structural Changes* içinde, Uluslararası Endüstriyel Çalışmalar Merkezi, Küresel ve Kavramsal Çalışmalar Bölümü (UNIDO, 1980).

19. Takeo, "Introduction", s. 4, ve www.wepza.org. Başta UNIDO tarafından hükümetlerarası bir örgüt olarak kurulan WEPZA 1985'te özelleştirildikten sonra bağımsız, kâr amacı gütmeyen bir araştırma örgütü olarak yönetildi. Yöneticisi Richard Bolin, 1964'te Meksika hükümeti için ikiz fabrika programında etkili olan bir çalışmanın hazırlanmasına yardımcı oldu. WEPZA'nın kendi kendisini tasvirine göre "Enstitü aynı zamanda hükümetleri, uluslararası örgütleri, bölgesel ve küresel ticaret örgütlerini EPZ'lerin yoksul ülkelere Doğrudan Yabancı Yatırım çekilmesindeki etkililiği ve EPZ'lerin ekonomik özgürlüğünün ulusal ve küresel kalkınmanın birçok yönündeki önemi konularında eğitmekte de etkindir". WEPZA belki de küresel örgütlerdeki "neoliberal" denen yön değişiminin bir örneğiydi: ulusların üye olduğu hükümetlerarası örgütlerden özel teşebbüslerin üye olduğu hükümetdışı örgütlere doğru.

20. McCalla, "The Geographical Spread of Free Zones Associated with Ports", s. 131-32.

sıtan hesaplarındaki rakamları tekrarlar. 1975'te 25 ülkede ve dünya çapında toplam 79 EPZ'de 800.000 kişi çalışıyordu. 1986 itibariyle bu rakamlar neredeyse ikiye katlandı. 1997'de 93 ülkedeki 845 serbest bölgede 22,5 milyon kişi; 2002'de 116 ülkedeki 3000 serbest bölgede 43 milyon kişi; 2006'da 130 ülkedeki 3500 serbest bölgede 66 milyon kişi çalışıyordu.[21]

Serbest bölge hukuki ve ekonomik bir araç olarak bir ayartıcılık ve hukuki muafiyetler kokteylidir; bunlar bazen ülkenin hukuk sistemiyle birleşir, bazen uluslararası hukuk oluşturmak için işletmelerce manipüle edilir ve bazen ülke tarafından bütün yönleriyle benimsenir. Teşvikler her yerde değişiklik gösterir, ama şunları içerebilir: Gelir ya da satış vergilerinin ertelenmesi, elektrik ya da genişbant gibi kamu hizmetlerinin tahsis edilmesi, iş kanunlarında serbestlik, işçi sendikalarının ve grevlerin yasaklanması, çevre kanunlarında serbestlik, gümrük avantajları ve ucuz ithal ya da yerli işgücüne erişim, ucuz toprak ve yabancılara mülkiyet hakkı, ithalat/ihracat vergilerinden muafiyet, yabancı dil hizmetleri ya da ruhsat koşullarında gevşeklik.[22]

Serbest bölgenin bulunduğu ülke aynı zamanda bir hukuki varlık yaratmıştır: İşletmelerle ve yabancı hükümetlerle görüşme gücü olan serbest bölge otoritesi. İlk dönemlerdeki bir serbest bölge analistinin yazdığı gibi: "Bu varlıklar tarafından FTZ işletmecilerine bahşedilen muafiyetler, en katı ve bağlayıcı hukuki sistemin içini boşaltacak kadar kapsamlıdır; zaten çoğu ülkede bireyler FTZ yatırımcılarını normal yerel mahkemelerde dava edemezler." Dolayısıyla FTZ çoğu zaman "ülke bakanlıklarının, mahkemelerinin, güm-

21. 1986'da 47 ülkede 176 EPZ vardı. Bkz. Michael Engman, Osama Onodera ve Enrico Pinali, "Export Processing Zones: Past and Future Role in Trade and Development", *OECD Trade Policy Working Papers* içinde (OECD Publishing, 2007), s. 12; Takayoshi Kusago ve Zafiris Tzannatos, *Export Processing Zones: A Review in Need of Update* (Washington DC: Sosyal Koruma Grubu, Beşeri Kalkınma Ağı, Dünya Bankası, 1998), s. 5; Jean-Pierre Singa Boyenge, "ILO Database on Export Processing Zones" (Cenevre: Uluslararası Çalışma Ofisi, 2007), s. 1, www.ilo.org; Thomas Farole ve Gökhan Akıncı (haz.), *Special Economic Zones: Progress, Emerging Challenges and Future Directions* (Washington DC: Dünya Bankası, 2011).

22. Kusago ve Tzannatos, *Export Processing Zones*, s. 6-7.

rük müdürlüklerinin, merkez bankalarının, planlama otoritelerinin, vs."[23] yerini almaktadır.

Bir ülkedeki emek piyasasını, çevreyi, sıhhi tesisatları, sağlık ve güvenliği ya da insan haklarını düzenleyen katı kurallar olabilir ve ülke küresel antlaşmalara taraf olabilir. Fakat serbest bölge otoritesinin genelde bireysel anlaşmalarda her yasadan muafiyet tanıyacak gücü vardır. Başka serbest bölgelerde yerel hükümetler çoğunluk hissesi karşılığında serbest bölgenin yönetimine yardım edebilir ve devletin çalışma, çevre ya da ekonomi bakanlıkları kuramda birtakım düzenlemelerin uygulanmasında serbest bölge otoritesiyle beraber çalışabilir. Komünist ülkelerde ve Ortadoğu krallıklarında devlet bu bölgeler üzerinde daha çok denetim sağlayabilir.[24]

UNIDO başlarda EPZ'yi desteklemiş olsa da 1980 tarihli bir raporu bu formata geçici bir katalizörden başka bir şeymiş gibi davranmamak gerektiği konusunda uyarıyordu. UNIDO cinsiyet rollerinden gelişmekte olan ülkelere yeni teknolojiler sunmanın faydalarına değin bir dizi faktörü değerlendirmişti. Rapor, başta bu biçimin hem ev sahibi hem de yabancı ülkeler için cazip olduğunu, çünkü aralarındaki işbirliğini güçlendirdiğini ve çoğu kez serbest bölgenin dışındakinden daha iyi koşullar yarattığını saptamıştı. Fakat bu rapor aynı zamanda, serbest bölge aslında altyapıları, işletme platformlarını ve devletin meşru sınırları içinde yabancı çıkarları olan diğer potansiyel ilişkileri iyileştirmek için kullanılabilecek ulusal kaynakları başka bir şeye yönlendirdiği için ortaya çıkan tehlikeleri de vurguluyordu. Rapora göre "EPZ'lerin dezavantajları kapalı bölgeci tabiatlarının sürmesinde yatıyor gibi görünecektir. Ev sahibi ülkelerin karşı karşıya olduğu seçim, kapalı bölgeyi korumak ya da ortadan kaldırmaktır. Kapalı bölgenin sürdürülmesi sorunları, sosyal ve ekonomik maliyetleri koruyacaktır, bunu başka faydalarla telafi edeceği de açık değildir." UNIDO, ev sahibi ekonominin geri kalanından ayrı kalmayı sürdürmesi halinde serbest bölgenin kazan-

23. Jayawardena, "Free-Trade Zones", s. 428.

24. Xiangming Chen, "The Evolution of Free Economic Zones and the Recent Development of Cross-National Growth Zones", *International Journal of Urban and Regional Research* 19, no. 4 (1995), s. 595-96.

çlı olmayan bir öneri olacağını kabul eder, ama bu biçimin devam etmesinin muhtemel olduğunu görmüştür.[25]

Bunun gibi OECD ve Dünya Bankası yayınları da ticaret ve refahı teşvik etmenin en iyi yolunun EPZ'ler değil ülke ekonomisine yapılacak basit yatırım olduğunu kabul etmekteydi. İlgili altyapı yatırımlarını ve kaybedilen vergi gelirlerini göz önüne alınca "teşebbüs yaklaşımına" karşı serbest bölge yaklaşımı ev sahibi ülkede her zaman önemli bir değer ya da "yayılma" etkisi yaratmadı. OECD, EPZ' leri "ekonomik bir bakış açısından yetersiz bir uygulama"[26] olarak nitelemiştir.

Bununla birlikte Çin'in daha güçlü serbest bölge versiyonu kısa sürede bu bölgelerin büyümesini ateşleyecek ve onu kendi kendini doğrulayan bir kehanete dönüştürecektir.[27] Çin'de serbest bölge genelde komünist tipte serbest pazarın ilk gelişimini temsil eder. Deng Xiaoping'in "Açık Kapı" ekonomi politikalarının bir parçası olarak 1980'lerin ilk beş Özel Ekonomik Bölgesi (SEZ) –Shenzhen, Xiamen, Shangtou, Zhuhai ve bütün Hainan eyaleti– pazar ekonomisi deneyleri olarak planlanmıştı. Çin 1984'e kadar 16 serbest bölge daha oluşturdu. O tarihten beri çeşitli türde birçok özel bölge kurdu ve bunların çoğu tipik EPZ formülünden farklıydı. Shenzhen gibi bir SEZ hem iş hem de konut programları olan tam bir şehirdir. Serbest bölgeleri izleyen ILO'ya göre, 2006'da dünyadaki EPZ'lerde çalışan

25. UNIDO, "Export Processing Zones in Developing Countries", s. 40-41. UNIDO, serbest bölgenin değişken bir pazar ortamında geçici bir katalizör oyuncu olacağını tasavvur etmiş olabilir, ama serbest bölge otoritesi, ev sahibi devletin serbest bölge topraklarını yeniden kendine katmayacağına dair yasal garanti bile verebilirdi.

26. Bkz. Engman, Onodera ve Pinali, "Export Processing Zones: Past and Future Role in Trade and Development", s. 6, 25: "İş ortamının ticaret ve yatırımın liberalleştirilmesi, iyi bir altyapının, hukukun egemenliğinin ve idari basitleştirmenin tesis edilmesi yoluyla iyileştirilmesi hâlâ yatırımı, istihdamı ve büyümeyi teşvik etmenin en etkili politika seçeneğidir." Kusago ve Tzannatos, *Export Processing Zones*, s. 16-22. İşçi temsilcileri serbest bölgeyi "sağlık ve çevrenin 'saatli bombası'" diye nitelendirmişlerdir. Bkz. Jesper Nielsen, "Export Processing Zones or Free Zones – The Experience Seen from a Trade Union Point of View", www.labour-inspection.org.

27. Gary Gereffi, "Development Models and Industrial Upgrading in China and Mexico", *European Sociological Review* 25, no. 1 (2009), s. 37, 40-41, 46-49.

66 milyon işçinin sadece 26 milyonu Çin'in dışında çalışıyordu. Serbest bölge olguları konusunda Çin kendi kategorisini yaratmıştır.[28]

Serbest Bölge Çoğalıyor

EPZ biçimine başlardaki ilgi 1980'lerde ve 90'larda düşerken serbest bölge diğer kapalı bölge biçimleriyle ya da "iş merkezleriyle" daha ayrım gözetmeksizin birleşip çoğalmaya başladı; konteyner limanlarıyla, kıyı ötesi finansal bölgelerle, turistik tesislerle, bilgi köyleriyle, bilgi teknolojileri kampüsleriyle, hatta müze ve üniversitelerle birleşti. Ev sahibi ülkenin genel iş ve sanayi iklimine karışıp kaybolmadı, daha çok kalıcı ama değişime açık bir araç oldu, kendi sınırları içinde genel ekonomiyi gitgide özümsedikçe kendi de dönüştü. Birçok ülke, yerel işgücünün tipik EPZ'lerde oynamaya mecbur kaldığı rolü yeniden değerlendirince serbest bölgesinin "seviyesini yükseltmeye", imal edilmiş mallar yerine bilgi teknolojileriyle ya da finansla ilgili hizmetler sunmaya başladı.

Büyümekte olan bilgi ekonomisine uyum sağlayan, seviyeleri erkenden yükseltilmiş serbest bölgelerin çoğu araştırma parkına ya da kampüse dayalı Bilim Endüstri Parkı (SIP) biçimini aldı.[29] Palo Alto'da 1951'de kurulan Stanford Araştırma Parkı ABD'de bu tür çok sayıda parka model oldu, bunların arasında Kuzey Carolina'daki (1959'da kurulan ve 1983'te FTZ olan) Araştırma Üçgeni Parkı (RTP), Alabama'daki Cummings Araştırma Parkı (1962) ve Teksas'taki Austin Teknoloji Kuluçka Makinesi (1989) vardı.[30] SSCB, 1957'de ilk bilim şehirlerinden birini Siberya'da kurdu – Novosibirsk civarındaki Akademgorodok (Akademik Şehir)– ama daha yakın za-

28. Engman, Onodera ve Pinali, "Export Processing Zones: Past and Future Role in Trade and Development", s. 8; ve Boyenge, "ILO Database on Export Processing Zones", s. 1, www.ilo.org.

29. Manuel Castells ve Peter Hall, *Technopoles of the World: The Making of Twenty-First-Century Industrial Complexes* (Londra: Routledge, 1994).

30. Bkz. www.rtp.org; Diamond ve Diamond, *Tax-Free Trade Zones of the World*. RTP 1983'te Dış Ticaret Bölgesi statüsüne başvurdu. RTP'nin işyeri ve depolarının yanı sıra vergisiz bölge niteliği taşıyan 320 hektarın üzerinde tesisi vardır. Şu anda RTP'nin nüfusu 3 milyona yakın ve yarı çapı 96 kilometrelik bir alanı kaplamaktadır. Bkz. Chen, "The Evolution of Free Economic Zones", s. 605.

manda kurulan bilim şehirleri Asya'nın SIP'lerini örnek aldı.[31] Japonya 1965'te Kyushu Silikon Adası ve 1968'de Tsukuba Bilim Şehri'nin yanı sıra 1990'dan önce 14 başka SIP daha geliştirdi. Ucuz işgücüne dayalı işleme endüstrileriyken seviyelerini yükselten Tayvan ve Güney Kore SIP'leri ilk benimseyenlerdi.[32] Çin'de, 1990'larda birtakım bilgi teknolojileri, elektronik ve eczacılık ileri teknoloji parkları ortaya çıktı.

1991'de Hindistan hükümeti ülkenin uydu filosundan geniş-bant hizmeti almakta aracılık etsin diye Hindistan Yazılım Teknoloji Parkları'nı (STPI) kurdu. Bu parklar bilgi teknolojileri şirketlerini cezbederken Bangalore ve Haydarabad hızla siber şehir programları geliştirdi ve çağrı merkezini bütün dünyada popüler bir mekânsal ürün yapmaya yardım ettiler. Haydarabad'ın HITEC Şehri'ndeki fütürist uzay mekiğini andıran binalar normal koşullarda toz toprak içinde olan bir manzarada yükseldi.[33] Hindistan 2007'de altyapı olanaklarına Özel Ekonomik Bölge teşviklerini ekledi. Hatta Mauritius'la geçmişe uzanan bir kültürel bağı olan STPI, bu ada ülkesine inşaatına 2001'de başlanan Ebene Cybercity konusunda danışmanlık hizmeti vermekle görevlendirilmişti. Uluslararası denizaltı kablosundan sağladığı geniş-bantla güçlenen ve bütün ülkede EPZ statüsü sunan Mauritius, Afrika kıtasındaki en müreffeh ülkelerden biri olmak için yeni serbest bölge fikirlerini uygulamaya koydu.[34]

1996'da Malezya'daki Multimedya Süper Koridoru (MSC) özel ekonomik bölgeyi farklı ölçekte kentsel hevesleri olan bir ulusal bil-

31. SSCB, Soğuk Savaş teknolojileri geliştirmek için Sverdlovsk-45 gibi birkaç çok gizli bilim şehri de kurdu. Bazıları eski bilim şehirlerinde yer alan en yeni bilim şehirlerinden bazıları: Tomsk, Dubna, Zelenograd ve St. Petersburg. Bkz. Chen, "The Evolution of Free Economic Zones", s. 605.

32. Tayvan 1980'den başlayarak 3 bilim parkı inşa etti (Hsinchu Bilim Sanayi Parkı, ardından Güney Tayvan Bilim Parkı ve Orta Tayvan Bilim Parkı). Güney Kore, Singapur, Fransa, Birleşik Krallık ve Almanya da SIP'ler kurdu. Bkz. eweb.sipa.gov.tw/en; www.singaporesciencepark.com; Meng, "The Theory and Practice of Free Economic Zones", s. 35-36; ve Chen, "The Evolution of Free Economic Zones", s. 605.

33. Bkz. www.stpi.in; ve Keller Easterling, *Enduring Innocence: Global Architecture and Its Political Masquerades* (Cambridge, MA: MIT Press, 2005), s. 135-60.

34. Bkz. www.e-cybercity.mu.

gi teknolojileri girişiminde kullandı. McKinsey'in bir çalışmasına göre bu girişim bilgi teknolojileri becerileri, tesisler ve eğitim kurumlarıyla donanan ülkenin 21. yüzyıla bir sıçrama yaparak girmesine olanak tanıyacaktı. MSC, Petronas Kuleleri'yle Kuala Lumpur Uluslararası Havalimanı arasına 750 kilometrekarelik bir teşvikli şehircilik bölgesi kurdu; çok kaliteli bir altyapı, on yıllık vergi muafiyeti ve multimedya gereçlerinin vergisiz ithali gibi olanaklar sunuyordu. Kentsel merkez Cyberjaya'nın etrafında siber şehirler ve siber merkezler geliştirilmesi planlanıyordu.[35]

Yarı diplomatik muafiyetlerden yararlanan küresel şirketler devletlere hem destek ve deneyim hem de IMF ya da Dünya Bankası' ndan fon almak istediklerinde referans sağlıyordu. Bouygues, Bin Laden Grubu, Mitsubishi, Kawasaki ve Siemens gibi inşaat şirketleri ve altyapı uzmanları, yüksek hızlı tren, otomatik geçiş, havalimanı ve gökdelen mühendisliği için teknolojiler temin ediyordu. PSA (Port of Singapore Authority), P&O, Hutchison Port Holdings ya da ECT (European Container Terminals) gibi holdingler eski Britanya ya da Hollanda Doğu Hindistan Şirketi temsilciliklerinin postkolonyal muadilleri gibi hizmet veriyordu. Bütün dünyadaki konteyner limanlarına otomatik aktarma ve depolama teknolojileri, "tam zamanında" yönetim teknikleri ve serbest bölgeler arasında gitgide daha büyük gemilerle gidip gelen tüm konteynerlerin içeriğini tasnif edip izlemek için farklı malzeme işleme bilgileri sağlıyordu.[36]

1995'te sosyolog ve siyasetbilimci Xiangming Chen serbest bölgelerin üç aşamalı evrimini ana hatlarıyla ortaya koydu. 1500'lerin ortalarından 1930'lara dek süren birinci aşamayı serbest limanlara ve ilk serbest ticaret bölgelerine bağlamıştı. 1950'lerin sonlarından

35. Bkz. www.mscmalaysia.my.

36. Dünyadaki otomatik limanlar üzerine bir tartışma için bkz. Easterling, *Enduring Innocence*, s. 99-122. 1990'da Schiphol Grubu bütün dünyada 24 saatlik "havalimanı şehirleri" inşa etme ve yönetme planlarını uygulamaya koydu. Schiphol Havalimanı'nı model alarak uçuşlar arasındaki bekleme sürelerini alışveriş zamanlarıyla senkronize eden ve yük kapasitesiyle yolcu sayısını optimize eden bir formül ya da mekânsal ürün yaratmak istedi. Bkz. www.panix.com/~keller/wildcards/Index.html. 1999 tarihli bu internet sitesi Schiphol Grubu'nun planlanan havalimanı şehirleri dahil bir dizi mekânsal ürün hakkındaki araştırmalarını derlemektedir.

70'lere dek süren ikinci aşamada serbest bölgelere ikiz fabrikalar gibi imalat EPZ'leri dahil oluyordu. 1980'lerde başlayan üçüncü aşamada Özel Ekonomik Bölgeler (SEZ'ler), Ekonomik ve Teknolojik Kalkınma Bölgeleri (ETD'ler) ve Bilim Endüstri Parkları (SIP'ler) ortaya çıktı. Chen aynı zamanda örneğin Rusya ile Kore arasındaki Tumen Nehri ve Güney Çin Denizi'ndeki ulus ötesi kalkınma bölgeleri gibi serbest bölge formasyonlarının sınır ötesi birleşik kent oluşumlarına da dikkat çekiyordu. Tedarik zincirleri üstüne kurulu karmaşık mühendislik içinde karşılıklı ticaret muafiyetlerini kullanan ve kotaları dolduran bu serbest bölgeler, ürünleri çeşitli yetki alanları arasında dolaşıma sokmak için üst üste yığılmaya başlamıştı.[37]

Liberalizmin ya da neoliberalizmin son derece paradoksal metinlerinin izinden giden özel teşebbüs çığırtkanları, geçirdiği evrimin serbest bölgeye itibarını geri kazandırdığını ve bundan sonraki başarısızlıklardan işçi sendikalarının sorumlu olabileceğini ileri sürmüştür. İşçi sendikaları muhtemelen piyasayı manipüle ediyorlar, dolayısıyla sırf piyasayı manipüle etmek için bir aracın saflığını bozuyorlardı. Dünya Serbest Bölgeler ve İhracat İşleme Bölgeleri Kuruluşu'nun (WEPZA) yakın zamandaki açıklamasına göre, "Eski serbest bölge genelde statik, emek-yoğun, teşvike dayalı, sömürücü bir kapalı bölge olarak tasvir edilirken tipik yeni serbest bölge örneği dinamik, yatırım-yoğun, yönetime dayalı, olanak tanıyıcı ve bütünleşmiş bir ekonomik kalkınma aracıdır."[38] 1985'te vergi ve dış

37. Chen, "The Evolution of Free Economic Zones". Chen bu biçimlerin hepsi için "Serbest Ekonomik Bölge" teriminde karar kılmış ve büyümenin sonraki aşamaları hakkında tahminlerde bulunmuştu. Bu analizi temel alan Guangwen Meng de FEZ'lerin gelişimi konusunda Chen'in açıklamasıyla büyük ölçüde uyumlu olan 7 aşama tanımlamıştır. Ticaretle ilişkilendirilen birinci aşama imalat içeren ikinci aşamaya evrilir. Üçüncü aşamada hizmet, dördüncüsünde bilim yer alır. Meng beşinci aşamanın kapsamlı olduğunu, birçok ticari ve sınai işlev içerdiğini belirtir. Altıncı ve yedinci aşamaları sınır ötesi ve ulus ötesi olarak tasvir eder. Chen gibi o da bu birleşik kentlerin şu anda çoğu zaman yerel devletin yetki alanından bağımsız, çoklu devletdışı güç ağları içinde hareket ettiğini belirtir. Bkz. Meng, "Evolutionary Model of Free Economic Zones", s. 103.

38. Robert C. Haywood, "Free Zones in the Modern World", *World Economic Processing Zones Association* içinde, Evergreen, Colorado, ABD, CFATF Toplantısı (Aruba, 2000).

ticaret uzmanları Walter H. Diamond ve Dorothy B. Diamond yatırımcılar için bütün dünyadaki vergisiz ticaret bölgelerini izleyip haritalandıran üç aylık bir haber bülteni yayımlamaya başladılar; bu bölgeleri "halka hizmet etmek" için var olan "tesisler" olarak görüyorlardı.[39]

Eski bir McKinsey'li olan Kenichi Ohmae 1995 tarihli *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies* (Ulus-devletin Sonu: Bölgesel Ekonomilerin Yükselişi) kitabında serbest bölge şehirciliğiyle büyük benzerlik taşıyan yeni bir neoliberal bölge devletini kabaca tasvir eder – uluslararası bir havalimanı ve uluslararası taşımacılığı idare edebilecek kapasitede bir limanı olan 5-20 milyonluk bir birleşik kent, bir bütün olarak Japon tarzı çokuluslu bir güçlü şirketin hizmetinde. Ohmae, bölge devletlerinin devlet yönetişiminden yeni bir ekonomik bağımsızlıkla ve ancak "küresel pazarın marifetli ama görünmez eliyle çizilebilecek"[40] sınırlarla kutsanacağını iddia etmiştir.

Serbest bölgenin gitgide karmaşıklaşması, sınıflandırmaya kalkışan ekonomistlerin aklını daha da karıştırdı, bu arada söz konusu bölgeler bütün dünyaya dalgalar halinde yayılmaya devam etmekteydi. 1998 tarihli bir Dünya Bankası raporu en popüler ad olan "EPZ"nin yanı sıra serbest bölge için kullanılan 19 terimin izini sürdü.[41] 21. yüzyılın ilk 10 yılı itibariyle 66 terim dolaşımdaydı.[42] Sınıflandırma tarzlarının hiçbiri kesişmiyordu.[43] OECD'nin belirttiği gibi "EPZ'lerin çeşitliliği ancak analistlerin kullandığı terminoloji-

39. Diamond ve Diamond, *Tax-Free Trade Zones of the World.*

40. Kenichi Ohmae, "The Rise of the Region State", *Foreign Affairs* 72, no. 2 (1993); yeniden basımı: Patrick O'Meara, Howard D. Mehlinger ve Matthew Krain (haz.), *Globalization and the Challenges of a New Century* (Bloomington: Indiana University Press, 2000), s. 93, 95.

41. Bu listedekilerden bazıları şunlardı: Serbest ticaret bölgesi, dış ticaret bölgesi, endüstriyel serbest bölge, serbest bölge, ikiz fabrika, ihraç serbest bölgesi, gümrük vergisinden muaf ihraç ürünleri işleme bölgesi, özel ekonomik bölge, vergisiz bölge, vergisiz ticaret bölgesi, yatırımı teşvik bölgesi, serbest ekonomik bölge, serbest ihracat bölgesi, serbest ihraç ürünleri işleme bölgesi, imtiyazlı ihraç bölgesi ve endüstriyel ihraç ürünleri işleme bölgesi. Bkz. Kusago ve Tzannatos, *Export Processing Zones,* Ek 1.

42. Meng, "Evolutionary Model of Free Economic Zones", s. 103.

nin çeşitliliğiyle kıyaslanabilir".[44]

Sosyolog Manuel Castells'in *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban Regional Process*'te (Bilgi Şehri: Bilgi Teknolojisi, Ekonomik Yeniden Yapılandırma ve Şehirlerde Bölgesel Süreç, 1989) tasvir ettiği kentsel dünya ve Peter Hall'la ikisinin *Technopoles of the World: The Making of Twenty-First-Century Industrial Complexes*'ta (Dünyanın Teknopolleri: 21. Yüzyıl Sanayi Komplekslerinin Oluşumu, 1994) tasvir ettikleri dünya kısmen serbest bölge şehirciliğinin dünyasıydı – Castells buna bilgi "akışları" mekânı diyordu. Serbest bölge binaların birikimi değil, daha basmakalıp sürücülerin ürünü olan kentsel bir mekândı. Dijital sermaye, Kevin Kelly'nin sözleriyle, arabaların "tekerlekli bilgisayar çipleri" ve uçakların "kanatlı bilgisayar çipleri" olduğu lojistik ve bilgi teknolojileri manzaraları yaratmıştır.[45]

43. Bkz. www.wepza.org. Dünya Serbest Bölgeler ve İhracat İşleme Bölgeleri Kuruluşu da ILO ve OECD gibi serbest bölgelerin büyümesini izleyen veritabanları tutuyordu. WEPZA çeşitli türleri "geniş bölge" olarak sınıflandırır – Çin'deki Özel Ekonomik Bölgeler gibi meskûn nüfusları olan, yeni şehirler gibi davranan serbest bölgeler; "küçük bölge" – 1.000 hektardan küçük olan ve etrafı tel örgüyle çevrili serbest bölgeler; "endüstriye özel" – dünyanın her yerinden yatırım çekebilecek bir kıyı bankacılığı bölgesi gibi belli bir endüstriyle ilgili serbest bölgeler içerenler; ve "performansa özel"– "ihracat düzeyi, teknoloji seviyesi, yatırım boyutu, vs." yerleşik kriterlere uyan serbest bölgeler; ikiz fabrika ya da araştırma parkı bu türe birer örnektir. Örneğin Meng, Hollanda, Brüksel ve Almanya'nın ulusal sınırlarının kesişme noktası civarındaki bölgede birtakım sınır ötesi serbest bölgeler tanımlar. Fakat WEPZA'ya göre Brüksel'de EPZ yoktur. WEPZA'nın endüstriye özel serbest bölge tanımı kıyı bankacılığı olanaklarını içerir ve Dubai kendi topraklarının tamamı için bir kıyı ötesi olanağı olsa da BAE endüstriye özel serbest bölgeleri olmayan bir ülke olarak listelenmektedir. Bkz. Meng, "The Theory and Practice of Free Economic Zones", s. 104. 2011 tarihli bir Dünya Bankası yayını 5 tür serbest bölgeden bahseder: Serbest Ticaret Bölgesi, Geleneksel İhraç Ürünleri İşleme Bölgesi, Serbest Teşebbüsler, Karma İhraç Ürünleri İşleme Bölgesi ve Özel Ekonomik Bölge/Serbest liman; bkz. Farole ve Akıncı (haz.), *Special Economic Zones: Progress, Emerging Challenges and Future Directions,* s. 2.

44. Engman, Onodera ve Pinali, "Export Processing Zones: Past and Future Role in Trade and Development", s. 6-7.

45. Kevin Kelly, *New Rules for the New Economy* (New York: Penguin Books, 1998), s. 76.

Dubai İnternet Şehri, 2012

Serbest Bölge Bir Şehirdir

Serbest bölge sonraki cisimleşmelerinde kendisine "şehir" demeye başladı – depolama ve sevkiyat kökenlerinden sonra coşkulu bir ilerleme ifadesiydi bu. Bazı devletler EPZ'leri küresel bir pazara girdiklerini, dış kaynak ve kıyı ötesi kullanım amacıyla yüklenici olarak hizmete hazır olduklarını ilan etmek için bir araç olarak kullandı. Sayısız serbest bölgeye "siber şehir", "tekno şehir" ya da "lojistik şehri" dendi ki söz konusu "şehir" bir-iki binadan ibaret küçük bir iş merkezi olabiliyordu. Yine de Malezya'nın Multimedya Süper Koridoru'nun yanı sıra Çin'in SEZ'leri de tamamen binalardan oluşan bir siluet sergilemeye başlıyordu. Serbest bölge bir yandan kentliliğin koşullara bağlı sürtüşmelerinin çoğunu ortadan kaldırırken bir yandan da kendini akla gelebilecek her konut, iş ya da kültür programına kucak açan bir metropol modeline dönüştürdü.

Hong Kong'da, suyun hemen öte yakasında serbest limanların en eski ve en güçlülerinden Shenzhen, bir zamanlar eski bir balıkçı

köyüne kurulmuş olan deneysel bir kapalı bölgeyken birörnek beton gökdelenlerin yükselmesiyle gelişmiş, hızla bir mega şehre dönüşmüştür. SEZ, 14 milyon civarındaki geçici nüfusuyla zaman içinde genişledi ve yaklaşık 2000 kilometrekareye yayılan şehrin tüm 7 bölgesini de kapsamına aldı.[46] Şehrin tamamı serbest bölge imtiyazları sunmaktadır, fakat SEZ'in içinde Shekou Endüstriyel Bölgesi (SKIZ) gibi ayrı EPZ'ler de var; bunlar işletmelere Shenzhen SEZ' ini denetleyen Guangdong Eyalet İdaresi yerine bir serbest bölge otoritesiyle görüşme olanağı tanıyor. SEZ bir dizi vergi indirimi ya da vergi ertelemesi ve muafiyeti sunuyor, ama işletmelere en cazip gelenler düşük kira ve ucuz işgücü. Ortak yatırımlar yapmak ve arzulanan ileri teknoloji endüstrilerini başlatmak için teşvikler var. Şehrin yatırımının çoğu –Shenzhen'in rakibi olan ama onun dinamik gelişiminden yine de faydalanan– Hong Kong'dan geliyor.[47]

Çeyrek yüzyıllık büyümenin ardından Shenzhen aynı zamanda yurttaşlarının aktivizm biçimleri için eritme potası haline geldi. Yeni bir orta sınıf zaman zaman yeni mülkiyet çıkarlarını korumak için harekete geçti, artan emlak fiyatlarını protesto etmek için boykotlar düzenledi ya da yeni bir otobanın inşasına karşı propaganda yaptı. Büyüme etkinliklerini izlemek için Interhoo adında bir araştırma grubu kuruldu; belediye veya bölge düzeyindeki idarelerde kamu görevlerine talip olanlar oldu.[48] Endüstriyel kaynaklı hava kirliliği şehrin siluetini kaplarken gevşek çevre kanunları, iç kesimlerden gelen, görünüşe göre bitip tükenmek bilmeyen ucuz işgücü kaynağıyla birlikte hem yolsuzluğu hem de hava kirliliğini daha da ağırlaştırdı. Ayrıca her yıl binlerce işçi grevi düzenleniyor ve daha yüksek ücretler için dilekçeler veriliyor, ama devlet bunları bastırabilmektedir.[49] Bu şehrin salt büyüklüğü, modern şehir merkeziyle fab-

46. Bkz. english.sz.gov.cn/gi/; ve "A Work in Progress", *Economist*, 17 Mart 2011.

47. Büyümenin Shenzhen şehir merkezindeki emlak fiyatlarını düşürmesi, aynı zamanda daha çok vatandaşa artık serbest bölgede mevcut olan daha iyi sağlık hizmetleri ve eğitim sağlaması hedefleniyordu. Bkz. Diamond ve Diamond, *Tax-Free Trade Zones of the World*; Jayawardena, "Free-Trade Zones", s. 438.

48. Howard W. French, "In Chinese Boomtown, Middle Class Pushes Back", *New York Times,* 18 Aralık 2006; bkz. www.interhoo.com.

rika ve yeraltı dünyası arasındaki mesafe karmaşık bir kentlilik oluşturmaktadır: Baskıcı bir rejimin gölgesinde olsa da hem üretken hem de tehlikeli biçimde kontrolden çıkan bir şehir.[50]

Shenzhen, Hong Kong için neyse Pudong da Şanghay için odur. Pudong 1993'te Huangpu Nehri'nin doğu kıyısında bir SEZ olarak kuruldu. 1200 kilometrekare büyüklüğü Şanghay'ınkiyle kıyaslanabilir ve beş milyonun üzerinde kişiye ev sahipliği yapmaktadır. Birörnek bir karaltı yerine farklı olmaya heveslenen bir siluette başlıca gökdelenler ve oteller –aralarında Doğu İncisi Kulesi, Jin Mao Binası ve Şanghay Dünya Finans Merkezi vardır– lüksü ve birinci sınıf olanakları temsil eder.

Shenzhen ve Şanghay, endüstriyel sinerji oluşturan İnci Irmağı Deltası Ekonomi Bölgesi ve Yangtze Irmağı Deltası Ekonomi Bölgesi'nin "şehir kümeleri"nin bir parçasıdır. Bazen "küme şehirler" ya da "tedarik zinciri şehirleri" sahne arkasında imalatın lojistiğini tek bir tür ürün için optimize eden tesislere işaret eder. Ama "tedarik zinciri şehirleri" ya da "süper fabrikalar" sevkiyat masraflarını en aza indirgemek ve program akışını hızlandırmak için tasarımdan imalata üretimin tüm aşamalarını tek bir bölgede toplayan serbest bölgeleri de niteliyor olabilir. Örneğin Chaozhou gelinlik ve gece kıyafetlerinde, Shengzhou kravatlarda, Datang ve Zhuji çoraplarda, Jinjiang ve Shenhu iç giyimde, Xintang ve Zengcheng de kot pantolonlarda uzmanlaşmıştır.[51]

Birleşik Arap Emirlikleri serbest bölgeyi belki de Çin'den daha çok kendi özel yararına kullanmıştır – yabancı nüfuzunu denetim altında tutmak, ayrıcalıklı yurttaşların statülerini yükseltmek ve çeşitlendirilmiş endüstriler yaratmak amacıyla bölgenin gaz ve petrolünden olabildiğine yararlanmak için. Shenzhen serbest bölge ola-

49. Guangdong Sendikalar Federasyonu'nun da üye olduğu Tüm Çin Sendikalar Federasyonu, sadece devlet hiyerarşisinin içinde örgütlenen sendika etkinliğine izin vermektedir. Genelde ağır ve tehlikeli koşullarda çalışan göçmen işçilerin örgütlerinin müracaat edebileceği pek bir yer yoktur. Bkz. www.clb.org.hk.

50. Howard W. French, "Chinese Success Story Chokes on Its Own Growth", *New York Times*, 19 Aralık 2006.

51. Gereffi, "Development Models and Industrial Upgrading in China and Mexico", s. 46-7.

rak bir şehirdir, ama Dubai serbest bölge olarak bir şehir devletidir. Dubai için –yakın zamanda petrolle yeniden canlanmış çok eski bir ticaret ve kaçakçılık antreposu– serbest bölge çarpıcı derecede aşina, ulusluk ise kısmen bir küresel kulübe katılmak için gerekli, eski fakat cazip bir gelenek gibi görünmüş olabilir.

Dubai'nin ilk serbest ticaret bölgesi olan Cebel Ali Serbest Bölgesi 1985'te kuruldu. Dubai o gün bugündür "park"ı ya da serbest bölgeyi akla gelebilecek her programla tekrarladı, örneğin şehir dokusu şimdi her birine genelde "şehir" denen serbest bölgelerin bir toplamıdır. 2000'de açılan Dubai İnternet Şehri (bilgi teknolojileri kampüslerini serbest ticaret bölgesiyle birleştiren ilk yer), Dubai Sağlık Hizmetleri Şehri, Dubai Denizcilik Şehri, Dubai Silikon Vahası, Dubai Bilgi Köyü, Dubai Teknoparkı, Dubai Medya Şehri, Dubai Dış Kaynak Kullanımı Serbest Bölgesi, Dubai Endüstri Şehri, Dubai Tekstil Köyü ve Dubai Uluslararası Şehri ve daha nicesi vardır. Her kapalı bölge elverişli gümrük, Güney Asya'dan ve Afrika'dan ucuz işgücü, yabancılara mülkiyet ya da Palmiye Adaları gibi özel projelerde emlak sahibi olma hakları gibi farklı bir dizi teşvik sunmaktadır.[52] Dubai, bütün toprakları itibariyle kıyı ötesi bir finans merkezidir. Her serbest bölgenin kendi kanunları olabilir. Örneğin büyük haber kaynaklarının genel merkezlerinin bulunduğu Dubai Medya Şehri, Dubai'nin başka hiçbir yerinde teknik olarak izin verilmeyen ifade özgürlüğüne bir ölçüde olanak tanımaktadır.[53]

BAE'de ikamet eden nüfus ucuz işgücü olarak sunulmaz, bu nüfus serbest ticaretin ve devletdışı gücün diğer özel pazarlıklarından yararlanan taraftır. Ucuz işgücü, makineler ya da diğer araç gereçler gibi, Güney Asya'dan ve başka yerlerden ithal edilir. Şeyh Zayid 1966'da başa geçtikten sonra kalkınmadan faydalanmalarını garantiye almak için her yurttaşa toprak bağışladı ve 1976'da 5000 "halk konutu" sağladı.[54] Toprak bağışları, ortaklıkların ya da teşebbüslerin BAE yurttaşlarını ortak ya da yararlanan taraf olarak içermesini şart koşan diğer birçok kanuna ilkece benziyordu. BAE hükümeti ayrıca

52. Bkz. www.freezonesuae.com.
53. Keller Easterling, "Extrastatecraft", Kanu Agrawal, Melanie Domino ve Brad Walters (haz.), *Perspecta 39, Re_Urbanism: Transforming Capitals* (2007), s. 2-16.

yabancı yatırımı ülkenin uzun vadeli hedeflerini destekleyecek sektörlere yönlendirecek bir program kurdu.[55] Yurttaşların sayısı az olduğundan BAE, hükümetle özel çıkar lobileri arasındaki genelde yolsuzluğa gebe ilişkileri, idare edilebilir bir avuç seçmen için bir hiper temsil biçimine dönüştürmeyi başardı.[56]

Bütün dünyadaki birçok çoğalma döngüsünün ardından Ortadoğu'daki serbest bölge şehirlerinde bazı şaşırtıcı nitelikler gün yüzüne çıkmaya başladı. Örneğin Dubai İnsani Yardım Şehri, yardım kuruluşlarının ve hükümetdışı örgütlerin ülke dışındaki merkezlerine ev sahipliği yapmaktadır.[57] Abu Dabi Future Energy Şirketi'nin kurduğu Masdar Şehri yeşil enerji girişimlerine yönelik bir serbest bölgedir. Norman Foster'ın planlayıp yönettiği bu serbest bölgenin kare şebekesi ideal bir şehre benzer, şehrin parçalı biçimiyse hem güneş ışığından korunmak hem de güneş enerjisini toplamak için tasarlanmıştır. Otomatik hızlı ulaşım araçlarının yeraltı kanalı, önce yük aktarma sahasında geliştirilmiş kent ulaşım teknolojilerine tahsis edildi.[58] Katar Eğitim Şehri, bütün dünyadaki büyük üniversitelerin şubelerine bina sağlamak için kampüs/park/serbest bölge modelini kullanır. Kurumsal sponsorluk, üniversiteyi hem şirket hem de bölge için zekâ ve insan gücünün bir tür kuluçka makinesi kılmaktadır. Bu programlı yeşillendirme, insani yardım ya da eğitim fikirlerinin hiçbiri kurtarıcı olmasa da her biri serbest bölge biçiminin alabildiğine değişkenliğini sergiler.

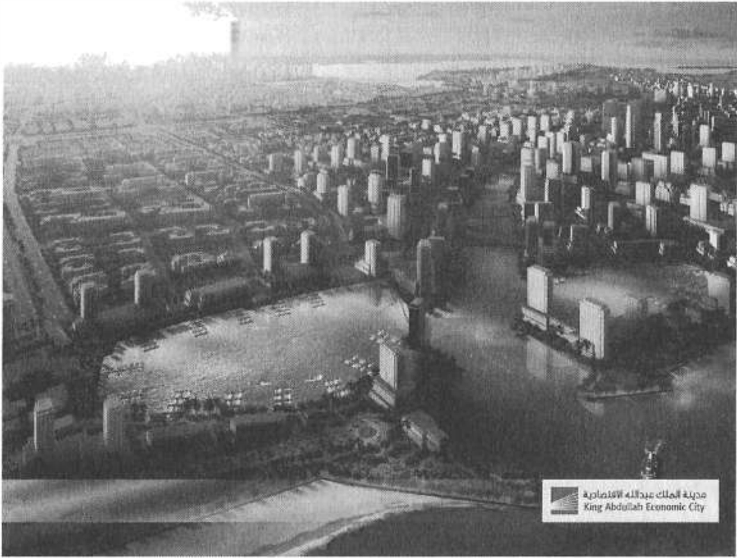
54. Mohammed Al-Fahim, *From Rags to Riches: A Story of Abu Dhabi* (Londra: Londra Arap Çalışmaları Merkezi, 1995), s. 140; Frauke Heard-Bey, *From Trucial States to United Arab Emirates: A Society in Transition* (Dubai ve Abu Dhabi: Motivate Publishing, 2004, (ilk basımı: Longman, 1982), s. 405.

55. Bkz. tec.tawazun.ae. Yakın zamanda adı Tevazun Ekonomi Programı olarak değişen BAE Mahsup Programı Bürosu savunma müteahhitleriyle ortaklık içinde BAE'nin ekonomisini çeşitlendirmek amacıyla 1992'de kuruldu. Bu mahsup projeleri balık çiftlikleri, klima, sağlık hizmetleri, tarım, gemi yapımı, bankacılık ve eğitim dahil çeşitli sektörlere fon sağladı.

56. www.uaestatistics.gov.ae; www.uaeinteract.com.

57. Bkz. www.ihc.ae.

58. Bkz. www.masdarcity.ae. Serbest bölge bu yolla özel bir amaca yönelik bir yerleşim biçimi olabilir: İspanya'nın Batı Hint Adaları Kanunları'ndaki tekrarlanabilir şehir formatları ya da keşfedildiği dönemde Yeni Dünya'da (Amerika kıtaları) görülen sapkın dinsel grupların deneyleri gibi.

Şehir merkezinin görünümü, Kral Abdullah Ekonomi Şehri

Cidde yakınlarında Kızıldeniz'de yer alan Kral Abdullah Ekonomi Şehri'nde (KAEC) serbest bölge yine tam anlamıyla gelişmiş bir şehrin toplam bileşenidir. 2006'da Suudi hükümeti ve Dubai emlak geliştiricisi Emaar'ın açılışını yaptığı şehir sonunda 168 kilometrekareye ulaşacaktır (yaklaşık Brüksel kadar). Suudiler aynı zamanda diğerlerinin yanı sıra Medine'de Bilgi Ekonomi Şehri, Cizan'da Cizan Ekonomi Şehri ve Hail'de Prens Abdulaziz bin Müsaid Ekonomi Şehri kurmayı planlamaktalar. KAEC'te geliştirilecek ilk bölge bütün şehrin üçte birini kaplayacak olan bir endüstriyel serbest bölge olacak. Serbest bölge kendi işçilerinin yatakhanelerini, camisini ve mescitlerini barındıracak; ama işçilerin şehrin diğer "üst sınıf" ve güvenli kılınmış "müreffeh" bölgelerine tam erişimlerinin olup olmayacağı belirsiz.

KAEC ayrıca petrokimya yan kaynaklarından faydalanmak için "Plastik Vadi" isimli bir imalat serbest bölgesi, bir de lojistik, depolama ve aktarma olanakları olan uluslararası bir konteyner liman şehri planlamaktadır. Şehir önümüzdeki 15 yıl içinde büyümeye de-

vam ederken tatil işlevlerini, e-yönetişimi, ev otomasyonunu ve Mekke-Medine demiryolu hattına –Suudi Arabistan için planlanan daha geniş bir yüksek hızlı tren ağının parçası– bağlantıyı bünyesinde toplamayı düşünmektedir. Yabancı yatırım teşvikleri arasında mülkiyet hakkı, düşük maliyetli finansman, ithalat vergilerinden muafiyetler, kişisel gelir vergisi alınmaması ve kurum gelir vergisinin yüzde 20'yle en düşük orandan alınması var.[59] Üstünden uçtuğumuz dijital animasyonlarda KAEC hem modern gökdelenler hem de geleneksel İslami yapıya göndermeler yapan bir altın şehir gibi gösterilmektedir – bunların hepsi devlete ve "bilge liderliğine" bir anıt olarak hizmet etmektedir.[60]

Serbest Bölge İkizdir

Shenzhen, Hong Kong'un ikizidir. Pudong da Şanghay'ın. "Biz şehirler yaparız" mottosunu benimsemiş olan Maharaştra Şehir ve Endüstriyel Kalkınma Şirketi CIDCO, Mumbai'nin ikizi Navi Mumbai'yi yapmaktadır.[61] Sadece serbest bölge şehre dönüşmekle kalmadı, büyük şehirler ve hatta ulusal başkentler bile şimdi kendi serbest bölge ikizlerini, her türlü zorunlu bürokrasiden uzak, yeni, daha temiz alter-egolar geliştirebilecekleri kendi ulusal olmayan topraklarını tasarlayıp inşa etmektedir. Serbest bölge, siyasetbilimci Stephen D. Krasner'in "riyakâr egemenlik" dediği –ulusların çatışma potansiyeli taşıyan bağlılıklar ve yasalar içeren çoğul yetki alanları arasında faaliyet gösterdiği– durum ya da Uluslararası İlişkiler profesörü Ronen Palan'ın "egemenlik çatallanması" dediği "devletlerin egemenlik mekânlarını kasten ağır ve hafif düzenlenmiş alanlara

59. Bkz. www.kingabdullahcity.com ve "Saudi Arabia to Allow Foreign Ownership in KAEC", www.arabianbusiness.com.

60. Emaar basın bülteni, 12 Eylül 2006, www.emaar.com.

61. CIDCO, serbest bölgeler için standart olan altyapıyı hazırlayacaktır: havalimanı, toplu hızlı ulaşım, tren istasyonları, endüstriyel tesisler, liman, bir merkez parkı, golf sahası ve konut alanları. Benzer bir şirket olan SKIL Altyapı Ltd., bir özel sektör girişimi olarak altyapının bir kısmını yüklenmek için sözleşme yapacak. Navi Mumbai, –sadece ticari bölgeleri değil çeşit çeşit programları olan şehir devletleri– Shenzhen ve Pudong'dakiler gibi hukuk ve altyapı ortamlarıyla donatılacaktır. Bkz. www.cidco.maharashtra.gov.in ve www.skilgroup.co.in.

böldüğü"[62] durumu ete kemiğe büründürür. Dünya sermayesi ile ulusal sermaye artık birbirini gölgeleyebilir, sırayla bir bölgesel kültürel *ethos*, milli gurur ya da küresel ihtiras sergileyebilirdi. Devlet ve devletdışı aktörler, en avantajlı siyasal ya da ekonomik iklimi yaratmak için hilebazlık yapar ve hukukla bağlarını kopartırken birbirlerini vekil ya da kamuflaj olarak kullanır.[63]

Hong Kong ile Shenzhen dünyayı ya da birbirlerini kandırabilecek ikizler gibidir. Hong Kong kardeş şehrini ucuz işgücü ve rant kaynağı olarak kullanır; Shenzhen bir yandan Hong Kong'un işadamlarından yatırım kabul ederken bir yandan da onunla rekabet eder. Shenzhen aynı zamanda ada kardeşini ortak yaşamanın ürünü olan üstün başarısıyla ezmektedir. Shenzhen'in çarpıcı başarısı ortadayken Hong Kong hiç kuşkusuz tek bir metropol bölgesi oluşturmak isteyecektir, diye neşeyle yazan *China Daily* anakaranın ihtiraslarını yansıtmaktadır.[64]

Güney Kore'deki New Songdo City'nin tanıtım filminde küresel bir standarda uyarak kamera atmosferin hemen dışından dünyaya girer ve dijital bir modelin üzerinden uçar, filme İzlandalı topluluk Sigur Rós'un *new-age* müziği eşlik etmektedir. Kohn Pedersen Fox' un tasarladığı tam bir uluslararası şehir olan Songdo, Incheon serbest ticaret topraklarının genişlemesiyle Seul'ün ikizi olmuştur.

62. Krasner, ulusun dengelemesi gereken birkaç tür egemenlikten bahseder: Westfalya, Karşılıklı Bağımlılık, Yurt içi ve Hukuki. Serbest bölge bazen yabancı yatırımla ilişkileri elverişli kılmak için bu birbirinden farklı yetki alanları arasındaki çatışmaları ortadan kaldırır, ama bu arada başka bir yetki alanı yaratır. Stephen Krasner, *Sovereignty: Organized Hypocrisy* (Princeton: Princeton University Press, 1999), s. 3-25; Ronen Palan, *The Offshore World: Sovereign Markets, Virtual Places, and Nomad Millionaires* (Londra: Cornell University Press, 2003), s. 8, 182. Ayrıca bkz. Roy E. H. Mellor, *Nation, State, and Territory: A Political Geography* (Londra: Routledge, 1989), s. 59.

63. Bu argüman, devletliğin –serbest bölgenin destekledikleri gibi– yeni cisimleşmelerinin devletin gücünü azaltmadığını bilakis devleti güçlendirdiğini ileri süren başka araştırmacıların argümanlarına dahil olur. Kent kuramı profesörü Neil Brenner'ın yazdığı gibi, "devletin yeniden ölçeklenmesi nosyonunun günümüz kapitalizminde (ulusal) devletliğin dönüşmüş biçimini nitelemesi amaçlanmaktadır; aşınmasını, sönümlenmesini ya da çöküşünü değil". Neil Brenner, *New State Spaces: Urban Governance and the Rescaling of Statehood* (New York: Oxford University Press, 2004), s. 4.

64. "Shenzhen SEZ Aims to be 5 Times Bigger", *China Daily*, 22 Mayıs 2009.

New Songdo City inşa edilirken.

İmar uzmanı Stanley Gale'in dünyanın başka yerlerinde yeniden üretmeyi planladığı "kutu içindeki şehir"dir. New York, Venedik ve Sidney'in kozmopolit kentliliğine özenen şehrin bir Merkez Parkı, Dünya Ticaret Merkezi ve Kanal Caddesi, ayrıca aralarında bir uluslararası kongre merkezi, hastane, bir Jack Nicklaus golf sahası, ofis binaları, lüks oteller ve alışveriş merkezlerinin bulunduğu ticari, konut, kültür ve eğitim programları vardır. Bunların yanı sıra "Teknopark" ve "Biyo Kompleks" gibi ilave serbest ticaret bölgesi alanları vardır.[65] Songdo sonunda sadece 6.070 hektarlık bir alanı kaplayacak ve tahminen çeyrek milyonluk bir nüfusa ev sahipliği yapacaktır.[66] Daha şimdiden büyük bir dünya şehri, dünya nüfusunun üçte birine üç buçuk saat içinde şehre ulaşım olanağı sağlayan bir "akıllı

65. Bkz. www.songdo.com.

66. Chungjin Kim, "A Study on the Development Plan of Incheon Free Economic Zone, Korea: Based on a Comparison to a Free Economic Zone in Pudong, China" (Yüksek lisans tezi, Oregon Üniversitesi, 2007), s. 13. Kore'nin dört ana Serbest Ekonomik Bölgesi Incheon, Busan, Jinhae ve Gwangyang'dır.

şehir", "yeşil şehir", "havalimanı şehri" ve "Kuzeydoğu Asya'nın ticari merkez üssü" olduğunu iddia etmektedir.[67] Tanıtım filminin duygusal müziği "dünya yerleşimi"nde bir ev arayan uluslararası ticaret ailelerini hedef almaktadır.[68]

Her türlü ironiye taş çıkartan bazı örneklerde ulusal başkent ve serbest bölge aynı varlık olmuş, serbest bölgenin kendisini özellikle muaf olduğu yönetişimin merkezi kılmıştı.[69] 1997'de Kazakistan'ın başkenti eski bir şehir olan Almatı'dan daha stratejik olan Astana'ya taşınarak "Astana-New City" adlı merkezi bir SEZ oluşturuldu.[70] Astana'nın nüfusu 600.000'den biraz yüksek olsa da kendisine "mega şehir" demektedir.[71] Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, ulusun kendi pazar vaatlerini tanıtabileceği, milli gururla ve bölgesel imgelerle tıka basa dolu şehir yapılarını sergileyebileceği 23 mil karelik (5900 hektar) bir alanı gönül rahatlığıyla yaratmıştır.[72] Astana birçok açıdan Orta Asya'yı Dubai'yle rekabet etmeye hazır bir paleo-Cengiz Han koridoru olarak konumlandırma kampanyasının bir parçasıdır.

1997'de merhum Japon Metabolist mimar Kisho Kurokawa, Astana-New City için merkezinde Norman Foster'ın piramit biçimli Barış ve Uzlaşma Sarayı'nın olduğu eksensel bir ana plan tasarladı. Dinsel bir tarafsızlık taşıyan ikon, piramidin en tepesinde dünya liderlerine bir dinlenme ve toplantı yeri sunar – serbest bölge, Olimpiyat açılış merasiminin kalıcı bir versiyonu olur. Foster'ın piramidinin yanı sıra etilen tetrafloretilenden yapılmış, 152,4 metre yük-

67. Havalimanı Şehri'yle ilgili bir tartışma için bkz. John D. Kasarda ve Greg Lindsay, *Aerotropolis: The Way We'll Live Next* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011).

68. "A Brand New City", www.songdo.com.

69. Hong Kong, Makau, Singapur, Mauritius, Fiji, Cebelitarık ve Tayland'da serbest bölge kanunları ülkelerin tamamında geçerlidir. Bkz. Diamond ve Diamond, *Tax-Free Trade Zones of the World*, "Far East", s. iii.

70. "Privileges for Participants in Special Economic Zones", invest.gov.kz.

71. "Industrial Zones", www.jordaninvestment.com.

72. Kazakistan diğer dünya güçleri gibi iş merkezi birimlerindeki "şehirler" denilen birleşik kentlerini geliştirmeye devam etmektedir. Almatı dışında bir örnek olarak Alatau Bilgi Teknolojileri Şehri bildik şablona uyuyor ve abidevi fakat belirsiz göndermeler barındıran ayna kaplı binalar ve kuleler içeriyor.

Bayterek Kulesi, Astana

sekliğinde 140.000 metrekarelik Han Çadırı, eğlence, alışveriş, restoranlar ve yeşil mekân için içeride bir mikro iklim yaratmıştır.[73] Renkli ışıklar yapıları, grafik çiçek yataklarını ve dışavurumcu Bayterek gözlem kulesini aydınlatır. Las Vegas ya da Makao'dakiler gibi rengârenk fıskiyeler ve su gösterileri de yeni serbest bölgenin zorunlu donanımları olarak kabul edilmektedir.[74] 2010'da monoraylı, tropik bölgeli, dalga makineli ve kumsallı kapalı parkın açılışına üç gün süren –Nazarbayev'in 70. doğum günüyle çakışmıştı– kutlamalar damga vurdu. Andrea Bocelli'nin performansı, sirk ve diğer gösterilerle birlikte bu etkinliğe katılan dünya liderlerini eğlendirdi.[75]

73. Bkz. www.fosterandpartners.com.
74. Bkz. astana.gov.kz/en/.
75. "Giant Indoor Park Opened for Kazakh President's Birthday", www.telegraph.co.uk.

Serbest Bölge, Devletdışı Şiddeti Tercih Eder

Devletten bağımsız olan ve çok sayıda istisna tanıyabilen bir otorite tarafından idare edilen serbest bölge, *istisna halinin* mükemmel bir örneği gibi görünür.[76] Serbest bölge hukuksuzluğa özenir, ama aynı zamanda ulus için geçerli olan yasal istisna geleneğinden ayrıdır. Serbest bölgeler, çoğu denizci şehir devletinin yüzyıllarca yaptığı hileyi yapar ve ulus ötesi ya da sınır ötesi büyüme bölgelerinde ürünler farklı yasalar, ücret tarifeleri ya da fabrika kotalarından yararlanan serbest bölgeler kümesi içinde gidip gelebilir.[77] Serbest bölgeler karma bir istisna türünü yönetir, bu tür daha esnek ve potansiyel olarak daha sinsidir. Devletin yetki alanları ile devletdışı yetki alanları arasındaki istisnalar matrisinin izini sürmek devletin tek olağanüstü haliyle ilintili istisna türünün izini sürmekten daha zordur. İşletmeler bir yandan gevşek, vergisiz, devletdışı mekânlar peşinde koşarken bir yandan da kendi ülkelerinde, örneğin avantajlı ticaret anlaşmalarını teşvik etmek amacıyla mevzuat için, lobi yapabilirler.

Serbest bölgede savaş ekonomi için kötüdür. Serbest bölge ulusların şiddetini değil ulusların kamufle ettiği şiddeti barındırır ve bazı serbest bölgeler şiddetin varlığını ilan ederken diğerlerinde gizli kalır. Başlangıçtan itibaren en açık ve rutin şiddet işçileri hedef almıştır. Serbest bölge hem pis, tehlikeli ve alçaltıcı işlerin sahası hem de dibe doğru sözümona yarışın (ülkeler arasındaki işçiler ve çevre pa-

76. Alman hukukçu Carl Schmitt'in kullanıma soktuğu bir hukuk kavramı olan istisna hali, olağanüstü durumlarda ya da savaşta Üçüncü Reich'a hukuktan muafiyet tanıyor, esasen toplama kamplarını ve diğer mezalimin hukuksuzluğunu meşrulaştırıyordu. Giorgio Agamben'in son analizi istisna halini Roma hukuku ışığında ve mekânsal bir varlık olarak (kamp) ele almaktadır. Agamben, kamp fikrinin sıradan mekânlarda –"havalimanlarımızın *zones d'attentes*'ında (bekleme alanları) ve şehirlerimizin belli kenar semtlerinde"– doğallaştırıldığını ileri sürer. Giorgio Agamben, *Homo Sacer: Sovereignty, Power and Bare Life* (Stanford: Stanford University Press, 1995; Türkçesi: *Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, çev. İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı, 2013), s. 175.

77. Chen, "The Evolution of Free Economic Zones"; ve Xiangming Chen, *As Borders Bend: Transnational Spaces on the Pacific Rim* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2005).

Konut villaların görünümü, Kral Abdullah Ekonomi Şehri

hasına en ucuz işgücünü ve en serbestleştirilmiş koşulları sağlama rekabeti) baş araçlarından biri olmuştu. Bangladeş'teki Dhaka EPZ' de 2013'te Rana Plaza'nın çökmesi, ücretler skalanın en altında olduğu için Bangladeş'te üretim yapan Wal-Mart gibi perakendecileri ifşa etti. Bu felaketteki her oyuncu kuralların etrafından dolanmış ya da ucuz işgücü sağlamak için bütçede hile yapmıştı.[78]

Fakat serbest bölge, hukukta nispeten sabit olan bir emek istismarı biçimini örgütleme kapasitesine de sahiptir. İşçiler emniyetsiz, yorucu, fiziksel istismar içeren ve psikolojik açıdan göz korkutucu durumlarla karşılaşırlar. Bir işleri vardır ama maaşları düzgün yaşamalarına yetmez. Sendika örgütlenmesi ya da kurma girişimleri lokavtlar, tehditler ve işten çıkarmalarla bastırılır. İstismar ya da emniyetsiz çalışma koşulları gibi suçlamalar denetime neden olabilir, ama o zaman da denetim suçlamayı yapan kişiler işten atıldıktan ya da bölgeye geçici bir çekidüzen verildikten sonra gerçekleştirilecektir. Şirketlerin istismar suçlarından yakayı sıyırma yöntemlerinden biri de düpedüz ortadan kaybolmaları ya da isimlerini değiştirmeleridir.

78. Sarah Butler ve Saad Hammadi, "Rana Plaza Factory Disaster: Victims Still Waiting for Compensation", *Guardian,* 23 Ekim 2013.

Serbest bölgenin kârları karantina altında olduğundan ve sadece doğrudan çokuluslu teşebbüse dönmesine izin verildiğinden ev sahibi ülke için çok az kalıcı kazanç olabilir. Ayrıca bir ülke artık kendi vatandaşlarını ucuz işgücü olarak sunmakla iftihar etmediğine karar verirse, serbest bölgenin tek yapacağı daha yoksul bir ülkeye taşınmak ya da endüstriyel sürecin diğer bileşenleri gibi ucuz işgücünü de ithal etmek olacaktır.

Antropolog Aihwa Ong "bölgeleme teknolojileri" tartışmasında Carl Schmitt'in istisna tanımının küresel ticaretteki "muhtelif egemenlik"leri analiz etmekte faydalı bir araç olduğunu belirtir. Ong şöyle devam eder: "Burada beni ilgilendiren egemenlik istisnası bazıları için yurttaşlık haklarını askıya alan negatif istisna değil çeşitli fırsatlar yaratan pozitif istisna türleridir, bu istisna türünde bir azınlık genelde nüfusun geri kalanına sunulmayan siyasal olanak ve koşullardan yararlanır."[79] Ong, yeni yönetişim kurumları (hükümetdışı örgütler, hükümetlerarası örgütler gibi) ve erklerinin bir kısmını vekillere bırakan devletlerle dolu değişen neoliberalizm sahnesinde hem yeni tehlikeler hem de yeni fırsatlar görür.[80] Aracı kurumlar gözlemci, destek grubu, gönüllü düzenleyici kurum ya da bunlar yerine istismarı kamufle etmek, hatta sürdürmek için idari şakşakçılar gibi hareket edebilmektedir. Ong, yurttaşlık (işçilerin çoğu bu teklifle ilgilenmez bile) üzerinden yasalar ve korumalar sağlanması yerine bu hükümetdışı örgütler kartoğrafyasının daha güçlü ve dikkat çekici kaldıraç türleri yaratabileceğini ileri sürer.[81]

ILO, Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu (ITUC) ve Uluslararası Tekstil, Hazır Giyim, Deri İşçileri Federasyonu, 40 yılı aşkın süredir serbest bölgeyi izleyen ve işçilerin haklarını savunan çok daha geniş bir hükümetdışı örgütler ağındaki en önde gelen örgütler-

79. Aihwa Ong, *Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty*, (Durham, NC: Duke University Press, 2006), s. 103, 7.

80. Filozof Etienne Balibar da benzer biçimde devletin küresel bir pazarda işgücü konusundaki sınırlı seçenek yelpazesinin dışında kalan aracı kurumların olası kullanışlılığını ele alır. Bkz. Etienne Balibar, *We, the People of Europe?: Reflections on Transnational Citizenship* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004).

81. Ong, *Neoliberalism as Exception*, s. 12-13, 21.

dendir. ITUC, Dünya Ticaret Örgütü anlaşmalarında dernekleşme özgürlüğü ve toplu pazarlık gibi asgari çalışma standartlarını garantiye alacak ve zorla çalıştırmaya, çocuk işçiliğine, emek ayrımcılığına son verecek özel bir sosyal koşul için mücadele etmiştir.[82] ILO da benzer bir standart listesi hazırlamıştır, ama serbest bölgelere ev sahipliği yapan ülkelerin çoğu imzacıyken ABD ve büyük Batılı güçlerin çoğu söz konusu standartları kabul etmemiştir.

Başka hakların olmadığı durumlarda işgücünün hoşnutsuzlukları düzeltmek için başvurabileceği tek hukuki araç sözleşmedir. Dubai'de işçiler bir şikâyet kaydettirmek için Çalışma Bakanlığı'nın yardım hattını arayabilirler. Çalışma Bakanlığı bir yükleniciye durumu düzeltmesi için baskı yapabilir, işçileri ya da yüklenicileri sınırdışı edebilir. Bazı örneklerde çeşitli lokasyonlarda işçileri eğiten, destekleyen ya da onlardan sözleşme karşılığı hizmet alan üçüncü tarafların sözleşmeye dayalı baskılar yaratma gücü vardır. Hem Çalışma Bakanlığı'nı hem de polisi uğraştıran isyanlar ve gösteriler de görülmüştür.[83]

Bazı daha yeni serbest bölgelerdeki işçi tesisleri, küresel şehrin *içinde* etrafı güvenlik çemberine alınmış alanlara dönüşmüştür. Şimdi birçok serbest bölgenin işçiler için spor sahaları ve klimalı yatakhaneleri olan yeni model köyleri vardır. Bu işçi köylerinden biri Dubai merkezinden biraz uzakta kurulan Dubai Endüstriyel Şehri'ndedir. Bu köylerdeki işçilerin genelde çalıştıkları şehrin içinde dolaşmaya yetecek kaynakları yoktur, dolayısıyla tek seçenekleri onları –etrafta görülmemelerini garantiye almak için şehir merkezine yeterince uzakta olan– işçi kampına geri götürecek olan otobüse binmektir. Örneğin bir Shenzhen işçisine şehir merkezindeki gökdelenleri ve alışveriş merkezlerini hiç gezip gezmediği sorulduğunda hiç vakti olmadığı yanıtını vermiştir: "Her gün çalışmak zorundayım."[84]

82. ITUC daha önce Uluslararası Serbest Ticaret Sendikaları Konfederasyonu'ydu (ICFTU). Bkz. Marhoz ve Marcela, "Trade Union Campaign for a Social Clause, Behind the Wire: Anti-Union Repression in the Export Processing Zones", actrav.itcilo.org.

83. Bkz. www.mol.gov.ae.

84. French, "Chinese Success Story Chokes on Its Own Growth".

Serbest bölgelerini iyileştirdiklerini iddia eden ülkeler çoğu zaman bu bölgeleri istihdam yaratmanın ve eğitimin gerekli araçları gibi tasvir eder. WEPZA danışmanı Richard Bolin haber bültenlerinde serbest bölgeyi teşvik etmeye devam etmiş, hatta bir seferinde Peter Drucker'ın 2001 tarihli bir mektubundan alıntı yapmıştır: "Aşırı derecede yoksul olan ülkelerde servet, istihdam ve gelir yaratmakta işe yarayan tek yoksulluk programı budur [WEPZA]."[85] Hindistan ve Malezya'daki bilgi teknolojileri kampüsleri, yurttaşlarına program yazımı konusunda tatmin edici bir eğitim sunabilmek için bir eğitim kurumunun gerekli olduğunda ısrarcıdır. Serbest bölgeler ayrıca genç girişimciler için çocuk bakımı ve yerleşim alanı ya da küresel temaslar sunabiliyor. Bazı ülkeler serbest bölge dışındaki işlerin içerideki işlerden çok daha kötü olduğunu iddia ediyor.[86]

Fakat sözde iyileştirmelere rağmen serbest bölgenin bazı sorunları sadece kamufle edilmiştir. Shenzhen'deki temiz, klimalı, ileri teknolojili Foxconn firması tipik serbest bölge fabrikasının bir mega mutasyonudur. Dünyanın en büyük elektronik üreticisi olarak 800.000 bembeyaz önlüklü çalışanıyla serbest bölge tedarikçilerinin Wal-Mart'ıdır. Foxconn 2010'da bir dizi işçi intiharına sahne oldu, görünüşe göre bu intiharlar son derece katı disiplinli koşulların yanı sıra göz korkutma, stres ve aile ve arkadaşlardan uzak kalmanın bir sonucuydu. Elektronik alanındaki büyük markaların çoğu Foxconn'un yaptığı bileşenleri kullanıyor ve fabrika koşullarını incelediğini iddia ediyor. Steve Jobs'un Foxconn tesisleri için "terhane değil" dediği söylenir.[87] Adil Emek Birliği'nin Foxconn'la ilgili nispeten olumlu değerlendirmesi, bu hükümetdışı örgüt kısmen Apple gibi şirketlerce finanse edildiği için eleştirilere sebep olmuştur.[88]

85. Bkz. www.wepza.org. UNIDO 1978'de WEPZA'yı kurduğunda Richard Bolin ilk danışmanlardan biriydi. 2003'te WEPZA'nın "Onursal Yöneticisi" unvanını aldı. WEPZA'nın internet sitesinde Bolin'in serbest bölge gelişimini teşvik eden birkaç tarihsiz "editörden" yazısı vardır.

86. Yazarın Tarık Yusuf'la görüşmesi, Küresel Sanat Forumu, Doha, Katar, 17 Mart 2013. Yusuf, Arap dünyasında genç istihdamını ve girişimciliği teşvik eden bir inisiyatif olan Silatech'te yönetici.

87. David Barboza, "Electronics Maker Promises Review after Suicides", *New York Times*, 26 Mayıs 2010; "After Suicides, Scrutiny of China's Grim Factories", *New York Times*, 7 Haziran 2010.

Serbest bölge genelde inkârın yavaş, zayıflatıcı, devletdışı şiddetini sergilese de devletler arasındaki daha büyük askeri çatışmaları ağırlaştırabilir. Örneğin Sudan'ın başkenti Hartum'da Abu Dabi' den ve Dubai'den uzmanlar Elsunut İmar Şirketi'nin Beyaz ve Mavi Nil'in kavşağında 671 hektarlık bir gökdelenler ve konut mülkiyeti projesi olan El-Mogran'ı tasarlamasına yardım ettiler. Bu proje hiçbir zaman ilerleyemeyecek olsa da kuzey hükümetinin petrol zenginliğini açıkça yansıtmayı planlayan dışavurumları Sudan ile yeni Güney Sudan ülkesi arasındaki gerilimleri artırmaktadır.[89] El-Mogran'ın –kardeşlik ve birlik telkinleriyle süslü– tanıtımlarında retorik ile mevcut eğilim arasındaki bağlantısızlık son derece belirgindi. İsrail de benzer biçimde 1967'den beri Doğu Kudüs ve Batı Şeria'daki Filistin topraklarında yerleşimler geliştirmek için hem serbest bölgeleri hem de yerleşimleri kullanmaktadır. Filistinlilere geri çevrilmesi güç ücretler öneren serbest bölgeler bir kazanım olarak nitelendirilmiştir. Bununla birlikte söz konusu işçiler hayatta kalmak için dolaylı yoldan İsrail işgalini desteklemek zorundadırlar.[90]

Serbest Bölge Tatilde

Sürtüşmesiz bir muafiyet alanında faaliyet gösteren serbest bölge, havai hayal atmosferiyle birlikte tatil yerlerinin ve eğlence parklarının senaryolarını son derece doğallıkla benimser. Hatta Hindistan ve Malezya'daki bilgi teknolojileri kampüsleri kendilerinden bazen *tatil yeri* diye bahseder. Buralarda işletmeler, alçak katlı yerel binalarla yemyeşil bitkiler ortasındaki pırıl pırıl ofislerin özel bir bileşiminin içindeki "üyeler"dir. Kısa süre kalan işçiler, işadamları ve turistler geçici bir popülasyon yaratırlar; geçici anlaşmalar ve kimliklerin yön değişimi gibi, bu da ticaret açısından faydalıdır. Turistler tatil bütçelerini alışveriş festivallerinde, golf turnuvalarında ve eğ-

88. "Fair Labor Association Finds Progress at Apple Supplier Foxconn", www.fairlabor.org.
89. "Glittering Towers in a War Zone", *Economist,* 7 Aralık 2006.
90. Jodi Rudoren, "In West Bank Settlements, Israeli Jobs Are Double-Edged Sword", *New York Times,* 11 Şubat 2014.

lence parklarında harcamaya gelir ve hükümetten hiçbir talepte bulunmadan ayrılırlar.

Serbest bölge denizcilik geçmişine uygun olarak genelde dinlenme adalarına çekilir. Çin'deki en büyük SEZ olan Hainan adasında birtakım endüstriyel tesisler vardır, fakat esas sahil boyundaki tatil merkezleri büyük ölçüde Japon yatırımını çeker. Hong Kong gibi bir Özel İdare Bölgesi (SAR) olan Makau, 1999'daki bağımsızlıktan önce Portekiz kolonisiyken de serbest olan, kumara ve diğer zevklere özel kurallarla izin veren küresel bir turistik noktadır. ABD Dokuz Numaralı Dış Ticaret Serbest Bölgesi (Hawaii'de bir dizi gümrük vergisinden muaf bölge) 1965'ten beri serbest ticaret etkinliğini turizmle birleştirdi.[91] Dubai deniz kıyısındaki tatil yerlerini ülkedeki yabancı işadamlarına pazarlayıp büyüttü, şu anda da Ortadoğu'daki en çok öne çıkan tatil yerlerinden biridir.

Kore açıklarındaki Jeju tam bir dinlenme adası örneğidir ve diğer birçokları gibi anakaranın mantığına uymayan tüm programlara ya da yasadışı etkinliklere bir sığınak olmuştur. Fakat günümüzde kendisini bir ceza sömürgesinden ve stratejik askeri konumdan bir "serbest ekonomik şehir"e dönüştürmüştür. Dubai, Singapur ve Hong Kong'u örnek gösteren Jeju adası serbest bölgesi "insanların, malların ve sermayenin serbest dolaşımı ve vergisiz ticaret etkinlikleri için maksimum kolaylığı garanti eder". Bir ekolojik saflık, golfçüler "cenneti" (oyun sahası ücretlerinde yüzde 50 indirim) ve gurur kaynağı kumarhanelerin bulunduğu bu kurumsal dinlenme yeri bir yandan da küresel spor etkinliklerine ve diplomatik zirvelere ev sahipliği yapmaktadır.[92]

Şimdiden engelleri kâr olarak dışsallaştırmak için kusursuz bir mekânsal araç olan çoğu serbest bölge aynı zamanda bir tür vergi cenneti işlevi görür ve bazıları tatil adasını kıyı ötesi finans merkeziyle birleştirir. Cayman Adaları, Turks ve Caicos Adaları, Anguilla, Bermuda, Birleşik Krallık Virgin Adaları, Cebelitarık, Montserrat ve Channel Adaları gibi Britanya toprakları Londra Şehri'nden çıkıp yayılan küresel bir vergi kaçırma ağının canevinde durur. Eski

91. Diamond ve Diamond, *Tax-Free Trade Zones of the World.*
92. Bkz. www.jeju.go.kr.

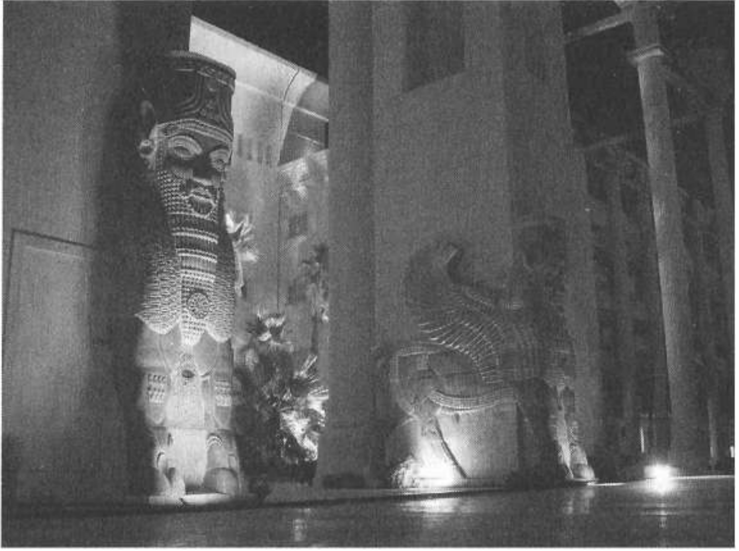
sömürge mülklerindeki ileri karakolların dışında şimdi New York'a, Ortadoğu, Orta Asya ve Çin'deki şehirlere bağlı böyle birçok küresel ağ vardır. Halliburton gibi parası vergi mükelleflerinin dolarlarıyla ödenen ABD ihalelerini alan bir şirket vergilerden bir süreliğine uzaklaşmak için genel merkezini Houston'dan Dubai'ye taşımakta son derece özgürdür. Serbest bölge aynı zamanda şirketlerin kârları gizlemek ya da kur farklarından yararlanmak için içeri giren maddelerin fiyatlarını şişirdiği transfer fiyatlandırması oyunu ağlarındaki doğal bir boşluktur.[93] Araştırmacı gazeteci Nicholas Shaxson'un topladığı kanıtlara göre "tüm banka aktiflerinin yarıdan fazlası ve çokuluslu şirketlerin doğrudan yabancı yatırımlarının üçte biri kıyı bankacılığına yönlendiriliyor". Kıyı bankacılığı uygulamaları yaygınlaştıkça ve küresel kredi ve yolsuz hükümetlerle ya da kişilerle çatıştıkça serbest bölge muazzam bir sermaye göçünü kendine çekebilir.[94]

Artık sadece gizli bir adrese ya da bilgisayardaki bir sunucu alanına bel bağlamayan ülkeler vergi ertelemelerini (küresel şirketlerin faaliyeti için gereken güvenilir bir ekonomik araç) kutsamak için yüksek profilli mükelleflere yönelik şehircilik biçimlerini seferber ediyor. Bu tür şirketler genelde sadece serbest kalmış paralar için depo işlevi görür ve emlak operatörleri serbest bölgeyi bu tür serveti cezbeden mekânsal ortamlarla ve konfor sağlayan olanaklarla donatacaktır. Dünya genelindeki şirket genel merkezleri bir zamanlar ağırbaşlı bir ekonomik yetkinlik atmosferi sergilemiş olsa da yeni tarz genel merkezler genelde sınırsız servete sahip krallık görüntüsü vermektedir.

İran açıklarındaki Kiş adası, tüccarların ve Marco Polo, İbn Battuta gibi kâşiflerin kadim bir buluşma noktası olduğu geçmişini yad

93. John Christensen, "Dirty Money: Inside the Secret World of Offshore Banking", Steven Hiatt (haz.), *A Game as Old as Empire: The Secret World of Economic Hit Men and the Web of Global Corruption* içinde (San Francisco: Berrett-Koehler Publishers, Inc., 2007), s. 41-68.

94. Nicholas Shaxson, *Treasure Islands: Uncovering the Damage of Offshore Banking and Tax Havens* (Palgrave Macmillan, 2012), s. 11, 14, 16, 88, 140-41; James Henry, *Blood Bankers: Tales from the Underground Global Economy* (New York ve Londra: Four Walls Eight Windows, 2003), s. xxiii-xxxii.

Daryuş Grand Hotel, Kiş

ederek devrimden kısa süre sonra bir serbest ticaret bölgesine dönüştü. Kiş Serbest Bölge Kurumu, depolama ve ticaret için mekânların yanı sıra şirketlerin alıştığı olağan vergi ve gümrük vergisi muafiyetleri paketini sunar. Ada aynı zamanda başörtülerinin açılmasına ve erkeklerle kadınların sosyalleşmeleri için daha büyük fırsatlara izin vermesiyle tanınıyor. Ortadoğu'daki en popüler üçüncü turistik bölgedir; tatil yerleri, alışveriş merkezleri ve ilave teşvikler olarak başka boş zaman etkinlikleri sunar. Civardaki Daryuş Grand Hotel gibi rüya otelleri sütunlu salonlar, dev dökme taş heykeller ve kadim sahneleri tasvir eden süslü alçak kabartmalarla ihtişamlı İran saraylarını yeniden canlandırmıştır – petro-dolarların kaçıp dinlenmesi için harika bir yerdir.[95]

95. Bkz. www.kish.ir.

Serbest Bölge Kimlikleri Aklar

Fakat serbest bölge, sadece parayı aklamaz. Küresel pazara yeni giren ülkeler serbest bölgeyi vitrin olarak kullanırken bir yandan da devlet retoriğinin saflığını koruyabilir. Çin'in Özel Ekonomik Bölgeleri (SEZ'ler) bu olgunun bir örneğidir. 1993'te Çin'in ardından Kuzey Kore'nin Serbest Ekonomik ve Ticaret Bölgeleri yasası Rajin-Sonbong'da yabancı yatırım için olağan vergi muafiyetleri ve seçenekleri getirdi; ülke o tarihten sonra başka serbest ekonomik bölgeler kurdu. Bunlardan bazıları Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti (KDHC) ile Rusya arasında kalan Tumen Nehri Bölgesi'nde hâlâ çoğalmaya devam eden uçsuz bucaksız serbest bölge birleşik kentlerine katkıda bulundu. Stalinist KDHC Hanedanı serbest bölge protokolünü o kadar iyi anlıyordu ki Askerden Arındırılmış Bölge'nin yakınlarındaki Kumgang Dağı tatil köyünü "özel turistik bölge" olarak ilan etti.[96]

2009'da ilan edilen en yeni Rus bilim şehri, Moskova civarındaki Skolkovo, gizli bilim tesislerinin önceki normlarından farklı olduğu gibi kendisini Rus devlet bürokrasisinden de uzaklaştırmıştır. Çoğu ışıltılı yeni şehir gibi teşvikli şehirciliğiyle meşhur küresel mimarları ve dünya çapındaki işletmeleri cezbetmeye çalıştı. Skolkovo'nun aklanmış kimliği kısmen Technopark-Alliance'a üyeliğinden kaynaklanır. 2002'de kurulan bu küresel federasyon Aargau, Luzern, Winterthur, Zürih ve şimdi Skolkovo'nun dahil olduğu bir markalaşmış yerleşim alanları ağıdır. Tüm üyelerin bu ağın şehircilik yaratma metoduna uymalarının zorunlu olması şehrin kendisinin bir azami ulus ötesi mekânsal ürün olduğunu göstermektedir.[97]

İş ve dağıtım merkezi olarak klasik bir kurumsal şehir olan Fort Worth'ün kuzeyindeki AllianceTexas, NAFTA Anlaşması uyarınca

96. Kumgang Dağı tatil köyüyle ilgili bir tartışma için bkz. Easterling, *Enduring Innocence*, s. 15-38.

97. Aleksander Vekselberg, "The Politics of Innovation: Skolkovo and its Impact on the Modernization of Russia", Bitirme Tezi, Yale Üniversitesi, 2011; ayrıca bkz. Natalia Kolenikova, "A Russian Silicon Valley Is Being Built from Scratch", *New York Times*, 11 Nisan 2010.

Meksika'da imal edilen ürünlerin çoğunu ABD'de kâr karşılığı satılabilmeleri için piyasaya dağıtır. 1993'te ABD'nin 196. Dış Ticaret Bölgesi olarak tasarlanan AllianceTexas 6.880 hektarlık bir sahada kapsamlı kent programları olan planlı bir şehirdir. Bunun yaklaşık 4.050 hektarı bir kargo havalimanına ve dev bir çok-türlü taşımacılık tesisine sahip olan esas Dış Ticaret Bölgesi'dir.[98] Eyaletin adını kendi adıyla birleştiren, ulusal bir mekâna giren küresel bir mekân olarak AllianceTexas "Teksas" ismini bir marka gibi taşır.[99] Malları AllianceTexas üzerinden piyasaya süren Amerikan oto endüstrisi şimdi Meksika'dan Kanada'ya bir dizi imalat sahasından oluşan yeni bir Detroit üstünde yükselmektedir.[100]

Bazı serbest bölgeler ürünleri diplomasi adına aklar. İsrail'in Batı Şeria'da ve Doğu Kudüs'te kurduğu sanayi bölgelerinden farklı olan Nitelikli Sanayi Bölgeleri (QIZ) ABD'nin 1996'da yasal statüye kavuşturduğu özel bir serbest bölgedir. QIZ'de İsrail ve Ürdün ya da Mısır bir ürünün üretiminde işbirliği yapmaları için teşvik edilmektedir. İsrail bu ürünlerin değerlerine belli bir yüzdeye kadar katkıda bulunursa (İsrail-Ürdün yüzde 8 ve İsrail-Mısır yüzde 11.7) ürünlerin ABD'ye gümrüksüz girişine izin verilir.[101] Geri kalan yüzdeyi dolduran dünyanın dört bir yanından birçok şirket QIZ'de faaliyet gösterebilir ve ABD pazarına gümrüksüz erişim olanağından faydalanabilir. 1998'de Ürdün'ün İrbid şehrinde kurulan El-Hasan Sanayi Bölgesi ilk QIZ olarak belirlendi ve 2010'a kadar altı "özel yatırım bölgesi" daha kuruldu.[102] Mısır 2005'e kadar QIZ programına gir-

98. Diamond ve Diamond, *Tax-Free Trade Zones of the World.*

99. Bkz. www.alliancetexas.com.

100. Diamond ve Diamond, *Tax-Free Trade Zones of the World.*

101. Bkz. www.qizegypt.gov.eg. Ürünün toplam değerinin yüzde 35'inin ya Mısır'da ya da Ürdün'de yer alan fiili serbest bölgedeki işgücünden elde edilmiş olması gerekiyordu. Her serbest bölgenin bir kısmı her iki ortak ülkede de olmalıydı ama bunların bitişik olması gerekmiyordu. İşin içinde başka sektörler olsa da çoğu örnekte QIZ protokolü İsrail'den genelde yüksek fiyata kumaş ithal eden ve sonra da giyim eşyalarını ABD'ye ihraç eden sektörlere uygulanıyordu.

102. Bkz. "Qualifying Industrial Zones", www.moital.gov.il. Son QIZ'ler arasında El-Karak'taki El-Hüseyin Ibn Abdullah II Sanayi Bölgesi, Akabe'deki Uluslararası Sanayi Bölgesi, Amman'daki El-Tecemuat Sanayi Şehri, Zarka yakınlarındaki Ed-Dulayl Sanayi Parkı, İrbid'deki Siber Şehir, Zarka'daki El-Mushatta ve Hallabat Sanayi Parkı vardır. Bkz. www.jordaninvestment.com.

medi, o tarihten beri de 15 QIZ sahası kurdu.[103]

QIZ'lerin çoğu ucuz işgücü çalıştırır ve bu işçilerin çoğu kadındır. Hatta Ürdün'de bu işçilerin bir kısmı civar Filistin göçmen kamplarından gelir. Fakat bazı Çinli, Sri Lankalı ve Bangladeşli imalatçılar Güney Asya'dan işgücü ithal etmenin daha ucuz olduğunu keşfetmiştir. ILO, QIZ'lerde zorla çalıştırılma ve insan kaçakçılığı vakalarının görüldüğünü ileri sürer.[104] Film yapımcısı Ursula Biemann, El-Hasan Sanayi Bölgesi'yle ilgili çalışmalarında şu kanaate varmıştır: "Nüfusun en yoksul ve en ötekileştirilmiş kesimleri olan Filistinli mülteciler ne ironiktir ki kendilerini ayrıştıran ilişkileri normalleştiren bir ekonomik anlaşmaya bağlı olduklarını fark ederler." Biemann'ın filminde fabrikadaki iş önlüklü ve başörtülü genç kadınların gülümseme sebebi filme alınmaktan utanmalarıdır. Bitmiş ürünü kaldırıp gösterirler: "İsrail Malı" damgalı, Victoria's Secret marka ten rengi bir korse.[105]

2011'de Küresel Emek ve İnsan Hakları Enstitüsü, Ürdün'deki Klasik Moda Konfeksiyon fabrikasında en azından 2007'den beri görülmekte olan seri tecavüz ve taciz vakalarını bildirmeye başladı. Topladığı kayda değer miktardaki kanıtlar küresel medyanın dikkatini çekti ve fabrikanın Wal-Mart, Target, Macy's, Lands' End, Hanes ve Kohl's gibi müşterilerini ifşa etti. ILO'yla ortak çalışan bir örgüt olan Better Work Jordan, suçlamaların doğruluğunu kanıtlayamadığını iddia etmektedir. Yine de "söz konusu fabrikada bir şey karşılığında cinsel taciz kültürü olabileceğini" kabul eder ve tüm "Ürdünlü konfeksiyon işçilerinin" yüzde 25'inin "cinsel tacizin kendi fabrikalarındaki işçilerin kaygı duyulan bir meselesi olduğunu düşündüğünü" belirtir. Bu arada lekenmiş imajını temizlemek isteyen Classic Fashion Apparel'ın internet sitesi ISO'dan ve diğer ör-

103. Bkz. www.qizegypt.gov.eg'deki Sıkça Sorulan Sorular kısmı.

104. Bkz. "Forced Labour and Trafficking In Jordan – A Pilot Programme on the Qualified Industrial Zones", www.ilo.org.

105. Biemann ve o dönem Cenevre'deki Lisans Üstü Uluslararası İlişkiler ve Kalkınma Çalışmaları Enstitüsü'nde (IHEID) doktora çalışmaları yapan Orub El-Abid, Ürdün'deki QIZ'leri ilk araştıranlar ve filme çekenler arasındaydılar. Biemann'ın video araştırması *X-Mission*'da Orub El-Abid'le röportajlar vardır. İnternetteki şu makalede daha fazla bilgi bulunabilir: "The Refugee-Industrial Complex: The QIZ in Jordan", www.arteeast.org.

gütlerden alınmış sertifikalarla doludur. Bu sitede hem pırıl pırıl, temiz fabrikalar sanal turla gezilebilmektedir hem de yakında bulunan yatakhanelerinin fotoğrafları vardır. Sürdürülebilirlik, kurumsal sosyal sorumluluk ve ilerici emek ilişkilerini savunduğu için kendi kendisini göklere çıkarır ve hepsine gülümseyen işçilerin resimleri eşlik etmektedir.[106]

Serbest Bölge Kendi Kendinin Panzehridir

Bazı açılardan serbest bölgenin evrensel cazibesinin ve devamlı çoğalmasının tek nedeni serbest bölgenin devamlı çoğalmasıdır. Birçok uzman serbest bölgeyi rasyonelleştirse de belki de popülerliği ekonomik ilkelerden çok küresel bir norma uyma yönündeki irrasyonel sosyal ve kültürel arzulardan kaynaklanmaktadır. EPZ'lerden alınan tüm derslere rağmen en şiddetli gelişme hamlelerinden 30 yıl sonra bu biçimin güvenilir bir ekonomik araç olarak dünyadaki gelişmekte olan ülkelere yararı dokunmaya devam edebileceğine dair ısrarcı bir inanç vardır. Bu konuda hiçbir deneyimi olmayan her ülke, küresel pazara giriş bileti olarak gördüğü yeni bir serbest bölge edinme peşindedir. Bu ülkeler ayrıca serbest bölgenin beraberinde istihdam olanakları getirebileceğini öngörmektedir. Kenya gibi yoksul ülkeler onlarca yıl sonra yepyeni SEZ'leri hevesle bekliyor, oysa kendi iş ve teknik yenileştirmeleri artık bu biçimi aşmış olabilir.

Birçok proje başarısız olurken bile ülkeler küresel pazarı kandırmaya çalışıyor, dinamik planlar ilan ediyor ve serbest bölge ya da serbest bölgelerin desteklediği yeni şehirler için büyük riskler alıyor, hatta belki kayıtsızlık içinde kumar oynuyorlar. Serbest bölge deneyimi olan ülkeler ve şirketler bu biçimi bir ağır sanayi ve yeni bir yabancı yerleşimi olarak ihraç eder. Lekki Serbest Bölgesi (Lagos'un ikizi olan Batı Afrika'daki en büyük serbest bölge) en büyük pay sahibi olarak, Nijerya'nın değil, Çin'in çıkarlarıyla büyümeye

106. Bkz. "Campaigns", www.globallabourrights.org; "Sex Abuse Alleged at Apparel Maker", *Wall Street Journal*, 30 Haziran 2011, B3; "Major American Brands Silent on Alleged Rights Abuses at Overseas Factories", *Huffington Post*, 21 Temmuz 2011; ve "Response to Classic Fashion Apparel Industries Allegations", betterwork.org; classicfashionapparel.com.

devam etmektedir.[107] Hindistan dokuz "mega sanayi bölgesi", yüksek hızlı tren, üç liman, altı havalimanı ve büyük ölçüde Japon kredileriyle finanse edilen bir süper otoyolla 90 milyar dolarlık Delhi Mumbai Endüstriyel Koridoru'nu inşa etmektedir.[108] Dünyanın öte tarafında Koreli girişimciler Ekvador'un Quito şehrinin kuzeyindeki dağlık Imbabura topraklarında Yachay isimli yeni bir bilim şehri önerdiler.[109] Bu proje şimdilik iptal edilmiş olsa da, Gürcistan Nisan 2012'de Karadeniz yakınlarında yeni Lazika şehriyle ilgili planlarını ilan etti. Alışılageldik tanıtım filmi, golf sahalarını, birbirinin eşi taslak villaları ve bataklık arazi üzerine yerleştirildiğinden temelinin 25 metre derinde olması gereken bir grup gökdeleni tarıyordu.[110]

Serbest bölgenin rasyonel bir ekonomik araç olduğu hakkındaki hikâyelere beraberinde getirmeyi vadettiği liberalizm, özgürlük ve açıklık hikâyeleri eklenince bu formun büyümesi körüklenir. Serbest bölge neoliberal devletin mükemmel bir aygıtı, "Washington Mutabakatı" ekonomisinin bir maskotudur.[111] Ancak devlet bürokrasisinin yerini daha karmaşık bir devletdışı idareye bırakabilecek olması paradoksaldır. Serbest bölge ev sahibi ülkesinin bağlamından çok dünyaya aşina olan temiz, rahat, klimalı, altyapısı sağlam

107. Bkz. www.lfzdc.com; ve www.lekkizone.com.

108. Bkz. delhimumbaiindustrialcorridor.com. Yazar, DMIC'yle ilgili araştırmasını paylaşan Swarnabh Ghosh'a minnettardır.

109. Bkz. www.yachay.ec.

110. Ellen Barry, "On Black Sea Swamp, Big Plans for Instant City", *New York Times*, 22 Nisan 2012. Ayrıca bkz. "New City Lazika", YouTube. Adalet bakanı yardımcılarından Giorgi Vashadze "internette dolaşırken yabancı yatırımcıları fabrikalar inşa etmeleri için cezbedebilecek kendi ayrı düzenleyici ve hukuki sistemleri olan 'kuruluş akdine dayalı şehir' (*charter city*) fikri"ne rastlamış. Kuruluş akdine dayalı şehir, özel ekonomik bölgeye benzer. Bir serbest bölge varyantı gibi özerk yönetimli yeni bir şehir kurmak için yabancı yatırımı kullanır. Bazı yasal muafiyetler tanınabilir. Ayrıca bkz. "Lazika Construction to be Stopped in Georgia", *Black Sea News*, 10 Ekim 2012. Bkz. www.blackseanews.net.

111. Şehircilik uzmanı Jonathan Bach, coğrafya uzmanı Bae-Gyoon Park'ın bir savını kaynak göstererek serbest bölgeyi neoliberal politikaların bazılarını uygulamak için bir araç olarak tasvir eder. Jonathan Bach, "Modernity and the Urban Imagination in Economic Zones", *Theory, Culture & Society*, 28, no. 5 (Eylül 2011), s. 105. Ayrıca bkz. Bae-Gyoon Park, "Spatially Selective Liberalization and Graduated Sovereignty: Politics of Neo-liberalism and 'Special Economic Zones' in South Korea", *Political Geography* 24 (2005), s. 850-73.

bir şehircilik sunmaktadır. Fakat özgürlük ve açıklık maskesi çok kolayca hileye, kapanmaya ve tecride dönüşebilir. Serbest bölgeler kendi üstüne düşünen ağları besler; dünyanın her yerinde yeniden yaratılabilecek yasal habitatlarda aynı şirket altkümeleri birbirinden ayrılmaz. Radyo Frekansıyla Tanımlama (RFID) teknolojisiyle donanmış, optimum duruma getirilmiş serbest bölge pürüzsüz, bilgi zengini ve hatasız ortamları teşvik eder. Fakat sadece kapalı bir döngü içinde bağdaşır bilgi aldığı ya da geri dönüştürdüğü için, sektörde "denetim hatası" denen risk de vardır: statükoyu korumak adına bilginin vahim sonuçlar doğurma potansiyeli taşıyan inkârı.[112]

Serbest bölgenin son derece apolitik bir şehir olduğu hikâyesi de sahadaki gerçeklikten kopuktur. Henüz yoğun bir kentlilik sahası olmayan serbest bölge genelde sırların, azami denetimin ve ayrıştırmanın yeridir. Kontrollü bir aldatmaca biçimini örgütleyen bir türler kalesi olarak sürekli kapanma ile karşılıklılık arasında gidip gelir. Üstelik serbest bölge, dünya kaynaklarının antreposu olarak apolitik olma girişimlerine rağmen, daima kendisini korsanların, teröristlerin ve her türden kaçakçının hedefinde bulur.

Fakat tüm paradoksal hikâyeler serbest bölgenin değişkenliğiyle birlikte bunun, yani kent yazılımının MS-DOS'unun etkili bir biçimde *hack*'lenmiş (izinsiz girilmiş) olabileceği anlamına gelebilir. Kendi içsel eşbiçimliliğine rağmen, küresel serbest bölge inşa salgını aynı zamanda serbest bölgenin güçlü, kendi formülünü açıklığa kavuşturan mesajlar taşımaya muktedir bir çarpan haline gelmesi demektir. Serbest bölgenin çok yaygın olması hem bir tehdit hem de bir fırsattır. Serbest bölge formülüne ilk izinsiz giriş, örneğin işgücü, çevre, bina yapımı, telekomünikasyon ya da güvenlikle ilgili çok sayıda aktif biçimi (serbest bölge popülasyonu içinde birleşik etkilerle devridaim yapabilecek biçimler) harekete geçirebilirdi. Bu çarpanlar zaten mevcut olan bir ulus ötesi ağı yenileyerek alternatif kent eğilimlerini ve siyasal hedefleri teşvik edebilir.

Bununla birlikte serbest bölge yazılımının en önemli manipülasyonu daha da basittir. En bilge şehir girişimcileri serbest bölgeyi ilk

112. "Özel aptallık"la ilgili bir tartışma için bkz. Easterling, *Enduring Innocence*, s. 195.

Tanıtım filmi, Yeni Lazika Şehri, Gürcistan
(Altyazı: Gürcistan hükümeti Anaklia'yı imar edip Gürcistan'da
özel bir ekonomik bölge haline getirmeyi planlıyor.)

eleştirenlerden bazılarınca çoktan sorulan bir soruyu soracaklar: Neden kapalı bir bölge yaratılıyor? Serbest bölgenin başındaki altyapı koşullarına ve selefi olan tel örgüyle çevrili tesislere rağmen, teşvikli şehircilik mevcut şehirlerin kentsel mekânından fiziksel olarak ayrıştırılmaktan nasıl bir fayda sağlıyor? Şehrin bir ikizini yaratmanın getirdiği ekonomik ve teknik faydalar neler? Yeni serbest bölge girişimcileri kapalı bölgede özgürlük değil kapana kısılmışlık bulabilirler, tıpkı bu bölgelerde çalışan geçici popülasyonların çoğu gibi. Serbest bölgenin gelişimine güç kazandıran birçok irrasyonellik içinde en az üretken bileşen kapalı bölge olabilir.

Serbest bölge teşvikleri, şehir dışındaki kapalı bölgeler yerine mevcut şehirlere uyumlu hale getirilebilir, böylece serbest bölge işlemleri hukukun egemenliğine döner ve ülke ekonomisine daha çok mali fayda getirir. Ana plan olarak bir nesne biçimden farklı, bulaşıcı olmasıyla daha çok aktif biçime benzeyen bu basit yön değişiminin çağdaş küresel şehircilik üzerinde çok büyük etkisi olabilir. Değeri en yüksek olan serbest bölge modelleri (Singapur, Hong Kong ve Dubai) şimdiden şehir devletleridir. Açıkça şehir olma hevesindeki serbest bölgenin kendi içinde karşıtını ya da panzehrini

taşıyor olması belki de ironiktir – bu panzehir bütün dünyadaki serbest bölgelerin popülasyonu kadar artabilir.

Serbest bölge karşılığında ulusal varlıklardan vazgeçmektense yabancı yatırımla daha şeffaf pazarlıklar şehri bilginin ve zekânın mecrası olarak kullanır – bir etkileşimin altyapı ve kaynaklardan daha çok faydalanan öteki yarısı budur. Bir serbest bölge edinmek için sıraya girmiş ülkeler, bu biçimin mevcut halinin reklamını yapan küresel danışmanlıkları ve finansal kurumları şaşırtabilir. Bu kurumlar *seçilmiş* ekonomik teşviklerin yanı sıra daha yüksek işgücü ve çevre standartlarını beraberinde getirecek simgesel bir sermayeyi iftiharla önerebilir. Eski ayna kaplı siluetin giderlerini ortadan kaldıracak ve şehrin kendisine yeniden yatırım yapacak bir program, devletdışı gücün bundan sonraki müzakerelerinde bu ülkeleri diğerlerinden ayıracaktır.

İkinci Bölüm

Eğilim

İLK BAŞTA ÖZGÜRLÜK ve kesintisiz akış hikâyeleriyle teşvik edilen otobanlar, aslında tıkanıklığa neden olan bir örgütlenme mantığına sahiptir. Önce silahlı kuvvetlerin gizli bir ağı diye nitelenen ARPA-net sonunda internetin doğuşuna yol açan türlerde mübadelelere yaradı. İlk elektrik şirketlerine ademimerkeziyet vaatleri eşlik etti, tıpkı günümüzdeki geniş-bant ağlarına açık erişim vaatlerinin eşlik ettiği gibi. Fakat her iki ağ da evrimlerinin belirli safhalarında, ister dağınık olsun ister merkezi, kısıtlayıcı tekelleri fiilen desteklemiştir. Toplu üretilen banliyölerde emsalsiz kır evleri satılmış, ama bir seri üretim sisteminin adeta birbirinin aynı ürünleri sunulmuştur. Bir üniversite kampüsünde sosyal ağ oluşturmak amacıyla yaratılmış bir platform olan Facebook, Arap Baharı'nda bir muhalefet aracı olarak kullanıldığında başta bilinmeyen başka bir potansiyelini açığa vurmuştur. Aynı şekilde serbest ticaretin ve ekonomik liberalizmin bir aracı olarak oluşturulup teşvik edilen serbest bölge de genelde şehrin dışında kapalı bölgeler üretmiştir.

Tüm bu örneklerde altyapı mekânının bazı en belirleyici siyasal getirileri, onları betimleyen başat hikâyelerde beyan edilmez. Bilgi teknolojilerde (telekomünikasyondan inşaata değin) ve beyan edilen niyette ya da hikâyede (ademimerkeziyetten gizliliğe değin); fakat bilgi zamanda sayısız başka faktör ve etkinlikler karmaşasında bulunur. Tüm bu etkinlikler birlikte ele alındığında örgütlenmeye çoğu

zaman tespit edilmekten ya da açıklanmaktan kurtulan başka bir eylemlilik ya da kapasite –bir eğilim– daha verir.

Altyapı mekânındaki eğilimi okumak, Twain'in suyun yüzeyini okumasına benzer. Parlak yeni teknoloji ya da ikna edici tanıtım hikâyesi tıpkı nehrin güzel manzaraları gibi dikkati cezbedebilir, ama bu malzemenin ötesinde mekân örgütlenmeleri hep altyapı mekânının beyan edilmemiş olsa da içsel olan etkinlikleri hakkında bilgi sağlamaktadır. Tam olarak idrak edilemese de eğilim, bu örgütlenmenin ne yaptığıyla –belirtilen niyetle uyuşmayabilecek etkinliklerle– ilgili bir şey tasvir etmektedir. Hikâye ya da retorikle uyumsuzluk eğilimi tespit etmenin bir yoludur, ama ilave örgütsel nitelikler de bu değerlendirmeye yardımcı olur.

Eğilim fikri aslında bu kadar da gizemli olmayabilir. Eğik düzlemin tepesindeki topun bir eğilimi vardır.[1] Topun ve görece konumunun geometrisi potansiyel eylemliliğin basit işaretleridir. Top, eğimden aşağı yuvarlanmadan önce bile mevcut konumunu işgal ederek fiilen bir şey yapmaktadır. Eğilim günlük dilde genelde potansiyeller arasında gelişen bir ilişkiyi tasvir eder. Hem varlıklarda hem de nesnelerde bir yatkınlığı, etkinliği, yetiyi ya da özelliği, bir bağlam içindeki meyli tasvir eder.

Tıpkı bir eğimin tepesindeki top gibi altyapı mekânının da bir eğilimi vardır. Çok az kişi otobanlardaki köprülü kavşaklara, elektrik şebekesine ya da banliyöye bakıp statik düzenlemelerindeki eylemlilik ya da etkinliği algılar. Mekânlar ve kent örgütlenmeleri genelde aktörler olarak değil nesne ya da hacim yığınları olarak düşünülür. Etkinlik sadece hareket halindeki arabalara, elektrik akımına ya da banliyönün sakinlerine atfedilebilir. Fakat etkinlik kapasitesinin olması için topun eğimden aşağı yuvarlanması gerekmez; mekân düzenlemelerindeki fiziksel nesneler statik olsalar da görece konumda bulunan bir eylemlilik taşırlar. Eğilim içkindir; hareketli parçalarda değil, bileşenler arasındaki ilişkilerdedir.

Nehrin karmaşık eğilimlerinde seyrederken suyun üzerindeki dalgacıklar ya da çukurlar önemli işaretlerdir; altyapının karmaşık

1. François Jullien, *The Propensity of Things: Toward a History of Efficacy in China* (New York: Zone Books, 1995), s. 29.

eğilimlerinde seyrederken ya da altyapıya izinsiz girerken de bazı basit işaretler aynı ölçüde faydalıdır. Altyapı işletim sistemi dikkatle hazırlanmış kod dizileriyle doludur – serbest bölgeler, banliyöler, otobanlar, tatil yerleri, alışveriş merkezleri ya da golf sahaları gibi mekânsal ürünler ve tekrarlanabilir formüllerle. Buraya izinsiz girmek de yazılıma benzer biçimler gerektirir. Şaheser yapıların ya da ana planların nesne biçimden farklı olarak bu aktif biçimler, sistemde kod parçaları gibi hareket etmek için farklı bir viteste ya da türde faaliyet gösterir. Aktif biçimler eğilimin işaretleridir ve eğilim, bu aktif biçimlerin örgütlenmenin kendi içindeki dolaşımından doğan niteliğidir. Bu biçimler –eğilimin genel niteliği gibi– sürekli değiştiğinden temel yapıtaşları ya da bir sözlükteki kelimeler gibi sınıflandırılamaz. Bunun yerine birçok aktif biçim arasından manipüle edilebilecek, yeniden tasarlanabilecek ya da yeniden yazılabilecek birkaçını belirlemek kodu çözmeye başlar, saptırdıkları eğilimleri somutlaştırır ve altyapı mekânında siyasal niteliği ayarlamak için bazı araçlar sağlar. Fakat devam eden süreçlerin göstergeleri olarak bu biçimlerin pratikliği –tıpkı nehirde seyretmek için kullanılan dalgacıklar gibi– belirsizliklerinde yatar.

Devletdışı gücün değişken siyasetindeki önemli bir tanı aracı olan eğilim, altyapı mekânının kıvrımlarında gizlenen tesadüfi, üstü kapalı ya da inatçı iktidar biçimlerini gözler önüne serer: saldırganlığın, itaatin ya da şiddetin siyasal kimyalarını ve mizaçlarını.

Aktif Biçimler

Çarpan

Toplu üretilmiş banliyö evlerinden oluşan bir alan, altyapı mekânı açısından sıradan bir olgudur ve bu örgütlenmede eğilimin net işaretleri vardır. Amerika'daki Levittown banliyösü örneğinde geliştirici başta 1000 ayrı ev yapmak amacıyla harekete geçmeyip ev yapımı için bir tür tarım yöntemini benimsedi: 1000 döşeme levhası, 1000 yapı iskeleti, 1000 çatı, vs. Saha gerçekten de ev inşası görevlerini daha küçük etkinliklere bölen bir seri üretimdi, bu etkinliklerin her biri sırayla bütün ev popülasyonuna uygulanabilirdi. İçindeki

insanların etkinliğinin ötesinde bu düzenlemenin kendisi bazı şeyleri önemli bazı şeyleriyse önemsiz kılıyordu. Bu örgütlenme kentsel rutinleri yönetirken fiilen *bir şey yapıyordu*. Bazı şeyleri olanaklı bazı şeyleriyse olanaksız kılmıştı (diğer tüm evlerden farklı, müstesna bir ev inşa etmek gibi). Burada işin içinde farklı türden biçimler vardı: evin nesne biçimi ve sahanın bileşenlerini örgütleyen aktif biçimler. Levittown basit yazılımdı ve örgütlenmesinin içindeki bir açık işaret ya da aktif biçimse çarpandı. Ev tek başına yapılan bir nesne değil etkinliklerin bir çarpanıydı. İmar uzmanı William Levitt sahayı bir seri üretime ve evleri iskeletlerinden çatılarına, televizyonlarından bulaşık makinelerine değin bir metalar popülasyonuna çevirmişti.

Tek bir evi ya da banliyö içindeki evin nesne biçimini yeniden tasarlamak bir aktif biçim –bu örnekte bir çarpan– tasarlamak kadar güçlü olmayabilir. Banliyö mekânının tekrarlayan sahalarına tek bir evle müdahale eden bir tasarımcının etkisi zayıf olur. Ama ev popülasyonu içinde çarpan etkisiyle çoğalacak bir şey tasarlamak daha geniş banliyö sahasını iyileştirme ya da banliyö yazılımına izinsiz girme potansiyelini taşır. Örneğin banliyö yaşamına araba girdiğinde bu durum her eve bir garaj eklenmesini gerektiren bir çarpandı ve günümüzde arabayı ve garajını yeniden kalibre etmek ya da tasarlamak mekânsal değişiklikleri evlerin sahasında çoğaltacak ve yaygınlaştıracaktır. Çarpanlar bu alanlarda münferit bir nesne biçimden daha güçlüdür ve tekrarlayan bileşenlerden faydalanırlar.

Şehir, içindeki dolaşımda olan çarpanlar sayesinde büyür ya da değişir: Bunlar arasında arabalar, asansörler, cep telefonları, yasalar, emlak formülleri, yapısal yenileştirmeler ve güvenlik teknolojileri vardır. Tıpkı arabanın otobanların ve şehir dışı gelişimin şeklini ve tasarımını belirleyen bir çarpan olması gibi, asansör de kent morfolojisini dönüştüren basit bir örnektir. 19. yüzyılda asansör, çelik yapı iskeletlerinin üst üste çatılabilir zeminleriyle birlikte dikey binaları olanaklı kıldı. Chicago ve New York'ta ilk ortaya çıkanlar modern gökdelene evrildi – tüm dünyadaki şehirlerde bulunan yaygın bir mekânsal ürüne. Yukarı-aşağı hareketi değil yayılımıdır asansörü kent ortamlarında çarpan etkisiyle çoğalma eğilimi olan bir aktif biçim yapan. Asansör gökdelenin genetiğini taşıdığından, rutinlerini

değiştirmek yan etkilere neden olabilir. Mesela dikey olduğu kadar yatay hareketleri de test eden günümüz asansör teknolojileri çok farklı bir kent morfolojisinin tohumlarıdır. Yeni bir taşıma aracı kullanan tasarımcı aracın kendisini değil kent sahasında nasıl yayılacağını ve onu nasıl değiştireceğini tasarlayabilir.

Bir çarpanın varlığı, toplu üretilen bir banliyönün yeşillikler içindeki kır evi vaadini yerine getirmemesinin tek nedeni değildir – tıpkı çarpan olarak asansörün New York gibi bir şehrin kentliliğinin ya da serbest bölge siluetinin eşbiçimliliğinin tek nedeni olmadığı gibi. Çarpan sadece tek bir aktif biçim, bir eğilimi değerlendirmek ya da uyumlandırmak için tek bir faktördür, ama altyapı mekânındaki neredeyse tüm yazılımlarda mevcuttur.

Anahtar/Uzaktan Kumanda

Çarpanın yanı sıra altyapı mekânındaki yaygın aktif biçimlerden biri de anahtardır (*switch*). Otoban ağlarındaki köprülü kavşaklar anahtar gibi hareket eder. Hidrolojik ağdaki bir baraj, düzgeçiş ağındaki bir istasyon, uydu ağındaki bir yer istasyonu ya da bir genişbant ağındaki internet servis sağlayıcısı hep anahtardır. Anahtarlar, eğik düzlemdeki top gibi potansiyeller tesis eder. Valf gibi durdurabilir ya da başka bir yere yönlendirebilirler. Anahtar gelecekte bazı etkiler yaratabilir. Bir tür uzaktan kumandadır – yerel bir koşulu etkilemek için uzak bir yeri etkinleştirir ya da tam tersi. Tek bir nesne biçimin etki alanını aşan anahtar, bir etkinlikler akışını modüle eder. Nasıl ki bir barajdan akan suyun her kullanımının hesabı verilemezse, anahtarın etkinlikleri de, ne kadar planlı olursa olsun, kendi sonuçlarının tamamını denetleyemez.

Altyapı mekânı anahtarlar ve uzaktan kumandalarla doludur, bunların çoğu aynı zamanda sistem içinde bir baştan bir başa tekrarlanan çarpanlardır ve bu aktif biçimleri ayarlamak örgütlenmedeki eğilimi ayarlar. Örneğin 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın ilk yarısında, gelişmiş ülkelerde yayılan ve enerjiye merkezsiz erişim vadeden elektrik şebekeleri genelde fiilen yerel kamu hizmeti tedarikçilerinin bir araya getirilmesinden oluşmaktadır – şebekede kontrol gücü olan tekellere sahip güçlü düğümler ya da anahtarlar.[2]

Telgraf, telefon ve fiber optik denizaltı kablolarının gelişiminde kablonun tüm karaya çıkış noktaları ağ içinde bir anahtar gibi davranmış, onun gibi bir tekel geliştirebilmiş, sonraki hizmetleri ve ücretlendirmeyi etkileyebilmiştir. Her iki örnekte de birden fazla karaya çıkış noktası ve birden fazla hizmet sağlayıcı biçiminde gereksiz anahtarlar yaratmak ağa daha rekabetçi ve daha dayanıklı bir eğilim verme potansiyeli taşıyordu.

Tipik bir otoban köprülü kavşağı sadece sabit hızda bir yön değişimi sunar. Ağ içindeki bir anahtardır ama çok akıllı bir anahtar değildir. Trafik mühendisliğinde gitgide artan araç popülasyonuna işaret eden istatistik kanıtın trafik şeritlerinin de gitgide artacağının garantisi olduğuna inanılıyordu. Ne var ki kapasitenin artması sadece tıkanıklığı artırdı, bunun nedeni kısmen anahtarların yetersizliğiydi. Ağdaki anahtarları ayarlamak trafik mühendisliğinde köprülü kavşakların safsatalarına işaret etmenin bir yolu olurdu. En yoğun saatlerdeki gibi bir trafiğin üstesinden gelmenin en iyi yolu toplu taşıma kapasitesini artırmaktır. O halde daha akıllı, aksaklıklara daha dirençli bir ulaşım merkezi ya da istasyon otoban, ray, hava ile toplu taşıma arasında bir çok-türlü taşımacılık anahtarı sunabilir.

Elektrik ya da otoban ağlarındaki anahtarların niteliği tekelleri ya da tıkanmayı beslemelerinin tek nedeni değildir. Ama her örnekte anahtar tek bir aktif biçimdir – ağlardaki beklenmedik eğilimleri belirlemenin bir kaldıracı ya da kadranıdır.

Kablolama/Topoloji

Königsberg Köprü Problemi bardaki bir bahisle başladı. Başarılması gereken, 18. yüzyılda Prusya şehri Königsberg'de yedi köprünün hiçbirinden bir defadan fazla geçmeden şehrin ana adasından çıkıp geri gelecek bir rota bulmaktı. 1735'te matematikçi ve fizikçi Leonhard Euler bu kritere uygun hiçbir rotanın olmadığını gösterdi. Bunu yaparken günümüzde ağ topolojilerini düşünmek için çok önemli

2. Thomas P. Hughes, *Networks of Power: Electrification in Western Society 1880–1930* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1983), s. 14, 404-60; ve David E. Nye, *Electrifying America: Social Meanings of a New Technology* (Cambridge, MA: MIT Press, 1990), s. 182, 266, 349, 385-89.

olan bir analiz tarzı geliştirdi: bir ağdaki görece konum ve dizilişin anlatımları. Topolojiler bir örgütlenmenin "kablolama"sını modeller. Topolojik düşüncenin kent mekânında dolaşmakla ilgili bir oyundan türemiş olması belki de anlamlıdır. Tıpkı bir elektronik ağın belirli etkinlikleri desteklemek için bağlantılandırılması gibi mekân da diğerlerinin yerine bazı etkinlikleri ve rutinleri teşvik etmek üzere "bağlantılandırılabilir".

Bir örgütlenmede topolojiler eğilimin sezgisel işaretleridir, çarpanların ve anahtarların bir araya getirilmesi olarak düşünülebilir. Tıpkı eğimin tepesindeki topun potansiyelini bilmemiz gibi örneğin doğrusal, çokmerkezli, radyal, dizisel ya da paralel topolojileri olan ağların potansiyelleri ve kapasitelerine de aşinayız. Doğrusal ağlar otobüs, tren ya da sıralı katları birbirine bağlayan bir asansör gibi bir doğru üzerindeki ardışık noktaları birbirine bağlar. Doğrusal ray sisteminin ya da toprağa gömülü doğrusal fiber optik kablonun eğilimi atomize bir cep telefonu denizinin eğiliminden farklıdır. Radyal şebekelerde ya da televizyon, radyo gibi kitle medyasının yer aldığı radyal, yani topla-ve-dağıt ağlarında tek bir merkezi nokta, bilgi dizisini kontrol eder. Ana bilgisayar bilgi işlemi, bilgiyi sıralı aktaran bir seri ağdı; paralel ağ ise bilginin aynı anda birçok noktadan aktığı daha açık bir ağ olarak modellenebilir.

Topolojiler otoritelerin bilgiyi dolaşıma sokma ya da tekelde toplama biçimlerini aydınlattıkları ölçüde siyasal eğilimin de işaretleridir. ABD'de dağınık tekelleri ve verimsizlikleri doğuran yerel elektrik tedarikçileri yığını sonunda General Electric ve Westinghouse gibi daha büyük merkezi tekellerce yutuldu. Genelde ağdaki her noktanın diğer her noktaya erişebildiği bir açık ağ olarak kuramlaştırılan internet aslında çok-merkezli bir örgütlenme olabilir. Google ya da Facebook gibi siteler ya bilgiyi filtrelemeye yardımcı olup interneti daha dikkat çekici ve daha az kaotik kılar ya da interneti daha ziyade tekel denetimindeki bir hizmet ağı gibi işleyecek halde biçimlendirir.[3] Serbest kapalı bölge rahat ve açık olarak be-

3. Yochai Benkler, *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom* (New Haven: Yale University Press, 2006), s. 20, 7-16, 19-20, 278-85.

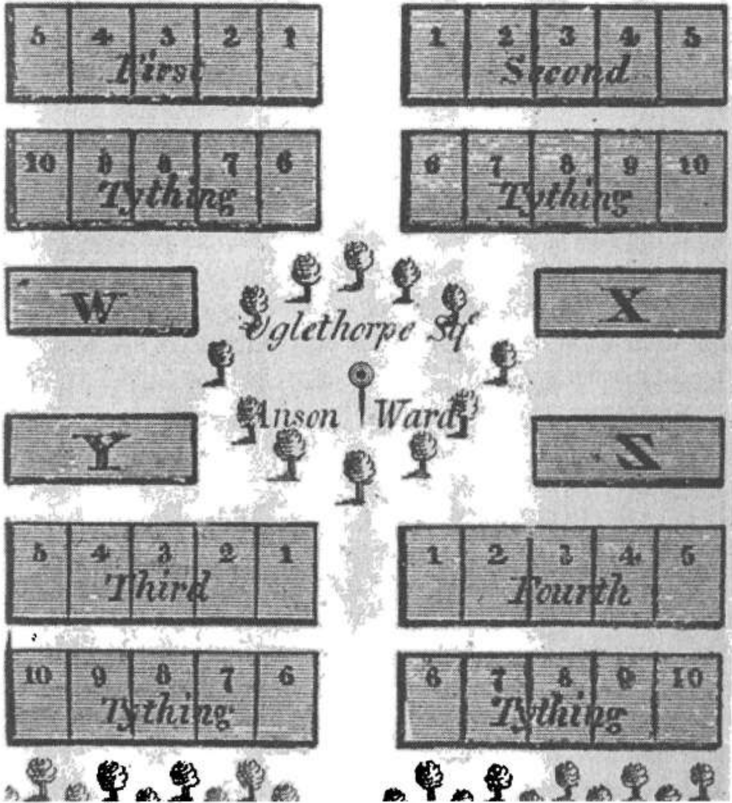
timlense de, genelde sadece bağdaşır bilgiyi devridaim yapan bir kapalı döngünün eğilimini taşır. Fakat serbest bölgenin bazı teşviklerini şehirle eşleştirmek açık, kamusal kent mekânının alametifarikası olan daha çok bilgi kanalını, koşulu ve çelişkiyi davet ederek şehrin kablolamasını ve eğilimini değiştirebilir.

Tekrarlamak gerekirse, topoloji etkili bir faktör olsa da bir örgütlenmenin eğilimini tek başına belirlemez. Aynı topoloji çok farklı türden sosyal ve siyasal etkinlikleri destekleyebilir. Altyapı mekânındaki eğilim neredeyse hep bileşik koşullar içerir ve sadece çarpanlara, anahtarlara ya da bunların topolojik düzenlemesine dayanmaz. Bir ağ ya da çok sayıda farklı türden aktif biçimin gitgide karmaşıklaşan mekânsal yazılımlar yaratmak için *etkileşimi* gibi modellenebilir.

Etkileşim/Düzenleyici

1733'te James Oglethorpe, Georgia eyaletindeki Yeni Dünya şehri Savannah için bir plan tasarladı. Emlak spekülasyonunu kontrol etmek ve yangından korunmak için grafik bir ana plan (bir şehir planı ya da doğrusal yapılı blokların tamamı) değil, kent mekânındaki farklı türler arasında ilişkiler kuran bir büyüme protokolü ya da düzenleyici hazırladı. Kasaba mıntıkalar halinde büyüyecek, her bir mıntıkanın belli bir oranı yeşil alana açık olacaktı. Yeşilin çevresindeki alanların *tythings* denen belli bir yüzdesi ikamet ve ticari mülklere, bir yüzdesi de kamusal ya da kentsel işlevlere ayrılmıştı. İmara açılan her mıntıkaya karşılık şehrin dışında belli bir oranda tarım mekânı otomatik olarak ayrılıyordu. Mıntıka, hem bir çarpan hem de bileşenlerin birbirlerini dengelediği ve telafi ettiği bir kalkülüs işlevi gibi bir değişkenlik ve karşılıklı bağımlılık ifadesidir. Savannah protokolü her mıntıka için açık geometrik talimatlar sağlıyordu ama birikmiş mıntıkaların örüntüsü, şehre sabit bir sınır ya da ana plan saptamaya gerek kalmadan evrilebilirdi.

Savannah, çarpanlar ve uzaktan kumandalar gibi aktif biçimler takımının canlı bir örneğini sunar, bunlar kentsel eğilimi düzenleyen basit fakat incelikli bir yazılımdaki birbirine bağımlı değişkenlerdir. Büyüme protokolü zamanla kamusal, özel, açık ve tarım mekânının

Tipik mıntıka, Savannah, Georgia

göreli oranlarını modüle eden bir motor düzenleyicisi ya da termostat gibiydi. Sadece ilave büyümeyi değil bu büyümenin durmasını ya da daralmasını da yönetebiliyordu. Savannah yazılımı bir nesne biçimden farklı olarak mekânsal değişkenler arasındaki etkileşimin koşullarını belirlemiştir.

Golf sahası yerleşimi (bir başka mükemmel küresel mekân ürünü örneği) aktif biçimlerin bir etkileşimini içerir ve Savannah yazılımı gibi bu aktif biçimler de birbirine bağımlı mekânsal değişkenleri bir düzenleyici gibi hareket etmek üzere bağlantılandırır. Savan-

nah'nın hedefi spekülasyonu kontrol etmekse golf sahası banliyösünün ya da herhangi bir mekânsal ürünün hedefi de maksimum kâr elde etmektir. Birbirine bağımlı iki çok önemli değişken var: golf sahasını kurarken alınan borç ve bu sahanın yüzölçümü. Yüzölçümü, sahayı inşa ederken alınan borcu karşılamak için satılabilecek saha kenarı golf villalarının parsellerini belirler. Yüzölçümü sahanın şeklini, saha da yüzölçümünü düzenler. Jack Nicklaus ya da Arnold Palmer gibi bir ünlünün desteğini güvenceye almak her villanın değerini yüzde 15 yükseltir – imar uzmanlarının oynadığı oyundaki birçok değişkenden sadece biridir bu. Sahanın görünümü önemlidir ama nesne biçim, yazılım (tüm dünyada milyonlarca hektarlık büyümenin altında yatan güçlü kod parçaları) kadar az önemli değildir.

Altyapı mekânını oluşturan yazılımda dolaşan birçok aktif biçim o yazılıma izinsiz girmek için kullanılabilir. Bir örgütlenme üzerinde kapsamlı denetimleri olmasa da aktif biçimler bir eğilimi dengelemek ya da saptırmak için eklenebilir. Bir alan boyunca çoğalabilir, bir nüfusu yeniden iyi bir hale kavuşturabilir ya da bir ağ doğurabilirler. Cos*x* ya da matematikteki *delta* gibi, alandaki bir değişim açısından açık bir ifadenin parçası olabilirler. Aktif biçimler örgütlenmenin zaman içinde ne yapacağı hakkında bir dizi parametre belirler. Zaman içinde kendini gösteren güçleri ve birbirini izleyen etkileri vardır. Tasarımın nesnesi bir nesne biçim ya da ana plan değil de değişkenler arasındaki etkileşim için bir dizi talimatsa, tasarım yazılımın gücünün ve geçerliliğinin bir kısmını elde eder. Bu mekânsal yazılım bir "şey" değil çok sayıda bağımsız ilişkiyi ve diziyi işlemenin bir yoludur – bir nesne akışını saptırmak için kendi kendini güncelleyen bir platformdur. Aktif biçim, tıpkı filozof Gilles Deleuze ve Félix Guattari'nin "diyagram" dediği etkileşimin motoru gibi, tek bir düzenlemeyi temsil etmez. Diyagram "gelecek bir gerçeği" üreten "soyut bir makine"dir.[4]

4. Gilles Deleuze, *Foucault*, çev. S. Hand. (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988), s. 37; Gilles Deleuze ve Félix Guattari, "On Several Regimes of Signs", *A Thousand Plateaus* içinde (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987; Türkçesi: *Kapitalizm ve Şizofreni 2: Bin Yayla*, çev. Ali Akay, İstanbul: Bağlam, 1993), s. 141, 142.

Aktif biçimler, altyapı mekânındaki eğilimin kaldıraçları olarak farklı bağlantı ve etkileşimler içinde devletdışı gücün araçlarıdır.

Ne'yi Bilmek ve Nasıl'ını Bilmek

Eğilimlerin atfedilmesi eylemdir.

Ludger Jansen[5]

Kent tasarımcılarının ve mimari tasarımcıların çoğu –belki daha geniş bir kültürün hislerini yansıtarak– etkileşim halindeki aktif biçimler yerine nesne biçimler ya da ana planlar üzerine çalışmak üzere eğitilmişlerdir. Tasarımcılar bir aktif biçim yaratmaya davet edildiklerinde doğal olarak en iyi bildikleri şeye yaslanırlar: eylemi ya da dinamik süreci *temsil eden* biçimsel bir nesneye. Eylem ya da etkinlik hareketle ya da kinetikle karıştırıldığında daha safdilane (safdillikle pekiştirilmiş) bir kafa karışıklığı doğar. Bir bina dinamik bir bulanık eylemi düşündürmek üzere biçimlendirilir ya da sakinlerin dolaşımı bir ok yağmuruyla eşleştirilir. Bu taslak ne kadar karmaşık ya da bulanık olursa biçim o kadar "aktif" görünür. Ya da biçim, teknolojilerin birbirini izlediğine duyulan modernist bir inancı yansıtarak, ancak en son uyumlu dijital medyayla kaplanırsa aktif kabul edilebilir.[6]

5. Ludger Jansen, "On Ascribing Dispositions", Max Kistler ve Brouno Gnassounou (haz.), *Dispositions and Casual Powers* içinde (Londra: Ashgate, 2007), s. 161.

6. Günümüzde çoğu mimar bir nesne biçim tasarlarken bilgisayar yazılımına ve parametrik düşünmeye başvurmaktadır. Bu disiplin parametrik düşünmeyi aktif biçimlere –genişletilmiş bir kentsel alanda zaman ile mekân *arasındaki* ilişkilere– pek uygulamaz. Dijital yazılım mekânsal yazılımı dikkatle düşünmek için gerekli olmadığı halde, Bruno Latour sadece geometriyi manipüle etmekle kalmayan birçok başka kentsel koşul ve sonuç ağını etkileşimin içine çeken dijital yazılım üzerinde düşünür. Bkz. Bruno Latour'la yapılan röportaj, María J. Prieto ve Elise S. Youn, "Debriefing the Collective Experiment", 5 Temmuz 2004, www.academia.edu. Carlo Ratti ve Joseph Grima'nın "Açık Kaynak Mimarlığı" ("Open Source Architecture") mimarlık ve şehircilikte dijital medyaya daha çeşitli bir rol tasavvur eden bir manifestodur. Dijital medya ortak bileşenleri toplamak, üretimi yönetmek ve şehre arayüz kazandırmak için (şehir, dijital aygıtlarla o kadar iç içe geçmiştir ki "nesnelerin interneti" olmuştur) bir *wiki* (herkesin üzerinde düzenle-

Nesne olarak biçimle eylem olarak biçim arasındaki ayrım, filozof Gilbert Ryle'ın "ne'yi bilmek" ile "nasıl'ını bilmek" arasında yaptığı ayrıma benzer. Ryle bir keresinde tipik bir netlik ve yalınlıkla bu ikisi arasındaki farkı palyaço örneğini kullanarak açıklayacaktı. Palyaço "Komik olan nedir?" sorusunun cevabını bilmez. Palyaçonun soytarılıkları tek nedenli bir kararname değildir. Bilgisi ve deneyimi duruma göre, karşılaşmadan karşılaşmaya, koşuldan koşula gelişir. Nasıl popo üstü düşeceğine, yüz ifadesini abartacağına, sesini değiştireceğine ya da elindeki olanaklarla nasıl yeni bir komiklik yapacağına dair hazır bilgileri vardır. Neyin komik olduğu izleyicilerin tepkilerine bağlı bir dizi seçenek içerir ve palyaçonun performansı "ne'yi bilmeye" değil "nasıl'ını bilmeye" dayalıdır. Ryle'a göre palyaçonun hüneri bir "eğilim ya da eğilimler terkibi" dir.[7] Ona göre "nasıl'ını bilmek" *eğilimseldir*.[8]

Ryle'ın eğilim tefekkürü, onun daha geniş zihin-beden ayrılığı (Ryle bunu Descartesçı düalizmin hatalı mantığının bir sonucu olarak kabul eder) eleştirisini destekler. Ryle, bu mantığa en yıkıcı meydan okumaları bulmak için sadece günlük dildeki ifadelerin yeterli olmasından keyif duyuyordu. Zekâ genelde edinilebilen, tanımlanabilen ya da isimlendirilebilen bilgi miktarıyla ölçülür. Fakat Ryle'ın işaret ettiği gibi hüner, doğru ya da doğru olmayan bir biçimde akıl yürütmeyle gerekçelendirilebilecek mantıksal bir kanıt değildir. Ryle, zihin ve bedende *nasıl'ını bilmek* ile ilgili bir zekâyı ya da bilme yöntemini savunur. "Bir asker Clausewitz'in stratejik prensiplerini sadece onaylayarak gözü açık bir general olmaz; aynı zamanda bunları uygulayacak kadar yetkin olmalıdır. Kuralların nasıl uygulanacağını bilmek bunların kabulüne indirgenemez ya da bu kabulden türetilemez."[9] Ryle, tasarımcı konusunda bir ana planın nesne biçiminin *ne'yi bilme* arzusunu ele verdiğini, öte yandan Savannah

→ me yapabildiği bilgi sayfaları topluluğu) gibi ortak bir platform sunar. Carlo Ratti, Joseph Grima ve diğerleri, "OSArc", *Domus Magazine,* no. 948, 15 Haziran 2011; ve Keller Easterling, "An Internet of Things", *E-flux*, Bahar (2012), e-flux.com.

7. Gilbert Ryle, *The Concept of Mind* (Chicago: University of Chicago Press, 1949; Türkçesi: *Zihin Kavramı*, çev. Sara Çelik, Ankara: Doruk), s. 33.

8. *A.g.y.*, s. 27-32, 17-33. 9. *A.g.y.*, s. 31.

gibi, zaman içinde olgunlaşan bir büyüme protokolünün *nasıl'ını bilme* arzusunu sergilediğini söyleyebilirdi. Altyapı mekânında "Ana plan nedir?" diye sormak "Komik nedir?" diye sormaya benzer.

Ryle eğilimin bizim zaten anladığımız bir şey olduğunu, ne de olsa günlük hayatta çok sayıda olağan olguyu açıklamak için eğilimsel ifadeler kullandığımızı basit örneklerle gösterir. Jane Austen' ın, karakterlerinin eğilimleri ya da mizaçları konusunda roman ilerledikçe değişen perspektifini örnek verir. Ancak bir kişinin zaman içinde olaylara karşı tutumunun çok defa gözlemlenmesi, onun olası davranışları konusunda ipuçları sağlayabilir.[10] Ryle insandışı nesnelerin de bir eğilimi olduğunu belirtir. Lastik ancak defalarca deforme edilince esnekliğe eğiliminin işaretlerini verir ve elastikiyetini kaybettiği ancak zaman içinde gözlemlenebilir.[11] Topun eğimden aşağı yuvarlanmasına gerek yoksa camın da kırılabilir olmak için paramparça olması gerekmez. Harekete ya da olaya gerek yoktur. Eğilim, bir olay olmadığında bile varlığını koruyan üstü kapalı bir potansiyel ya da yatkınlıktır. "Eğilimsel bir özelliğe sahip olmak," diye yazar Ryle, "özel bir durumda olmak ya da özel bir değişimden geçmek demek değildir; özel bir koşul gerçekleştirildiğinde özel bir durumda olmaya veya özel bir değişimden geçmeye mahkûm ya da açık olmak demektir".[12] Camla ilgili bir "koşullu önerme" bir "olay"dan (veya "epizot") farklıdır.[13]

Eğilimi değerlendirmek bir örgütlenmenin zaman içinde değişkenlerle nasıl baş ettiğini değerlendirmektir – içinde hareket eden aktif biçimleri nasıl özümsediğini ya da saptırdığını. Eğilim sabit değil değişken bir dizi eylemi tasvir eder ve eylemlilik, gücüllük ya da kapasite bunlara bakılarak değerlendirilebilir. Eğilimi kesin kabul etmek pratik olmazdı. Bir olay ya da isimle şeyleştirilemedikleri için eğilimsel niteliklerin bazen bulanık düşünülemezler olarak görülmesi Ryle için bir neşe kaynağıdır. Ryle, eğilimi "doğaüstü" eylemliliklerle bağdaştıran ya da paramparça olmamış cam gibi şeyleri "bir tür araf"taki zamansal süreçler olarak gören kuramları reddeder.[14]

10. *A.g.y.*, s. 42-44. 11. *A.g.y.*, s. 125. 12. *A.g.y.*, s. 43.
13. *A.g.y.*, s. 89, 116. 14. *A.g.y.*, s. 119-120.

Mimarlık ve şehircilik, Ryle için bir temrin konusu olabilirdi. Aktif biçimlere ve eğilimlere nesneler ya da temsiller olarak meşrulaştırılamayan gizemli, bilinemeyen koşullarmış gibi yaklaşmak altyapı mekânındaki muazzam siyasal güce erişimi kaybetme riskini içerir.[15] Örneğin tasarımcı, golf villaları yapmak için bir mekanizmaya tek bir evle ya da oynak bir manzaraya bir ana planla yaklaşmaya çalışmak zorunda kalır.

Aktif biçim modernist bir önerme değildir; nesne biçimin yerini almaz ya da onun ardından gelmez, ilave güçlerle ve sanatsal hazlarla çoğaltır onu. Her iki tür biçimin potansiyeli de her tasarımda daima mevcuttur. Hangisinin kullanılacağı sanatsal bir tercihtir. Aktif biçim nesne biçimle beraber hareket edebilir ya da onu harekete geçirebilir, altyapı mekânında dolaşmak için iktidarla nasıl birlik olacağını saptar. Banliyö yaşamına yönelik bir tasarım fikri bütün bir ev popülasyonunu etkileyecek bir çarpan olarak konumlandırıldığında daha da güçlenir. Bir düzenleyici gibi tasarlanan kent planının büyümeyi etkilemek için yerini koruma ihtimali yükselir.

Aktif biçimler tasarım disiplinlerinde yeterince denenmemiş olabilir, ama diğer birçok disiplinde son derece yaygındırlar. Bir genetikçi, çift sarmalın görüntüsüne bakarak tüm gen dizilimini tasvir

15. Sanatçılar ve mimarlar çeşitli dönemlerde tasarımı yazılım ya da aktif bileşenlerin bir etkileşimi olarak düşünmüşlerdir. Jack Burnham ya da Les Levine gibi sanatçılar için yazılım aynı anda hem gerçek bir araç hem de bir model ya da metafordu. Mimar Cedric Price, başka birçok projenin yanı sıra Fun House ya da Generator'da mimari yapıyı tek bir nesne olarak değil bileşenlerin performansı olarak tasarlamıştır. Mimar ve matematikçi Christopher Alexander kentsel ve mimari tasarımın bileşenleri arasındaki ilişkileri düzenlemek için küme kuramını kullanmış, temel yapı olarak hiyerarşik ağacı değil yarım kafesi savunmuştur. Nicholas Negroponte'nin Mimarlık Makine Grubu kent mekânını genişletilmiş bir bilgi işleme alanı için fiziksel bir sınama ortamı olarak kullanmaya teşebbüs etti. Arada sırada sergilenen kesinlik arzusu muhtemelen bu deneylerin bir kısmını zayıflatırken anekdotlara bakılırsa bunlar yine de aktif biçimler projesini beslemiştir. Bkz. Jack Burnham, *Beyond Modern Sculpture: The Effects of Science and Technology on the Sculpture of This Century* (New York: G. Braziller, 1968); Cedric Price, *The Square Book* (Londra: Wiley-Academy, 2003), *Works II*'dan (Londra: Architectural Association, 1984) yeniden basım; Christopher Alexander, "The City is not a Tree", *Architectural Forum* 122, no. 1 ve 2 (Nisan-Mayıs 1965), s. 58-62; ve Nicholas Negroponte, *The Architecture Machine* (Cambridge, MA: MIT Press, 1970), s. 70-93.

edemez, ama bu gen dizilimlerinden birini değiştiren aktif biçimli bir organizmanın sürmekte olan gelişimini izleyebilir. Bir çevreci, her ağaçtaki her kuşu elektronik bir tertibat yardımıyla izleyerek ya da her çalı sürgününü toprağa dikerek bir ormanı kontrol altına almaya yeltenmez, bunun yerine ormana ekolojilerin seyrini zaman içinde değiştirecek kullanışlı oyuncular gönderir. Girişimciler sadece ürünü değil aynı zamanda pazardan geçişini de tasarlar, bunu yaparken ürünleri ve arzuları çarpan etkisiyle çoğaltmak için bir cep telefonu ağı ya da tekrarlayan bir banliyö kullanabilirler. Bir bilgisayar uzmanı hiçbir zaman internetin tamamını göstermeye kalkmayacak, bunun yerine bu ağı çok açık talimatlarla yöneten aktif biçimler yazacaktır. Bu örneklerin hiçbirinde tek, kapsayıcı ya da ütopyacı bir çözüm arzusu yoktur. Güç, bunun yerine zaman içinde bir dizi etkinliği ve ilişkileri biçimlendirme olasılığında yatmaktadır.

Altyapı mekânının devletdışı gücü, sanatsal ve entelektüel açıdan hem eylemi ve etkileşimi tasarlama hem de nesneleri tasarlama fikrinin cazibesine kapılır. Muhafazakâr tasarım *ne'yi bilmek* konusunda bir eğitimi tercih edebilirse de altyapıyı gizli bir silah gibi gören dünyadaki bazı gerçek güç oyuncuları hem nesne hem de aktif biçimi tasarlama yetilerinden asla feragat etmezler: *ne'yi bilmek* ve *nasıl'ını bilmek* yetilerinden.

Mizaç

Sosyal bilimci ve sibernetik uzmanı Gregory Bateson bir adam, ağaç ve baltadan bir bilgi sistemi diye bahsettiğinde altyapı mekânının etkinliklerinin bilginin bir mecrası olabileceği fikrini bariz bir fikir haline getiriyordu. Belki de Bateson gibi dijital devrimi önceden haber veren ama henüz dijital aygıtlarla tamamen kuşatılmamış olanlar için –insan ya da insan olmayan, dijital ya da dijital olmayan– her şeyin bir bilgi taşıyıcısı olabileceğini anlamak daha kolaydı. Ryle gibi Bateson da bu etkinliği "doğaüstü" yani okült gibi görmüyor, bilgiyi insanlar ile insan olmayanlar arasındaki sıradan

16. Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind* (Chicago: University of Chicago Press, 2000), s. 464, 472.

bir mübadele aracı olarak değerlendiriyordu.[16] "Bilgi fark yaratan bir farktır" diye yazdığı iyi bilinir.[17] Nesnelerin dijital teknolojilerle geliştirilmeleri ya da sensörlerle kaplanmaları gerekmez. Dünyada "bir fark yarattıkları" ölçüde bilgi oluşturan etkiler, niyetler ve ilişkiler yaratırlar. Bilgi kendisini metinde ya da kodda değil etkinlikte gösterir.

Bateson'ın yapıtı aynı zamanda altyapı mekânında bilgiyi yöneten aktif biçimlere dair bir anlayışı öğretir. Bateson bir termostatta ya da buhar makinesinde bilgiyi –bir sistemdeki ısıyı ya da basıncı– modüle etme mekanizmaları olarak bulunanlara benzer "düzenleyiciler"den söz etmiştir; bu anlamda Savannah da emlak spekülasyonunu modüle edecek bir düzenleyicidir. Bateson anahtar "olmayan" bir şeydir, diye yazmıştır. Başka bir deyişle anahtar, değişimlerin eğilimsel bir akışını denetler – bilgi akışını. "Nesne" kavramıyla değil "değişim" kavramıyla ilgilidir.[18]

Bateson'ın örgütlenmelerdeki özdengeyi konu ettiği daha kapsamlı sibernetik spekülasyonlarından uzak durmak belki daha iyi olur, öte yandan yazarın çalışmasındaki mizaç ya da siyasal duruşla (örgütlenmelerin içkin gerilimi, şiddeti, istikrarı ya da esnekliği) ilgili spekülasyonlar eğilimin daha iyi anlaşılmasını sağlar. Bateson'ın geniş kapsamlı zekâsı matematik, iletişim teknolojisi, nörofizyoloji, oyun kuramı ve mantık alanlarına yayılır ve dünyayı farklı bilim dallarının konularına göre alt dallara bölmez. Bateson –elektronik devreleri, uluslar, Yeni Gineli kavimler ya da Adsız Alkoliklerin toplantıları gibi– her konuyu bu sibernetik epistemolojisiyle değerlendirerek sosyolojik gerilim ve şiddet değerlendirmelerini grupların özünde olan davranışlara ya da basit topolojilere ve ağ ilişkilerine de aktarabiliyor.

Bateson ilk adım olarak bireyler ya da gruplar arasındaki insan davranışında görülen birtakım ikili örüntülere bakmıştır: "Cumhuriyetçi-Demokrat, siyasal Sağ-Sol, farklı cinsler, Tanrı ile Şeytan, vs." Bateson insanların, hatta "özünde ikili olmayan gençlik *versus*

17. *A.g.y.*, s. 381, 462, 315, 272, 21.

18. Gregory Bateson, *Mind and Nature: A Necessary Unity* (New York: Hampton Press, 2000), s. 101.

yaş, emek *versus* sermaye, zihin *versus* madde gibi" şeylerin ikili karşıtlıklarını savunmaya kalktıklarını belirtir. Bu ikili alışkanlıklar grup davranışına o kadar yerleşmiştir ki taraftarlarında miyopluğa neden olur. Bateson ikili sistemlere alternatif olarak üçlü sistemlerle ilgileniyordu. İkili ilişkilerin taraftarlarının "üçgensi sistemleri ele almak için örgütsel aygıtlardan yoksun [olduklarını]; bir 'üçüncü tarafın' başlangıcının hep, örneğin siyasal örgütlenmemize, bir tehdit olarak algılandığını" ileri sürmüştür. Özellikle bu tür ikililerin nasıl ve neden bölücü durumlar yarattığıyla ilgileniyordu.[19] Yazılarında en çok üç ikili ilişki modeli üzerinde durulur: simetrik, tamamlayıcı ve karşılıklı.

Simetrik ilişkilerde ikilinin her iki tarafı da aynı egemen konum için rekabet eder. Birbirlerini yansıtırlar ve taklitçilikleri tırmanıp "aşırı rekabete, sonunda da düşmanlığa ve bütün sistemin çöküşüne" götürebilir.[20] Anne babalarının ilgisi için yarışan tek yumurta ikizlerini düşünün. Bateson bu ikililerin bazılarını tamamlayıcı olarak nitelemiştir: "egemenlik-boyun eğme, yardım-bağımlılık ve teşhircilik-izleyicilik."[21]

Tamamlayıcı davranışta bir taraf öteki taraf için gerekli bileşeni sunar. Sürü hiyerarşisinin istikrarını sağlamak için daima alfa köpeğine itaat eden beta köpeğini düşünün. İtaat bazı durumlarda pekiştirici ve dengeleyici olabilirse de "itaatkârlık daha çok iddialılığı teşvik ederse bu da daha çok itaatkârlığı teşvik edecek" böylece bu durum düşmanlığa yol açabilecektir.[22]

Karşılıklı ilişkilerde bireyler ya da gruplar simetrik ve tamamlayıcı ilişkiler arasında gidip gelirler. Egemenliğin paylaşılabileceği yolunda bir anlayış mevcuttur, yani bir grup bazı durumlarda itaatkâr bazılarında egemen olabilir. Karşılıklı ilişkiler, iktidarı zamana yayar ve rollerin ilişkiyi istikrarlı kılacak biçimde değiş tokuş edilmesine olanak tanır. Sözgelimi, sırayla herkesin kazanmasına izin verilen, böylece hiç kimsenin elenmediği ve bütün grubun oynamaya devam edebildiği bir grup poker oyuncusu hayal edin.[23]

19. Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, s. 95.
20. *A.g.y.*, s. 68. 21. *A.g.y.*, s. 95
22. *A.g.y.*, s. 68. 23. *A.g.y.*, s. 68-69.

Altyapı mekânlarına mizaç atfetmek zorlama görünebilir ama iktidar, gerilim, rekabet ve itaatin temerküzü bu mekânların düzenlemelerinin doğal bir parçasıdır. Kent mekânına uygulandığında Doğu-Batı Kudüs, San Diego-Tijuana, Kuzey-Güney Sudan ya da İspanya-Kuzey Afrika'nın karşılıklı kıyıları gibi rekabet ve itaat ikililerindeki örtük şiddeti görmek kolaydır.

Bateson şiddete, gerilime, rekabete ve itaate de bilgi akışı açısından yaklaşır. Rekabetçi ya da yıkıcı devletlerde bilgi akışı çöker, dengeli karşılıklı örgütlerdeyse bilgi daha kolay mübadele edilir. Bateson ikilileri bozmanın ve değiş tokuş olasılığını artırmanın istikrar sağlayıcı etkilerini göz önüne alır. Bateson'ın düşünüşü otoriteyi tek noktada toplayan ya da bilgiyi kısıtlayan ağ düzenlemelerini, şiddetli durumları tırmandıran mekân ilişkilerini ve bunların yanı sıra çoğul ve ağları güçlü örgütlenmeleri aydınlatır. Serbest bölgenin kapalı döngüsü ya da elektrik veya telekomünikasyon ağlarındaki tekeller gibi bilgi kısıtlamaları –nehrin yüzeyindeki dalgacıklar gibi– daha karmaşık ve potansiyel olarak daha tehlikeli eğilimlerin işaretleridir.

Hikâyeler Aktif Biçimlerdir

Bir kültürün altyapı mekânıyla ilgili anlattığı hikâyeler o mekânın faydasını senaryolaştırabilir; fakat otobanlar, ARPAnet, elektrik şirketleri, Facebook ya da serbest bölge örneklerinde örgütler onlara iliştirilmiş hikâyelerden sıyrılmışlardır. Bir örgütün etkinliği ile beyan edilen niyeti arasındaki hizasızlık çoğu zaman beyan edilmemiş bir eğilimin habercisidir. Fakat niyetin ilan edilmesi bir yana, bazı sosyal hikâyeler süregiden eğilimin biçimlendirilmesi sürecinde ilave, güçlü bir rol oynar.

Sosyolog, antropolog ve kuramcı Bruno Latour altyapı mekânı gibi ağların *aktif* olduğunu, sosyal ve teknik aktörlerden oluştuğunu uzun süre önce görmüştü. Altyapı mekânını, örneğin elektriğin soketler ve fişler yoluyla erişilen bir kamu hizmeti olarak enerji, aydınlatma ve telekomünikasyonda kullanılacağını kararlaştırarak insanlar şekillendirir. Ama Latour'a göre insanın dışında kalan teknolojiler de birer aktördür. Örneğin insanlar bilgisayarları yaratır ama

bilgisayarlar da insanları etkiler. Bilgisayarlar ellere ve dizlere uygun cihazlar olarak insan ihtiyaçlarına göre şekillendirilmiştir ama aynı zamanda insanların başka kullanımlarına, hatta bunları bizzat tasarlayan zihinsel yapılara esin kaynağı olurlar. Bu değiştirilmiş düşünce biçimi de bilgisayarın sonraki döngüsünü etkilemiştir. Diğer bir deyişle teknolojiler onları hem şekillendiren hem de onlar tarafından şekillendirilen insanların arzularını ve uygulamalarını etkileyen insandışı aktörler ya da "eyleyenler"dir. Aslında insan/insandışı ikiliği bir yana, Latour için hiçbir şey *sadece* nesne değildir. Her şey "bir şey yapmaktadır" ve eylemlerinden ayrılamaz.[24]

Latour bu gözlemi kendi disiplinindeki alışkanlıkları sarsmak için kullanır. Sosyal-teknik ağları konu edinen, ama kanıtları sadece sosyal örüntüler ya da alışkanlıklarla ilgili mevcut varsayımları onaylamak için kullanan çalışmaları eleştirmiştir.[25] Latour buna karşılık "sosyolojiyi 'sosyal olanın bilimi' olarak değil *bir araya gelmelerin izinin sürülmesi* olarak" yenilemek ve yeniden tanımlamak için Aktör Ağ Kuramı (ANT) dediği analitik bir çerçeve sunar.[26] Sosyal ya da kültürel hikâyeyi bir sistem içinde derlemek ya da sınıflandırmak yerine insanlar ile insandışı teknolojiler arasında sürekli genişleyen ve sabitlenmesi olanaksız olan bir diyaloğu tasvir eder.

24. Latour, *Reassembling the Social*, s. 52.

25. Bilim Teknoloji Çalışmaları (STS) araştırmacı ve kuramcılarından bazıları Bruno Latour, Wiebe E. Bijker, Trevor Pinch, Thomas P. Hughes, Thomas J. Misa ve David E. Nye'dır.

26. Latour, *Reassembling the Social*, s. 5. Latour, Durkheimcı pratiği eleştirir ve örneğin Erving Goffman'ın ya da Pierre Bourdieu'nün çalışmalarından uzaklaşır. Goffman da Bourdieu de "eğilim" terimini sosyal bilimlere en uygun biçimde kullanırlar. Latour gibi çalışmasını etkin bir uygulama alanına aktaran Bourdieu bu kelimeyi tekrar tekrar yapılandırılan bir dizi kültürel etkinliği ya da *habitus*'u tasvir etmek için kullanır. Latour sosyolojinin evrilen uygulamaları daha çok düşünmek için kendi *habitus*'unu aşabileceğini ileri sürerek belki de bunu genişletir. Böylece sosyo-teknik çalışmalar branşından uzaklaşır ve bunun bazen sosyal biçimleri yapısal örüntüler ve alışkanlıklar olarak yücelttiğini ya da sosyal "bilimlerin" yapılarını şeyleştirdiğini savunur. Bunlar ağlardaki insanları ve şeyleri, aktörleri ve insandışı eyleyenleri düşünerek yenilemeyi arzu ettiği yapıların ta kendisidir. Latour, örneğin Wiebe Bijker'in *Social Shaping of Technology*'deki (1995) açıklamasıyla ilgili sorular ortaya atar, çünkü "sosyal olanın istikrarı daima korunur ve sosyal olan, teknolojik değişimin biçimini açıklar".

Aktif biçim bir çarpan, uzaktan kumanda, anahtar ya da bir düzenleyici gibi örgütsel olabilir, ama sosyal ile teknik birbiriyle etkileşim içinde olduğundan bir aktif biçim aynı zamanda sosyal bir hikâye de olabilir: Anlamın içinde sabitleneceği bir kap değil, anlamlar akışını kanalize edecek bir taşıyıcı. Latour'a göre biçim "bir şeyin bir yerden başka bir yere taşınmasına olanak veren başka bir şeyden ibarettir... Bir parça bilgi sağlamak bir şeyi biçimlendirme eylemidir."[27]

Hikâye bir aktif biçim olarak gayri maddi ve mekânsız olsa da altyapı mekânındaki eğilimi saptırabilir ve mekânsal niyetle kullanılabilir. Örneğin imar uzmanı William Levitt kendi banliyö konutlarını savaş sonrası dönemde bilhassa çok yaygın olan ailevi ve vatanperver anlatılarla bağdaştırdı ve bu tür hikâyeler çarpan olarak evin mekânsal etkilerini hızlandırdı. Ev, evin tekrarlayan örgütlenmesi ve ona iliştirilen hikâye hep eğilime katkı yapan bilgiyi oluşturmaktadır. Bunun gibi serbest bölgenin ekonomik liberalizmin rasyonel, apolitik bir aracı olduğu yönündeki hikâyeler de örgütlenmenin fiili etkinlikleriyle ne kadar ilgisiz olsa da serbest bölgenin popülerliğini destekleyen ve eğilimini şekillendiren aktif biçimlerdir. Mevcut şehirlerle ilintilendirilen serbest bölge hakkındaki yeni bir kanı hem sosyal hem de teknolojik bileşenleri olan bir çarpan olarak tasarlanabilir: birlikte kent mekânını değiştiren aktörler ve eyleyenler.

Latour da Ryle gibi, bir dizi sosyal eylemin ya da hikâyenin sosyal-teknik ağları etkileyebilme yolları için bir model olarak teatral performansı kullanır. Latour, senaryo ve aktör gibi sözcüklerin sosyal bilimlerde kullanılmasının "tesadüf" olmadığını, "oyunculuğun bizi derhal eylemi kimin gerçekleştirdiği sorusunun anlaşılmaz bir hal aldığı yoğun bir keşmekeşe soktuğunu" yazar. Eylemler "altüst olmuş... başkasından alınmış, dağıtılmış, önerilmiş, etkilenmiş, hükmedilmiş, ihanet edilmiş, tercüme edilmiştir."[28] Sosyal ağlar "yavaş yavaş çözülmesi gereken çok sayıda şaşırtıcı eylemlilik kümesinin toplamıdır. Sıradışı aktör-ağ ifadesiyle yeniden canlandırmak istediğimiz kıymetli belirsizlik kaynağı budur."[29]

27. *A.g.y.*, s. 39, 223. 28. *A.g.y.*, s. 46. 29. *A.g.y.*, s. 44.

Latour, Aktör Ağ Kuramı formülasyonlarında sosyolog Erving Goffman'a bile değinir. Latour geleneksel sosyolojiyle arasına mesafe koyduğu halde Goffman'ı beyan edilen niyetlerin ötesindeki sosyal etkileşimleri kuşatan etkinlikleri somutlaştırmak için kullanır. Goffman "eğilim" sözcüğünü tüm jestlerden, duruşlardan, yüz ifadelerinden ve bireyin benliği adeta teatral sunumunda kullanılan sayısız alt metinden bahsetmek için kullanmıştır.[30] Goffman, sık sık bir kişinin gerçekte ne söylediğini bastırabilen ya da ona ters düşüp "ayrıksı" olabilen tüm bu sinyallerin pek "sistematik olarak incelenmemiş olmasına" şaşırmıştır.[31]

Ryle, Latour ve Goffman'daki performans, belirsizlik ve ayrıksılık tartışmaları, altyapı mekânının siyasetiyle yüzleşmek için kullanılan özel estetik pratiklerini akla getirir. Daha az denetimle rahat eden aktif biçimlerin tasarımcısı bir oyuncunun sanatsal repertuarına benzer bir repertuarla tek bir biçim yerine gelişen bir nesneler akışı üzerinde çalışır. Hikâyeleri aktif biçimler (yine de mekânsal sonuçları olması amaçlanan sosyal biçimler) olarak tasarlayan kişi için farklılık ilave fırsatlar sunar. Tıpkı altyapı mekânındaki otoritelerin, örgütlenmelerinin genelde fiilen yaptığı şeyle bağlantısız ikna edici hikâyeler sunması gibi, rol yapanlar da eylemin metinde belirtilenden farklı bir bilgi taşıyıcısı olabileceği fikrine aşinadırlar. Aktörlerin elinde bir senaryo vardır (örneğin, "Eve gel oğlum"), ama esas işleri genelde mastarlı bir anlatımla (sürünmek, reddetmek, okşamak) bir eylemi gerçekleştirme becerisinde yatar.[32] Hareket ya da koreografiyle karıştırılmaması gereken eylem bilginin, anlamın ve değişimin gerçek taşıyıcısıdır ve metinden tamamen kopuk olabilir. Farklı, belirsiz eylemi ustalıkla yerine getirmekteki rahat-

30. *A.g.y.*, s. 46; Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life* (New York: Anchor Books/Doubleday, 1959), s. 141-66; Türkçesi: *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*, çev. Barış Cezar, İstanbul Metis: 2016, s. 137-60.

31. Erving Goffman, *Forms of Talk* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981), s. 1-2.

32. Sahne konusundaki hassasiyeti paylaşan Ryle, örneğin aktif ya da "performans" fiilleri ile "bilmek", "sahip olmak" ve "can atmak" gibi fiiller arasında bir ayrım yapar. Örneğin hiç kimse "O şimdi bir bisiklet sahibi olmakla meşgul" demez. Bkz. Ryle, *The Concept of Mind*, s. 130, 116.

lık, tasarımın hem doğal anlam kaymalarıyla hem de devletdışı gücün aldatıcı siyasetiyle birlikte anlaşılmasına olanak tanır.

Tanı Bilimi

> Ne deterministik ne de tamamen şekil verilebilir olan teknoloji bireysel ve sosyal eylemin bazı parametrelerini belirler... Farklı teknolojiler farklı tür insan eyleminin ve etkileşiminin gerçekleştirilmesini kolaylaştırabileceği gibi zorlaştırılabilir de.
>
> Yochai Benkler[33]

Eğilim, altyapı mekânındaki açığa vurulmamış kapasiteyi ya da siyasal duruşu değerlendirmek için ilave bir tanı aracıdır. Bir eğilimi tespit etmek ve ayarlamak için çok sayıda aktif biçim kullanılabilir. Altyapı işletim sistemine izinsiz girebilecek güçlü kod parçaları olarak bu biçimler teknolojik, örgütsel ya da sosyal olabilir. Pratik olamayacak kadar belirsiz olan bu tür biçimler, bir plan değil farklı durumlara uyum sağlayabilen ve zaman içinde eğilimi idare edebilen bir etkileşim sağlar.

Eğilimin tefekkürü aynı zamanda Michel Foucault'nun *dispozitif* dediği sosyal ve siyasal "aygıt", yani "ilişkiler sistemi"ni akla getirir. Foucault için bir *dispozitif* "söylemleri, kurumları, mimari biçimleri, düzenleyici kararları, yasaları, idari önlemleri, bilimsel beyanatları, felsefi, ahlaki ve hayırsever önermeleri, kısacası söylenen kadar söylenmeyeni de içeren mükemmel derecede heterojen bir bütün"[34] idi.

Altyapı mekânındaki eğilimin tasarımcısı bir icracıdır. Aktif biçim nesne biçimin estetiğini tamamlarken devletdışı güçteki ayrık-

33. Benkler, *The Wealth of Networks*, s. 16-17. Ağ kuramcısı Yochai Benkler, Bilim ve Teknoloji Çalışmaları felsefecisi Langdon Winner'ın teknolojinin "siyasi özellikleri" dediği şeye ya da sosyolog Barry Wellman'ın sosyal medyanın ve internetin bazı özel yeteneklerini tasvir eden "sağlarlığına" (*affordance*) değinir; ayrıca bkz. Jane Bennett, *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things* (Durham, NC: Duke University Press, 2010).

34. Michel Foucault, "The Confession of the Flesh", 1977 tarihli bir yuvarlak masa mülakatı, Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings* içinde, haz. Colin Gordon (New York: Vintage Books, 1980), s. 194.

sılık siyasetine değinir. Kural koymakla sınırlı olmayan tasarımcı doğaçlamaya, *nasıl'ını bilmenin* yanı sıra *ne'yi bilmenin* hazlarına kendini kaptırabilir.

Son olarak bir de Latour'un önerdiği temkinli yaklaşımlar vardır; bunları "Hikâyeler" başlıklı bölümde tartışacağım. İnsanların altyapı mekânı gibi teknolojilere iliştirdiği hikâyeler kökleşmiş beklentiler olarak yüceltilebilir ya da kemikleşebilir. Hikâyeler, teknolojileri bir örgütlenmenin eğilimini buyuran ideolojilere dönüştürmek üzere değişken senaryolardan başka bir şeye evrilebilir. Bu ideolojik hikâyeler ne kadar gayri maddi olursa olsun betonu bükecek ya da çeliği eğecek kadar güçlüdürler ve onlardan kaçmak çoğu zaman zor olabilir.

Üçüncü Bölüm

Geniş-Bant

NAİROBİ'YLE MOMBASA arasındaki yolun iki yakası bölgeye giren, hepsi yeni özgürlükler ve ekonomik fırsatlar vadeden mobil telefon şirketlerinin reklamlarıyla kaplı ve adeta bunlarca aydınlatılıyor. Uzak bakir diyarlardan telefon eden yerel giysiler içindeki Masai kabile üyesinin görüntülerini içeren bu reklamlar temel bir mecaz olan sıçrama mecazını yansıtıyor: teknolojiyle doğanın, gelenekle modernliğin kusursuz bütünleşmesi arzusunu. Reklam panoları, dünyadaki cep telefonlarının çoğunluğunu gelişmiş değil gelişmekte olan ülkelerin elinde bulundurduğu tersyüz olmuş bir dünyanın coşkusunu ifade ediyor.

Son 150 yılda telgraf, telefon ve fiber optik altyapısı için okyanus tabanına her türden binlerce millik denizaltı kablo döşendi. 19. yüzyılda Britanyalı kablo döşeme şirketlerinin bütün dünyaya telgraf kabloları çekmeleri sadece 30 yıl, 1980'lerin sonlarından 1990' ların sonuna dek dünyanın çoğunluğunun fiber optik kablo bağlantısına geçmesiyse 10 yıldan biraz fazla süre almıştı. Ancak yakın zamana dek, dünyanın en kalabalık alanlarından biri olan Doğu Afrika'nın fiber optik denizaltı kablo hattı yoktu ve dünyanın geniş-bant kapasitesinin yüzde birine bile sahip değildi. Kenya gibi bir ülke geniş-bant için 1970'lerde edinilen, gelişmiş dünyadaki muadilinden 20 ila 40 kat daha maliyetli olan pahalı uydu teknolojisine bel bağlamak zorundaydı. 2009'dan önce bir Mbps (megabit/saniye) genişbandın aylık maliyeti 200 dolarlık dünya ortalamasına karşın 7.500

Amerikan dolarına kadar çıkabiliyordu. Gelişmiş ülkelerde 25 kişinin aylık altyapı maliyeti 600-900 dolarken burada 17.000 dolardı.[1]

Doğu Afrika'da telekomünikasyon yakın zamana dek eksikliğiyle göze çarparken şimdi sıklıkla büyüme patlamasıyla anılmaktadır. Kenya'da rakamlar hızlı yükseliş göstermektedir. 2000 ile 2008 arasında cep telefonu abonelerinin sayısı yüz kattan fazla artmış (2000' de 127.404'ten 2008'de 16.573.303'e), 2008 ile 2012 arasında yine neredeyse iki katına çıkmıştır (2012'de 30.731.745).[2] Kenya'nın fiber optik denizaltı kablosu yokken yaklaşık 15 yıllık planlamanın ardından 2010 sonu itibariyle üç uluslararası kablo hattı ve genişleyen bir ulusal fiber optik sistemi olmuştur. Ülkenin mobil telefon hizmeti için geniş-banda ihtiyacı vardır,[3] öte yandan mobil telefon kullanıcılarının çoğu artık internete erişebilse de Kenya iş ve eğitim için yüksek kapasiteli birinci sınıf sabit bant genişliğinden hâlâ şiddetle yoksundur.

Devletdışı gücün yeni iktidar oyuncularının hepsi Kenya'da mevcut: uluslar, krallıklar, küresel danışmanlık kurumları, bir dizi uluslararası örgüt ve çokuluslu teşebbüs. Geniş-bant artık ulusal idarelerin politikalarında ve işletmelerin yanı sıra Dünya Bankası, BM gibi uluslararası örgütlerin gelişim hedeflerinde yer almaktadır. Dünya Bankası, mobil telefon hizmetinin "dünyanın en geniş dağıtım platformu"[4] olduğunu açıklamıştır. Dünyanın her yerinden bir tele-

1. Bölgesel İletişim Altyapı Programı (RCIP) videoları, worldbank.org/rcip; "Addressing Africa's 'Missing Link'", web.worldbank.org.

2. ITU, "World Telecommunications/ICT Indicators Database", 17. basım. Ayrıca bkz. *The Little Data Book on Information and Communication Technology* (Washington, DC: Dünya Bankası, 2010). 2000'de 100 kişiye 0,4 cep telefonu aboneliği düşüyordu. 2008 itibariyle bu sayı 42,1'e yükseldi. Bkz. "Statistics Q1 2 0 10-11", www.cck.go.ke.

3. Dünya Bankası'na göre geniş-bandın hızı en az 256 kbps olmalıdır, ITU (Uluslararası Telekomünikasyon Birliği) ise geniş-bandı ses, data ve video taşıma kapasitesiyle tanımlar. Bkz. Mark D. J. Williams, "Advancing the Development of Backbone Network in Sub-Saharan Africa", *Information and Communications for Development: Extending Reach and Increasing Impact* içinde, haz. Dünya Bankası (Washington, DC: Dünya Bankası, 2009).

4. Mohsen Khalil, Philippe Dongier ve Christine Zhen Wei Qiang, "Overview", *Information and Communications for Development* içinde, haz. Dünya Bankası.

kom ordusu, bugüne kadar yetersiz hizmet almış Afrika'da pazar payı için rekabet etmektedir. Yeni altyapı kapasitelerinin yoğun nüfuslu, gelişmekte olan ülkelere doğru yayılması aynı zamanda yeni iş modellerine ve yönetişim tekniklerine destek sağlamıştır. Girişimciler çarpanları tespit ediyor ve yeni uygulamalar sağanağıyla pazara nüfuz etmek için kitlesel fonlama teknikleri alıyorlardı. Kenya artık bilgi ve iletişim teknolojileri geliştirme konusunda bir potansiyel lider, bütün Afrika kıtasının "silikon savanı" olarak betimlenmektedir.[5]

Kenya geniş-bant altyapısının mekânsal değişkenlerini değerlendirmek için uygun bir yerdir. Sahadaki birçok analist geniş-bandın "Development 2.0" adını verdikleri şey üzerindeki etkilerini tahmin etmeye çalışıyor. Bu analiz işletme, teknoloji, bilişim ve ekonometri dillerinde yürütülüyor, ama geniş-bant altyapısıyla mekân arasındaki karşılıklı bağımlılık konusunda henüz fazla bir çalışma yok. Şehircilik uzmanları sık sık ray, otoban, enerji ve su hizmetleri gibi fiziksel altyapılarla bağlantılı kent değerlerini ve morfolojileri inceliyorlar, ama bu disiplin geniş-bant altyapısına dahil olan mekânsal düzenlerin analizi konusunda hazırlıksız.

1960 ve 70'lerde uydunun gelişi birçok gelişmekte olan ülkenin ortaya çıkışıyla aynı zamana denk geldi ve bir atmosferde taşıma ağıyla sıçrama yaparak gelişmiş ülkelerin altyapı tekellerini ve hiyerarşilerini aşmanın bir aracı olarak görüldü.[6] Ne var ki tam anlamıyla modernleşmiş bir dünyanın bu bazı fütürist projelerinin el değmemiş kırsal manzaranın yanındaki varlığı "son düzlük"te (uydu sinyali için gerekli yardımcılar olan elektrik gibi sabit hizmetlerin durumu) çöktü. Sinyalleri alan aygıtın elektriğe bağlı olması gerekiyordu ve yardımcı ağların yetersiz kaldığı yerde ulaşım, elektrik

5. "Upwardly Mobile: Kenya's Technology Start-up Scene is About to Take Off", *Economist*, 25 Ağustos 2012.

6. Alvin Toffler 1980 tarihli *The Third Wave* kitabında uyduları, gelişmekte olan ülkelerin bir yandan kırsal görünümlerini koruyarak bir yandan da gelişmiş ülkelerin altyapı hatalarını sıçrayıp aşmakta kullanabilecekleri bir araç olarak destekleyenler arasındaydı. Bkz. Alvin Toffler, "Gandhi with Satellites", *The Third Wave* içinde (New York: William Morrow and Company, Inc., 1980; Türkçesi: *Üçüncü Dalga*, çev. Selim Yeniçeri, İstanbul: Koridor, 2008), s. 362. Ayrıca bkz. Easterling, *Enduring Innocence*, s. 135-60.

ve geniş-bant için yeni teknolojiler bir araya getirilip kapalı bölgelere –yabancı yatırımı çekebilecek iş merkezleri ya da serbest bölgelere– veriliyordu.

Yeni fiber optik kablonun sağladığı geniş-bant kapasitesi üç kısımlı bir organizasyonla dağıtılır. Toprağa gömülü ve denizaltı kablonun karayla temas noktasından uzanan karasal kablo fiziksel olarak bir demiryolu ya da otoban gibi bölgeler halinde örgütlenen doğrusal bir topolojiye sahiptir. Kenya'da fiber, Nairobi ile Mombasa arasındaki çok kullanılmış bir güzergâhı tercih etmiştir, ama ücra köylere de ulaşacaktır. Fiber evrildikçe mevcut şehirleri güçlendirecek mi, serbest bölgeye benzer kapalı bölgeler mi yaratacak, yoksa kırsal bölgelerde yeni kalkınma yaklaşımlarını mı teşvik edecek, belli değil. Bant genişliği için aynı kabloya bağlı olan mobil telefon hizmeti, ikinci bir atomize baz istasyonları ve telefon cihazları topolojisi oluşturur. Bir yandan yine çok yaygın, atmosferde taşınan bir mecra vaat ederken bu defa sinyalleri alan aygıt bataryayla çalışmaktadır ve "son düzlük"teki azizliklere bir biçimde daha az bağımlıdır. Bu örtüşen örgütlenmeler arasında geniş-bant satan ve transfer eden hizmet sağlayıcıları teşkilata üçüncü bir katman ilave eder: bir anahtarlar ya da erişim noktaları kümesi. Herhangi bir kamu hizmetinin yerel tekelleri barındırabilmesi gibi bu doğrusal, atomize ve kümelenmiş topolojilerin içinde herhangi bir yerde de bir darboğaz gelişebilir.

Tıpkı mobil telefon hizmetinin bir bilgi ağı olması gibi altyapı mekânının kendisi de bir bilgi taşıyıcısıdır ve tüm geniş-bant ağlarının esnekliğini ve dayanıklılığını karşılıklı şekillendirir. Mombasa ile Nairobi arasındaki (bir kısmı iki şeritli ve kötü durumdaki) yol cep telefonunun çok yaygın olmasına rağmen tali altyapıda da büyük iyileştirmelerin gerekli olduğunu hatırlatır. Aynı yol üzerindeki bir reklam panosunda ülkede işsizlik oranının yüzde 40 olduğu belirtilmektedir. Mobil telefon hizmeti bir kalkınma motoru olsa da işsizliği azaltmak, ağırlıkla kent örgütlenmelerindeki üniversitelere ve sabit yüksek kapasiteli geniş-bandı olan işletmelere bağlı olacaktır. Bu kent örgütlenmeleri ağdaki önemli anahtarlardır.

Kenya'da faaliyette olan tüm yeni dijital yazılımlar için şu anda, geniş-bandın bazı yeni işlevleri onu eskitmeye başlarken bile, mev-

cut olan tek mekân yazılımı demode serbest bölgedir. Cep telefonu, yeni asansör gibi şehrin, köyün, yolun, okulun ve pazarın tasarımını değiştirmek için geniş-bant ağındaki diğer tüm aktif biçimlerle anlamlı bir etkileşime yerleştirilebilecek güçlü bir çarpandır. Tüm bu mekânsal ve teknik değişkenler arasında yeni karşılıklı bağımlılıklar tasarlamak, hem telekomünikasyon ağlarında hem de şehrin mekânında taşınan bilgiye erişimi maksimum seviyeye çıkarabilir. Kenya ve diğer yoğun nüfuslu ülkeler dünyaya yeni iş modelleri sunmanın yanı sıra geniş-bant şehirciliği konusunda da ileri düzeyde bir ders sunabilirler.

Geniş-Bant Devletdışı Güçtür

Geniş-bant altyapısı, Britanya ve ABD'nin telgraf ağlarının en güçlü iki geliştiricisi olduğu 19. yüzyıldaki küresel sanayi ağlarını akla getirir.[7] ABD'deki ilk kıtalar ötesi telgraf hattı 1861'de tamamlandı. Büyük Britanya yüzyılın sonu itibariyle sömürge imparatorluğunu karasal ve denizaltı telgraf kablosuyla döşemesi için bir kablo döşeme gemisi filosu görevlendirecekti. 20. yüzyılın sonunda Britanyalı telgraf şirketlerinin sayısı diğer ülkelerinkinden çok daha fazlaydı ve su altındaki kabloların üçte ikisi onların denetimindeydi.[8] Yeni teknolojilerin kapasiteleri özel altyapı sanayilerinin karasal fetihleriyle birlikte bu devletlere ilave güç kazandırdı, hatta ihtiraslarına ve politikalarına esin kaynağı oldu. 19. yüzyılın sonu itibariyle Amerika kıtaları ve Avrupa'nın büyük kısmının yanı sıra Japonya, Hindistan, Rusya, Çin, Avustralya ve Afrika karasal telgraf ağlarını denizaltı kablosuna bağladı.[9]

John Pender'in Doğu ve Güney Afrika Telgraf Şirketi 1879'dan beri Afrika'ya telgraf kablosu döşüyordu, 1885'te kurulan Emperyal İngiliz Doğu Afrika Şirketi (IBEAC) daha sonra Kenya adını alacak

7. Paul Starr, *The Creation of the Media: Political Origins of Modern Communications* (New York: Basic Books, 2004), s. 153-89.
8. Armand Mattelart, *Invention of Communication* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996), s. 167.
9. Anton A. Huurdeman, *The Worldwide History of Telecommunications* (John Wiley & Sons, 2003), s. 91-145.

yerde faaliyet göstermeye başladıktan kısa bir süre sonra da Mombasa'ya telgraf kablosu geldi.[10] Sonunda telgraf hatları IBEAC'ın Mombasa'dan Nairobi'ye uzanan demiryolu hattı boyunca döşendi; bu hattın Uganda'ya girmesi ve Cecil Rhodes'un Cape Town'la Kahire arasında planladığı demiryoluna bağlanması amaçlanıyordu.

Telekomünikasyon altyapısını sağlayan ağır sanayiler küresel finans piyasasını körükledi ve bu sırada uluslararası teknik koordinasyon ve yönetişim konusunda bir ihtiyaç yarattı: küresel bir mübadele ya da yeni türden bir devletdışı güç.[11] Uluslararası Telgraf Birliği (ITU) ilk konferansını 1865'te yaptı. Teşkilat her yeni konferansla birlikte telekomünikasyon teknolojilerinin sonraki nesilleri için yeni yönetişim katmanları geliştirdi. ITU kısa süre sonra sadece telgraf ve telefon ağlarını değil, aynı zamanda radyo ve yeni eşeksenli kablo nesillerini de koordine edecekti. Kenya'nın Britanya'dan bağımsızlığını kazandığı 1963 itibariyle ITU, uydu iletişimi için frekansları bölüştürüyordu.[12] Ne var ki post-kolonyal Afrika'da Britanyalıların ve diğerlerinin sömürgeleştirme çılgınlıkları döneminde döşedikleri denizaltı telgraf kablosu hatlarının çoğu en yeni eşeksenli, telefon ve fiber optik kablosuyla değiştirilmedi. 1964'te ITU, Kenya'da 50.842 telefon olduğunu tespit etti. Aynı yıl ABD'de bu rakam 88.787.000 idi.[13]

Büyük çokuluslu sanayiler bir yandan uluslararası ya da hükümetlerarası kurumların koordinasyonuna ihtiyaç duyar ya da itaat ederken bir yandan da denizlerde ve radyo, televizyon gibi yayın organlarında muazzam bir devletdışı bağımsızlık ve güçten faydalan-

10. Bkz. "Cable Timeline 1850-2012", www.atlantic-cable.com; Michael Tyler, Janice Hughes ve Helena Renfrew, "Kenya: Facing the Challenges of an Open Economy", haz. Eli Noam, *Telecommunications in Africa* içinde (New York: Oxford University Press, 1999), s. 81. Bu iki kaynak, kablonun geçiş yılını farklı verir. Glover'ın takvimine göre kablo 1890'da geçmiştir ama Noam'ın kitabındaki yazarlara göre geçiş tarihi 1888'dir. John Pender'in Doğu ve Güney Afrika Telgraf Şirketi, 1879'dan beri Doğu Afrika'ya kablo döşemişti. Huurdeman, *The Worldwide History of Telecommunications*, s. 137.

11. Huurdeman, *The Worldwide History of Telecommunications*, s. 217-21.

12. 1927 konferansında ITU artık 80 ülkenin ve 64 özel şirketin meclisi olmuştu. Bkz. Huurdeman, *The Worldwide History of Telecommunications*, s. 358-59.

13. ITU, "General Telephone Statistics, 1964", itu.int.

maya devam ettiler. AT&T, Siemens, Western Union ve Cable & Wireless gibi şirketler savaş zamanında devlet tarafından asimile edilmeyi ve çeşitli şirket birleşmelerini atlatarak yeni eşeksenli ve fiber optik kablo dünyasında işletmeciler olarak yeniden kendilerini gösterdi. Alman elektrik mühendisliği şirketi Siemens kuruluşundan itibaren uluslararası bir şirket olmak istedi.[14] İhtiraslarına destek olacak her güçlü oyuncu, devlet ya da şirket için ya da onlarla beraber çalışacak; üretici, ağır sanayi yüklenicisi ve mucit olarak telekomünikasyon işinin farklı katmanlarında kendisini kanıtlayacaktı.[15]

Amerikan Telgraf ve Telefon Şirketi, Bell Telefon Laboratuvarları ve Siemens, 1956'da kurulan ilk Atlantik ötesi telefon kablosu TAT-1'le bağlantılıydı. Amerikan telekomu AT&T, France Telecom ve British Telecom, 1988'de faaliyete geçen ve ilk Atlantik ötesi fiber optik kablo olan TAT-8 için işbirliği yaptı. Kökeni 19. yüzyıl sonlarının elektrik ve haberleşme şirketlerine dayanan Fransız firması Alcatel-Lucent, günümüzde Afrika'daki fiber optik kablolama konusunda büyük bir oyuncu haline geldi.[16]

Birçok post-kolonyal Afrika ülkesi gibi Kenya da sömürge ve özel telekomünikasyon varlıklarını tekel statüsündeki bir devletimsi (*parastate*) telekomda birleştirdi. Geçmişi 19. yüzyılın kablo döşeme teşebbüslerine uzanan bir başka şirket olan İngiliz Kablolu ve Kablosuz İletişim Şirketi, Kenya'da uluslararası haberleşmeyi idare ediyordu ve 1933'ten itibaren Doğu Afrika Posta ve Telekomünikasyon Şirketi (EAP&TC) Kenya, Uganda ve (Tanganyika ile Zanzibar'ın birleşmesinden sonra) Tanzanya'daki telekomünikasyonu idare etti. 1977'de sadece Kenya için Kenya Posta ve Telekomünikasyon Şirketi (KP&TC) kuruldu ve 1984'e kadar hem yurtiçi hem de uluslararası telekomünikasyonu tek bir kuruluşta topladı.[17] Intelsat'

14. Siemens'in ilk adı Siemens ve Halske idi, ondan sonra Siemens Brothers adını aldı.

15. Wilfried Feldenkirchen, *Siemens, 1918-1945* (Münih: Piper, 1995).

16. Bkz. www.alcatel-lucent.com. Şirket ABD'de Western Electric ve AT&T'yle, Fransa'da da La Compagnie Générale d'Electricité (CGE) ile bağlantılıydı.

17. Tanzanya 1964'te Tanganyika ile Zanzibar'ın birleşmesiyle oluşturuldu. Kenya'nın 1964'teki bağımsızlığından sonra İngiliz Kablolu ve Kablosuz İletişim

la sonunda ilişkileri KP&TC yürütecekti ve 1968'de bu uydu konsorsiyumuna üye olduktan sonra Kenya ilk yer istasyonunu Nairobi'nin hemen kuzeyindeki Longonot Dağı'na kurdu.[18]

Yerleşik küresel telekomünikasyon şirketlerinin (bunların bazıları sömürgecilikle bağlantılıydı) yanı sıra, gelişmekte olan ülkelerden yeni oyuncular telekomünikasyona yeni ihtiraslarla yaklaştı. Alcatel-Lucent ve Japon şirketi NEC, Hint Okyanusu'ndaki ilk analog kablo sistemi olan, Güneydoğu Asya, Ortadoğu ve Batı Avrupa'yı birbirine bağlayan SEA-ME-WE 1'i inşa etmek üzere Ortadoğulu ve Güney Asyalı ortaklara katıldı.[19] Dev bir Hint haberleşme şirketi olan Reliance Globalcom, dünyanın etrafını dolaşan kablo sistemi FLAG'i (Fiber-optic Link Around the Globe: Dünyayı Saran Fiber Optik Kablo) satın aldı.

Çin şirketleri Huawei ve ZTE, 1980'lerde Shenzhen'de kuruldu. Bu şirketler en büyük Bilişim ve İletişim Teknolojileri (ICT) firmalarının bazılarıyla ortaklık kurarak sonradan deneyim kazandı, Stockholm ve Bangalor'da araştırma merkezleri kurdular. Fiber optik ağlardan anahtarlamaya ve telefon cihazına değin her şeyi sağlamaktadırlar. Her iki şirket de bütün Afrika'da ICT yüklenicileri olarak faaliyet gösteriyor.[20] İnovasyonu, düşük ihale teklifleriyle birleştiren bu şirketler tüm dünyada IT faaliyetini fethetmek için bir strateji oluşturdu. Huawei'nin kurucusu Ren Zhengfei şirketin Shenzhen'deki yerleşkesinde "şehirleri kuşatmak ve sonunda ele geçirmek için kırsal bölgeyi" kullanmaktan bahseder, her yeni toprak kazanımı şirketin "kurt ruhunu" besleyecektir.[21] Eski yeni tüm bu oyuncular Doğu Afrika'ya geniş-bant tedariki işine dahil olmuştur.

→ Şirketi devletle Doğu Afrika Dış Telekomünikasyon Şirketi (EXTELCOMS) adında geçici bir ortak girişim yaratmıştır. KP&TC nihayet 1974'te Kablolu ve Kablosuz İletişim Şirketi'nin hisselerini yeni ismi KENEXTEL olan şirketin bünyesinde ele geçirdi ve bu şirket 1984'te KP&TC'yle tamamen birleşti.

18. Tyler, Hughes ve Renfrew, "Kenya: Facing the Challenges of an Open Economy", s. 81-84; Huurdeman, *The Worldwide History of Telecommunications*, s. 567.

19. Tyler vd., "Kenya: Facing the Challenges of an Open Economy", s. 90.

20. Bkz. www.huawei.com ve www.en.zte.com.cn.

21. "The Long March of the Invisible Mr. Ren", *Economist*, 4 Haziran 2011, s. 80-81.

Bağımsızlıktan sonra hükümetlerarası aktörler ve danışmanlıklar Kenya'nın devletdışı güç alanına katılmıştır. Ülkenin ilk Dünya Bankası fonu 1960'ta bir tarım projesi için gelmiştir ve Dünya Bankası o gün bugündür Kenya'da faal olarak kalkınma projeleri örgütlemekte, bu projelere fon sağlamaktadır.[22] IMF de 1980'lerden beri yardım ve kredi sunmaktadır.[23] Afrika'da 1970'lerden beri faaliyet gösteren küresel yönetim danışmanlığı McKinsey & Company, Kenya'nın birkaç geniş-bant inisiyatifine danışmanlık yapmıştır.[24]

BM gibi başka hükümetlerarası kurumları model alan Afrika Birliği Örgütü (OAU) 1963'te, tam birçok Afrika ulusu sömürge güçlerinden bağımsızlığını kazanırken kuruldu. OAU, telekomünikasyon, radyo ve televizyon için tüm-Afrika kurumlarını örgütledi ve Afrika Kalkınma Bankası'nı kurdu. OAU etkisiz görülmeye başlamışken 1990'larda Muammer Kaddafi bu fikri yeniden canlandırdı. Yerini alan Afrika Birliği (AU) OAU'nun Addis Ababa'daki (Etiyopya) genel merkezini korudu.[25] AU'nun 2001'de kurulan bir kurumu olan Afrika'nın Kalkınması İçin Yeni Ortaklık (NEPAD) Kenya' nın fiber optik denizaltı kabloları konusunda kilit oyunculardan biri oldu.[26]

Geniş-Bandın Gölgeleri Var

1982'de yani Motorola'dan Martin Cooper cep telefonuyla (bir tuğladan biraz daha kalın bir telefonla) efsanevi ilk aramasını yaptıktan neredeyse 10 yıl sonra ITU ilk tam yetkili konferanslarından birini Nairobi'de düzenledi. Henüz telekomünikasyon altyapısı hizmeti almayanları ciddiyetle düşünmeye başlamıştı ve Nairobi dünyadaki en az hizmet alan ülkelerden birinin başkentiydi. Sonuç raporu *Eksik Halka: Bağımsız Komisyonun Dünya Çapındaki Telekomünikasyon Gelişimi Hakkındaki Raporu* (1984) gelişmekte olan ülkelerde

22. "World Bank Historical Chronology: 1960-1969", web.worldbank.org.
23. Bkz. "Data and Statistics: Kenya", www.imf.org.
24. Yazarın Dr. Bitange Ndemo ile röportajı, Ağustos 2007, Nairobi. Ayrıca bkz. www.mckinsey.com.
25. Bkz.www. african-union.org.
26. Bkz. www.nepad.org.

tele-yoğunluğun önemli derecede düşük olduğunu değerlendirmiş ve bu ağı geliştirmek için uyumlu bir çaba gösterebilecek örgütleri ve bankaları tespit etmişti. Bu rapor 21. yüzyılın başlarında "tüm insanlığın" bir telefona erişimi olmasını öneriyordu.[27]

1980'ler itibariyle AB cep telefonlarına frekanslar ayırmaya başlamıştı bile ve ITU küresel bir hücresel şebeke önermiş, ama Kenya bu tablonun dışında bırakılmıştı. 1980'de ülkede sadece 74.000 doğrudan telefon hattı vardı. ITU'nun tele-yoğunluğu artırma girişimlerine rağmen Kofi Annan'ın 1999'daki gözlemine göre "Tüm ülkelerin dörtte biri telekomünikasyona temel bir erişim düzeyine (1. tele-yoğunluğa) bile ulaşamadı ve dünyadaki insanların yarısı hiç telefon araması yapmadı ya da aranmadı."[28] 1. tele-yoğunluk 100 kişiye 1 telefon demektir. Aynı yıl IT analisti Eli Noam şunları söyledi: "Afrika dünyanın kara kütlesinin yüzde 20'sini ve nüfusunun yüzde 12'sini oluşturuyor. Ama dünya telekomünikasyonunun sadece yüzde 2'sine karşılık geliyor."[29]

1995'te African One projesi Afrika'yı Avrupa, Ortadoğu ve ötesine bağlı tek bir fiber optik kabloyla sarmayı planladı.[30] Ama daha bu proje tam olarak müzakere edilemeden 2002'de özel sektörün finanse ettiği SAT-3-WASC-SAFE faaliyete geçti. Afrika'nın batı kıyısına hizmet etti, küresel ticaretin ve sömürgeleştirmenin çok bildik rotalarını izledi: Mauritius, Hindistan ve Uzak Doğu'yla da bağlantısı vardı.[31] Fakat bu yeni kablo batı yakasında devletimsi tekellerin ya da kapasite eksikliğinin bir sonucu olarak geniş-bant fiyatlandır-

27. Sir Donald Maitland, *The Missing Link: Report of the Independent Commission for World Wide Telecommunications Development* (Cenevre: International Telecommunications Union, 1984).

28. Huurdeman, *The Worldwide History of Telecommunications*, s. 551, 529, 540.

29. Eli M. Noam, "Introduction", haz. Eli M. Noam, *Telecommunications in Africa*, içinde s. 3. 2000'de Sahra-altı Afrika, 1. tele-yoğunluğa ulaştı ve ITU 2010 için tele-yoğunluk hedefini 10 olarak belirledi. Bkz. Huurdeman, *The Worldwide History of Telecommunications*, s. 551, 565, 540.

30. "Green Light for Major Undersea Fibre-Optic Cable System for Africa", *UN Chronicle* 35, no. 3 (1998).

31. Bkz. "SAT-3-WASC-SAFE", www.itu.int. SAT-2 kablosu Portekiz'le Güney Afrika'yı zaten 1993'ten beri birbirine bağlıyordu.

masını önemli ölçüde hafifletmedi. 2009 yazının sonları itibariyle bile Afrika'nın batı yakasında 1 Mbps'in maliyeti hâlâ aylık 4500 dolar ile 12.000 dolar arasındaydı.[32] Bu arada SAFE kablo geçişinden büyük miktarda geniş-bant sağlayan, ihraç ürünleri işleme teknikleri konusunda hazırlıklı olan ada ülkesi Mauritius, Afrika'nın küresel işletmeleri çekebileceğini kanıtlıyordu. Ülke, Hint IT deneyiminin himayesinde serbest bölge gelişimi tarihinin bir parçası olan Ebene CyberCity gibi bilgi köyleriyle kendi IT sanayisini bile inşa ediyordu.[33]

Ocak 2003'te bu faaliyetlerin bir kısmını çekmek için harekete geçen Doğu Afrika İş Zirvesi'nden bir grup, Güney Afrika'da Mtunzini'den Sudan'da Port Sudan'a uzanan EASSy (yani Doğu Afrika Denizaltı Kablo Sistemi) adlı bağımsız projeyi yapmak için bir araya geldi. Kayda değer sayıda ülke Aralık 2003'te EASSy mutabakat zaptını imzaladı ama gereken para yatırımının tamamını yapmadı. EASSy'nin faaliyete geçmesi için beş yıl daha geçmesi gerekecekti.

2010'da "Eksik Halka" raporunun 25. yıldönümünde ITU Dijital Gelişme İçin Geniş-Bant Komisyonu bir dijital zorunluluklar deklarasyonunun soluk kesici üslubuyla yazılmış bir rapor yayımladı. Komisyon, geniş-bantlı gelişmeyi uygulamak için gerekli ortaklık türlerini model almak üzere kamu ve özel sektör temsilcilerini, hükümet liderlerini, hükümetdışı örgüt temsilcilerini, BM'ye bağlı kuruluşları, (Intelsat gibi) altyapı konsorsiyumlarını ve (aralarında Carlos Slim Helu, Sir Richard Branson, Mo Ibrahim, Jeffrey Sachs ve Muhammed Yunnos'un bulunduğu) girişimcileri bir araya getirdi.[34] Bu grup geniş-bant altyapısının BM'nin yoksulluk, eğitim, cinsiyet, sağlık ve çevreyle ilgili 2010 Milenyum Kalkınma Hedefleri

32. Samuel Dowuona, "Africa: Fibre Optic Capacity Could Be Underutilized Due to Poverty and Illiteracy", *Public Agenda*, 4 Eylül 2009.

33. Bkz. www.e-cybercity.mu.

34. "A 2010 Leadership Imperative: The Future Built on Broadband", ITU, Dijital Gelişme İçin Geniş-Bant Komisyonu, 2010, bkz. "Reports and Documents", www.broadbandcommission.org. ITU daha önce 2004'te ICT gelişiminde 50 gösterge belirlemek için Gelişim İçin ICT'yi Ölçme Ortaklığı'nı oluşturmuştu. Bkz. Gelişim İçin ICT'yi Ölçme Ortaklığı, ITU, "Core ICT Indicators 2010", www.itu.int.

için gerekli olduğunu düşünüyordu.[35] "Bilgi çağı"nda geniş-bant bir iletişim teknolojisinden ibaret değildi; artık bir "sosyal aktif varlık" diye niteleniyordu – "sanayi çağındaki su, elektrik ve yollar gibi".[36]

Geniş-Bant Liberaldir

Kenya hem telekomünikasyon endüstrilerinin ekonomik liberalizmine yani *laissez-faire*'ine (bırakınız yapsınlar) hem de serbest piyasa liberalizasyonuna yani "Washington Mutabakatı"nın (Dünya Bankası'nın ve IMF'nin standart ekonomi politikaları için küresel bir ifade) desteklediği neoliberalizme ev sahipliği yapmıştır. Diğer uluslararası örgütlerin yanı sıra ITU, Dünya Bankası ve IMF de Afrika'nın tekel telekomları gibi devletin işlettiği kamu hizmeti tedarikçilerinin liberalizasyonu ya da özelleştirilmesi için bastırmıştır. 1990'larda hem IMF hem de Dünya Bankası, Kenya'daki yönetim zafiyeti ve yolsuzluk nedeniyle kaygılıydı. 1997'de Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) yerleşik ulusal telekomünikasyon tekellerini kıracak, yabancı şirketlerin yatırım yapıp bu tekellerle rekabet etmesine, bu arada pazardan pay almasına olanak tanıyacak önemli bir anlaşmayı Kenya'yla görüştü.[37] 1998'de KP&TC 3'e bölündü: Telkom Kenya, Kenya Post ve Kenya Haberleşme Komisyonu (CCK).[38]

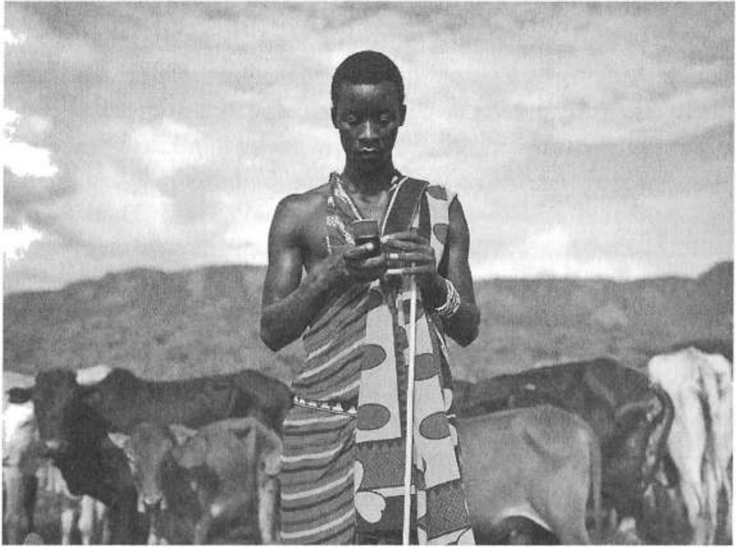
Kenya'nın tekel telekom şirketinin ardılı olarak CCK'nın rolü ülkedeki özel ICT endüstrilerini yönetmek, lisans vermek ve düzenlemektir. Yurtiçinde ulusun eğitim, istihdam ve kırsal kesimdeki yoksullukla ilgili bazı sorunlarına çözümlerde etkili olan kurumsal sözcü odur. Özel yatırım, yoğun nüfuslu merkezlere, en çok da Nairobi

35. Milenyum Kalkınma Hedefleri: 1) aşırı yoksulluk ve açlığın ortadan kaldırılması; 2) evrensel ilköğretimin gerçekleştirilmesi; 3) kadın-erkek eşitliğinin sağlanması ve kadınların konumunun güçlendirilmesi; 4) çocuk ölümlerinin azaltılması; 5) anne sağlığının iyileştirilmesi; 6) HIV/AIDS, sıtma ve başka hastalıklarla mücadele; 7) çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması; 8) kalkınma için küresel bir ortaklık geliştirilmesi.

36. "A 2010 Leadership Imperative: The Future Built on Broadband", s. 55.

37. Richard Gerber ve Robin Braun, *New Connections: Telecommunications in a Changing South Africa* (Cape Town: University of Cape Town Press, 1998).

38. Kenya Haberleşme Kanunu, 1998, www.cck.go.ke. Ayrıca bkz. Huurdeman, *The Worldwide History of Telecommunications*, s. 548.

Elinde cep telefonuyla Masai kabilesinden biri, Kenya

ile Mombasa arasındaki koridora odaklanmıştır. CCK kuramsal olarak, Kenya'daki kırsal bölgelere nüfuz edecek okul merkezli ve toplum merkezli ICT merkezleri gibi projelerle internete tüm dünyada erişim sağlamaya adanmıştır.[39]

Telkom Kenya ve KP&TC özelleştirilince başlıca küresel telekom oyuncuları (bazılarının ataları telekomünikasyonun ilk zamanlarına dayanıyordu) hissedar oldu. Ticari markalar eski yerleşiklerin yüzü haline geldi, fakat kamu çıkarları hisselerini ve nüfuzunu korumaya devam etti. Lisans alan mobil telefon operatörleri arasında Safaricom, Zain Kenya (eskiden Celtel ve şimdi Airtel) ve Econet Wireless vardı. 2008'den beri France Télécom, Orange ticari ismiyle Telkom Kenya'nın yüzde 51'ini ele geçirdi.[40] 1993'te faaliyete geçen Safaricom, KP&TC olarak kurulan özel şirkettir. Daha önce çoğunluk hissesi Kenya hükümetindeydi, ama şimdi –İngiliz merkezli

39. Orta dereceli okullarda dijital öğrenmeyi desteklemek için Kenya Eğitim Enstitüsü'yle de ortaklık kurdu.

40. Bkz. www.orange.co.ke.

küresel telekom– Vodafone şirketteki kontrol hissesine sahiptir.[41]

Piyasa özgürlüğü ve serbestlik gibi bir değerler sisteminin şemsiyesi altında faaliyet gösteren liberalizasyon politikaları aslında piyasa manipülasyonunun ve düzenlemenin biçimleridir. Devletçe işletilen iletişim tekellerinin serbestleşip devlet bürokrasisinden kurtulunca kendilerini başka, bu defa küresel bir bürokrasiyle aynı masada bulmaları ironiktir. BM ve ITU, Intelsat ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar bölgeye kablo getirmeye yönelik çeşitli girişimlerin uzun soluklu ortakları olmuş ve sundukları düzenleyici çerçeveler borç koşullarına devletdışı yönetişim katmanları eklemiştir.[42]

Altyapı girişimcileri ayrıca piyasayı açmak, düzenlemek ve uyarmakla yükümlü yerleşik altyapı mekânının genelde bunu yapmaya yetecek araçları olmadığını görür. Gelişmiş ekonomiler ile Sahraaltı ülkelerin ekonomileri arasında hâlâ dev bir uçurum vardır. Bu durum Dünya Bankası'nın şu itirafına yol açmıştır: "Piyasa liberalizasyonu ve yerleşiğin ağına erişimin düzenlenmesi modeli –bu model Avrupa Birliği, Kuzey Amerika ve gitgide Asya ve Latin Amerika'da başarılı olmuştur– Sahra-altı Afrikası bölgesiyle doğrudan ilgili değildir."[43]

Ancak Kenya'da liberalizmin başka bir türü mevcuttur: ekonomik liberalizm ile yeni teknolojilerin olanaklı kıldığı mübadele platformlarıyla bağlantılı bir liberalizmin karışımı. Kenya gibi ülkelerde düşük ücretler ve geniş mobil telefon müşterisi hacmi, dünyanın güneyindeki yoğun nüfuslu ülkelerden doğan yeni "aşağıdan yukarıya yayılma" faaliyetiyle ve işletme modelleriyle uyumludur. Fikir, çok sayıda kişiye sınırlı ama bir ucuz hizmet ya da cep telefonu gibi bir ürün satmaktır. *The Fortune at the Bottom of the Pyramid*'in (Piramidin Dibindeki Servet) yazarı Coimbatore Krishnarao Prahalad ve *10 Rules for Strategic Innovators*'ın (Stratejik Yenilikçiler İçin

41. Bkz. www.safaricom.co.ke.

42. Pierre Guislain, *Connecting Sub-Saharan Africa: A World Bank Group Strategy for Information and Communication Technology Sector Development*, Dünya Bankası Çalışma Raporu (Washington, DC: World Bank, 2005).

43. Williams, "Advancing the Development of Backbone Network in Sub-Saharan Africa", s. 63; ve Mark D. J. Williams, *Broadband for Africa: Developing Backbone Communications Networks* (Washington, DC: World Bank, 2010).

10 Kural) yazarı Vijay Govindarajan bu alanın yeni gurularıdır. Tata, MTN, Safaricom ve Huawei gibi şirketler de bu yeni yaklaşımlarla Batılı muadillerinin önüne geçti.[44] Kenya'da cep telefonu fiyatları o kadar düşüktür ki herkeste bir tane vardır. Ülke geniş-bant kapasitesiyle dolup taşmadan önce bile cep telefonu coğrafya ve zamanın kısıtlarından daha geniş bir dünyaya ve özgürlüğe erişim sağlamaktaydı. Bu liberal hisler doğrultusunda cep telefonuyla mesajlaşmaya ve internete erişim, artık aynı zamanda piyasadışı üretim ve sosyal ağ oluşturmayla bağlantılandırılmaktadır.[45] Cep telefonu ve bilgiye erişim bireysel hak ya da özgürlük olarak görülmektedir.

Geniş-Bant Bir Oyundur

> İlk iki yılımız gerçekten bir proje yönetimi çalışmasıydı. 13 farklı karasuyundan, 23 farklı yetki alanından geçen bir projeyi nasıl uygularsın?
>
> Brian Herlihy, Seacom Başkanı[46]

Küreselleşme tarihçelerini ve kuramlarını düzenlemeye meyilli temel anlatıları çürüten Arjun Appadurai "alanlar" modelini önermiştir. Küreselleşme hikâyeleri illaki bildik olay örgülerini izlemez. Pürüzlü, gelişmekte olan, türlü türlü etkileşimlerin alanıdır: etnik alanlar, medya alanları, teknoloji alanları, finans alanları ve ideolojik alanlar.[47] Bu çerçevede Kenya tam bir "teknik alan" örneği sunmaktadır. Denizaltı kablolarının Doğu Afrika'ya geldiği dönemde "kablo savaşları" tipik bir gazete başlığıydı, fakat bu teknolojik sahne

44. C. K. Prahalad, *The Fortune at the Bottom of the Pyramid* (Upper Saddle River, NJ: Wharton School Publishing, 2005); Vijay Govindarajan ve Chris Trimble, *10 Rules for Strategic Innovators: From Idea to Execution* (Boston, MA: Harvard Business School Press, 2005); "New Masters of Management: Pervasive Innovation Adds up to a New Management Paradigm", *Economist*, 15 Nisan 2010.

45. Benkler, *The Wealth of Networks*, s. 7-16, 19-20, 278-85; ayrıca bkz. *The Invisible Hand* podcast, 23. Bölüm, theinvisiblehandpodcast.com; Creative Commons örgütü, creativecommons.org.

46. Brian Herlihy ve Wang Jianzhou, "Mobility Driving Change", 2010 Küresel Forum, 26-28 Haziran, Cape Town, Güney Afrika; YouTube'ta mevcut.

47. Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996), s. 33.

aslında bir askeri sahneye benzemiyordu. Hikâye de, çoğularının savunduğu gibi, standart serbest piyasa liberalizasyonu ve rekabetiyle ilgili kuramları yansıtmıyordu. Bunun yerine, Bateson'ın tasvir ettiği karşılıklı eğilimler gibi, hem kamu hem de özel sektör oyuncuları tüm tarafların faydalanacağı hedefleri desteklemek için rekabetçi ve işbirlikçi tutumlar arasında gidip geldi: oyuncuların arada sırada stratejik nedenlerle diğer oyuncuların kazanmasına izin verdiği karmaşık bir poker oyunu.

EASSy

2003'ten 2006'ya değin EASSy projesi hâlâ Doğu Afrika kablosu için tek umuttu. Afrika'nın Kalkınması İçin Yeni Ortaklık (NEPAD) EASSy adına Dünya Bankası'ndan fon alınmasına yardım etti ve bunun bir açık erişim sistemi olmasını güvenceye alacak bir protokol geliştirdi.[48] Batı Afrika'daki kablo durumunun aksine, sisteme giren yeni telekomlar ilk üyeler kadar ücretlendirilmeyecek ve denize kıyısı olan ülkeler denize kıyısı olmayan ülkeleri karaya hapsetmeyecekti. 2006 sonbaharı itibariyle NEPAD, EASSy'de yer alması muhtemel 26 ülkeden sadece 9'uyla anlaşabilmişti. NEPAD yine de 2007' de anlaşmayı imzalayıp Dünya Bankası fonu alabildi ve bu arada bu projeyi gözeten özel amaçlı aracı oluşturan kurucu işadamlarıyla bağlantısını sürdürüyordu.

Dünya Bankası'nın finansmanına ilave olarak EASSy'nin yüzde 90'ı Afrika'ya ait: Çok sayıda yatırımcı arasında birçok devletimsi telekomun yanı sıra liberalizasyon sürecinde Afrika'nın cazibesine kapılan hissedarlar (örneğin İnternet Servis Sağlayıcıları, cep telefonu tedarikçileri ve karasal fiber aracıları) da var.[49] Tedarik ihalesini Alcatel-Lucent kazandı ve o dönem bu kablonun 2009 ortalarından sonlarına dek faaliyete geçeceği umuluyordu.

48. Bkz. www.africa-union.org. EASSy projesi uygulamaya geçerken Afrikalı hükümetlerarası kurumlar da yönetişim tablosuna girdi. EASSy liderleri bu projeye fon sağlamak için yeni kurulan NEPAD'la güçlerini birleştirdiler. NEPAD, Afrika Kalkınma Bankası gibi diğer kurumlara benzer biçimde altyapı projelerine öncelik vermektedir.

49. Yazarın John Sihra'yla görüşmesi, 12 Temmuz 2007.

TEAMS

Kenya, NEPAD protokolünden resmen çekilmese de 2006 baharı itibariyle EASSy konusunda en güçlü itirazları ileri sürdü.[50] Açık erişimli bir serbest piyasa temin etme çabalarının sonucu olan kablo gecikmeleri, ironik bir biçimde NEPAD'ın ve diğerlerinin piyasayı korumaya çalıştıkları tekellerle aynı etkiyi yaratıyordu. Kenya'nın Bilgi ve İletişim Bakanlığı'nın Daimi Bakanı Dr. Bitange Ndemo, Kenya'nın EASSy'yi desteklemeye devam etmesini sağladı, fakat aynı zamanda durumun aciliyetini karşılayacak alternatifler bulmaya ve kablo oyununda sağlıklı bir rekabet yaratmaya çalışıyordu. 2006'da CCK, TEAMS'i yani Doğu Afrika Marin Sistemi'ni önerdi: Mombasa'dan Birleşik Arap Emirlikleri'nde (BAE) Fuceyre'ye uzanacak ve yaklaşık 100 milyon dolara mal olacak (yaklaşık 250 milyon dolara mal olan EASSy'den az) bir kablo hattı. BAE telekomu Etisalat bu hattın yüzde 15'ini alacak ve yüzde 65 Telkom Kenya ile Safaricom arasında eşit paylaştırılacaktı; bu üç varlıktan ikisi liberalizasyonla yaratılmıştı. Geriye kalan yüzde 20 yerel tedarikçiler ve başkalarına açık olacaktı. Ekim 2007'de Alcatel-Lucent TEAMS'in tedarik ihalesini de kazandı. TEAMS 2009'da Mombasa'ya gelen ilk kablo olacaktı ve bağlanırlık ücretini yüzde 80 düşürmesi öngörülüyordu.[51]

Seacom

EASSy konusunda kafa karışıklığı yaşanırken sunulan bir başka proje de inşaatı 2007'de özel sektör finansmanıyla başlayan Seacom kablo hattıydı. Seacom Güney ve Doğu Afrika'yı doğrudan Marsilya ve Mumbai'ye bağlamak üzere tasarlanmıştı. Seacom, yüzde 75'i

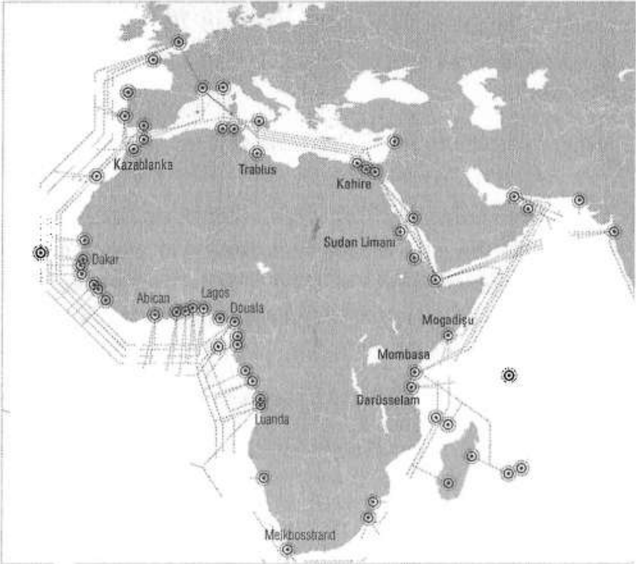
50. "Country Has Not Pulled Out of EASSy, Says Government", *Africa News*, 1 Kasım 2006.

51. Rebecca Wanjiku, "Teams Submarine Cable to Land First in East Africa", IDG Haber Servisi, 24 Eylül 2008, networkworld.com; Terabit Consulting, "The Worldwide Submarine Cable Market and the State of African Submarine Communications", terabitconsulting.com. Dr. Ndemo, bağlanırlığın ticari fiyatının ayda 7.500 dolardan 500 dolara indirileceğini öngörüyordu.

Sahra-altı Afrikası'na hizmet veren Denizaltı Kabloları, 2009

Afrika'ya hizmet veren Denizaltı Kabloları, 2013

Kaynak: Steve song, Çizimler: Swarnabh Ghosh

Afrikalılara ait olan Mauritiuslu bir şirkettir. Diğer yatırımcılar arasında Ağa Han Ekonomik Kalkınma Fonu ve New York merkezli bir Amerikan şirketi olan Herakles Telecom vardır. Seacom bunun NEPAD'ın açık erişim şartlarını yerine getirerek bağlanırlık sağlayan ilk proje olduğunu iddia ediyor ve ayda 100-170 dolara 1 Mbps sunmayı umuyordu.[52]

Geçişler

2009 yazı ile 2010 yazı arasında denizaltı kablolarının üçü de Kenya'dan ve Doğu Afrika'dan geçti. Geçiş müzakereleri son derece teknik, olanaklı kıldıkları ilerlemeler epey karmaşık olduğu halde, her örnekte kablonun kendisi ondan beklenenlere kıyasla neredeyse telaş verecek derecede küçüktür: çapı sadece dört-beş santim olan ve kıyıya çekilip bir yardımcı istasyona bağlanan bir hat. Hem Seacom'un hem de EASSy'nin geçişleri korsanlık yüzünden gecikti ve maliyetlerine milyonlarca dolar eklendi.[53] Sonunda NEPAD, EASSy'den çekilip kendi rakip kablo projesini başlattı.[54] Bölgeye artık birkaç kablo daha gelmiş ya da bu üç geçişin hemen ardından geçmesi programlanmıştır.[55] EASSy'nin ilk tartışıldığı 2003'ten beri bütün

52. Bkz. www.seacom.mu ve manypossibilities.net.

53. TEAMS kablosu Mombasa'ya 12 Haziran 2009'da bağlandı, ama bir sonraki Eylül'e dek faaliyete geçmedi. Seacom kablosu 23 Temmuz 2009'da faaliyete geçtiğinde TEAMS hâlâ test aşamasındaydı. EASSy kablosu 22 Mart 2010'da bağlandı ve 16 Temmuz 2010'da faaliyete geçti. Bkz. Kui Kinyanjui, "EASSy Fibre Cable Finally Set for Landing", *Business Daily*, 23 Şubat 2010. Uydu geniş-bant faaliyeti, kablolar bağlanınca son büyük yatırımlara rağmen piyasanın gitgide daha küçük bir payına hapsolacaktı. Bkz. Russell Southwood, "Satellite to Fibre – Continent's Big Change is Really Under Way, Says New Report", www.balancingact-africa.com.

54. NEPAD Broadband Infrastructure Network yani NBIN (daha sonra, Uhurunet); bkz. mybroadband.co.za.

55. 2010 Temmuz'unda faaliyete geçen özel sektör finansmanlı MaIN OnE, Batı Afrika'ya hizmet sağlıyor, Nijerya'yı ve Gana'yı Portekiz ve Birleşik Krallık üzerinden dünyaya bağlıyor. Nijeryalı telekomünikasyon şirketi Globalcom'un sponsor olduğu GLO-1 de (Globalcom-1) 2010'da faaliyete geçti ve 16 Batı Afrika ülkesini Portekiz, İspanya ve Birleşik Krallık'la bağlıyor. Madagaskar'ı Réunion ve Mauritius'a bağlayan LION'un finansmanı France Télécom, Orange Madagascar ve Mauritius Telecom tarafından sağlanmaktadır ve bu kablo aynı yıl faa-

Afrika kıtası için birçok denizaltı kablo projesi daha –bazı iddialara göre 10'un üzerinde– geliştirilmektedir.[56] Çoğu hâlâ belirsizdir, başta bağımsız oldukları ilan edilip sonra birbirleriyle birleşmiş, isimlerini değiştirmiş ya da başka projeler kapsam veya kapasite açısından onları kullanılmaz duruma getirince tamamen ortadan kalkmışlardır.

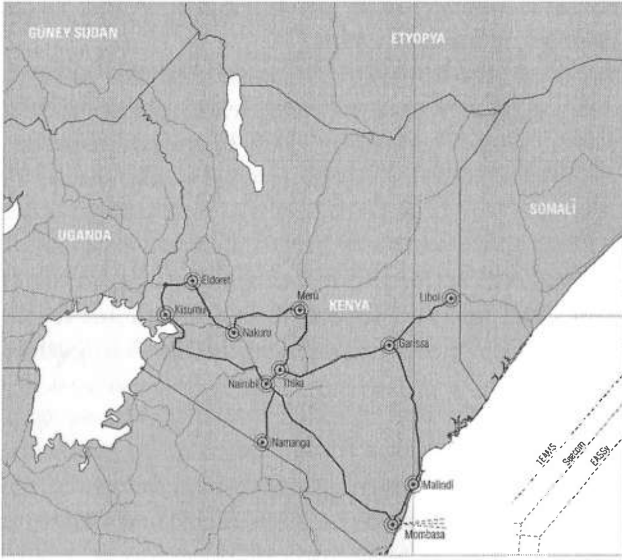
Karasal Kablo: KDN

Bir yanda tüm kablo operatörleri işe dahil olmak için birbirleriyle yarışırken Kenya'nın bir numaralı karasal geniş-bant tedarikçisi Kenya Data Networks yani KDN (yakın zamanda Liquid Telecom Kenya adını aldı), bir zamanlar rakip olduğu hükümetin şimdi son derece çevik bir ortağı oldu. KDN, Kenya'ya liberalizasyon döneminde yatırım yaptı ve denizaltı kablo ülkeye gelmeden yıllar önce bir karasal fiber optik ağı inşa etmeye başladı. Bu şirket büyük kurumlara, bankalara, üniversitelere ve çokuluslu şirketlere sabit geniş-bant erişimi sunmayı ve internet servis sağlayıcılarına perakende olarak satmaları için bant genişliği satmayı planladı. Yatırımın geri dönüşü açısından karasal kablonun ilk rotasını belirlemek nispeten kolay olmuştu. Yine eski IBEAC demiryolu hattını izleyip Mombasa, Nairobi ve Kisumu arasındaki yolların yanı sıra ilerleye-

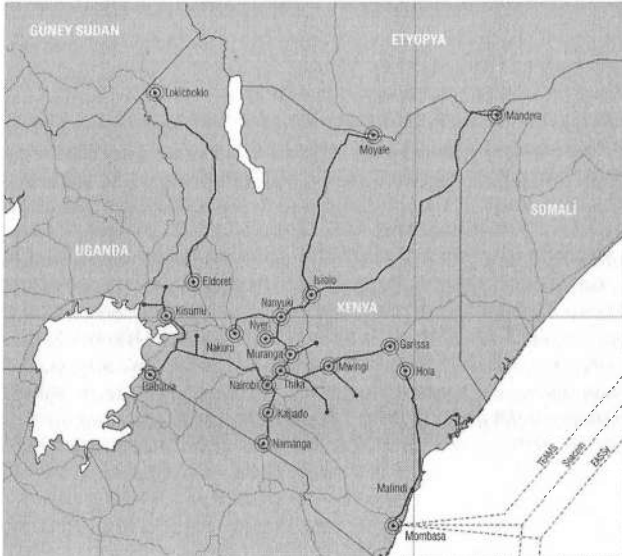
→ liyete geçmiştir. LION, kısa süre sonra bu ülkeleri Madagaskar üzerinden Mayotte ve Mombasa'ya bağlayan LION2'yle birleşti. Afrika'nın bütün Batı kıyı şeridini Londra'ya bağlayan Batı Afrika Kablo Sistemi (WACS) 2012'de faaliyet geçti. WACS'i aralarında Cable and Wireless Worldwide gibi sömürge kablolamada uzun geçmişleri olan geniş bir telekomünikasyon oyuncuları konsorsiyumunun yanı sıra, gelişmekte olan dünyadan Tata Communications gibi yeni bazı çokuluslu şirketler finanse etmektedir. Yine 2012'de faaliyete geçen Africa Coast to Europe Cable (ACE), WACS'ten sonra büyük ölçüde gereksiz kalmıştır ve Orange Mali, Orange Cameroon, Orange Niger gibi Batı Afrika'daki France Télécom varlıklarının çoğunu içeren başka bir telekomünikasyon oyuncuları konsonsiyumunca finanse edilmektedir. Güney Amerika, Angola ile Güney Afrika'yı birbirine bağlayan SAex kablosunun 2017'de faaliyete geçmesi planlanmaktadır. Bkz. www.mainonecable.com; www.gloworld.com; lion.orange.com; www.eafricacommission.org; wacscable.com; www.ace-submarinecable.com; ve "African Undersea Cables", manypossibilities.net.

56. Bkz. "African Undersea Cables", manypossibilities.net.

KDN (Liquid Telecom Kenya) Karasal Kablo Ağı

Ulusal Optik Fiber Omurga Altyapısı (NOFBI)

Çizimler: Swarnabh Ghosh

rek belli başlı yoğun nüfuslu merkezleri birbirine bağlıyordu. Aralık 2007 itibariyle Fransız Sagem şirketi, Huawei ve ZTN'yle birlikte kablo döşemek için anlaşma yaptı.[57]

Başta ulusal çıkarlara aykırı bir karasal tekel elde etmeye teşebbüs etmekle suçlanan KDN de müzakerelere Kenya hükümetinin yanında katıldı. TEAMS kablosunun yüzde 10'una sahip olan bu şirket proje ve ilerideki kapasitesi hakkında temel sorular sordu – Fuceyre'nin dünyanın geri kalanına bağlanmak için ödeteceği bedel buydu.[58] KDN'nin arada sırada sergilediği muhalefet, yatırımlarıyla birlikte hükümete küresel pazarlık masasında ekstra güç kazandırmıştı.

Kenya, ticari omurgaya ilaveten Kenya Haberleşme Komisyonu (CCK) vasıtasıyla e-yönetişim, sağlık hizmetleri ve uzaktan eğitimi teşvik etmek için ülkenin ücra köy ve bölgelerine uzanacak daha geniş bir ağ planlıyordu.[59] Yine rakipler arasındaki bir tür işbirliğini betimleyen bir örnek olarak KDN'nin planlarındaki ilk fiber koridoru uygulayabilme hızı, paralel ağlar uygulaması için CCK'ya ilave bir teşvik sağladı. CCK kırsal bölgelere ulaşacak bölgesel fiber ağ planlarını (Ulusal Optik Fiber Omurga Altyapısı, yani NOFBI) ilan ettiğinde KDN de bir dost rakip gibi elini yükselterek ve bürokratik gecikmelere büyük ihtimalle son vererek benzer planlar ilan etti.[60]

57. Yazarın Kai Wulff ile görüşmesi, Ağustos 2007. Bkz. www.kdn.co.ke. Ayrıca bkz. "Kenya Data Networks, Africa", www.wimax-industry.com.

58. Bkz. "African Undersea Cables", manypossibilities.net; www.ictvillage.com. Ayrıca bkz. Okuttah Mark, "KDN Begins Rollout of Digital Village in Slums", *Business Daily*, 24 Temmuz 2008; ve ayrıca www.kdn.co.ke. Güney Afrikalı bir şirket olan Altech, Mart 2008'de KDN'nin hisselerinin yüzde 51'ini satın aldı. KDN belki de bazı halkla ilişkiler projelerini iş için olduğu kadar siyasal ilişkiler açısından da yararlı buluyordu. KDN, "bilgi ve iletişim teknolojilerine (ICT) yönelik bir iş lobisi" olan www.ictvillage.com ile işbirliği yaparak Nairobi'nin kenar mahallelerinden Korogocho'da bir dijital köy kurdu. Korogocho'daki gençlik örgütü Al-Taawon (Et-teavün: Yardımlaşma) bu ağı yöneterek e-yönetişim, eğitim, istihdama erişim ve ticari girişimlere bir üs sağlama hedefini gözetecektir. Proje ülke çapında birkaç ICT köyü yaratmayı içeren 2,5 milyon dolarlık daha büyük bir projenin bir parçasıydı. KDN, ülkedeki Kızılhaç Cemiyeti'ne de geniş-bant tedarik etmiştir.

59. Bkz. www.cck.go.ke. Baştaki plan, kısaltması FONN olan, 4.300 kilometrelik ulusal bir fiber optik ağı içindi.

Geniş-Bant Fiyatlandırması

Bu üç kablo Kenya'ya bağlandığında bant genişliği maliyetinin ve hızının karmaşık yeniden kalibrasyonu başladı. Hızlar yükselip de uydu geniş-bandına talep birden düştüğünde geniş-bant fiyatları mucizevi bir düşüş göstermedi. Yüzde 50 ila 90 düşüş tahminlerinin yerine bazı kablo şirketleri düşüşün yüzde 20-30'a daha yakın olacağını öne sürerken fiyatlar bazen hâlâ Avrupa'dakilerin 300 katı seviyesinde duruyordu. Ağustos 2009'da Seacom faaliyete geçmiş ve TEAMS hâlâ test aşamasındayken, KDN uyanık bir hamleyle yüzde 90 fiyat kırdı, daha düşük fiyatlar sunacak ilk şirketin daha geniş bir pazar payı edinme şansının daha yüksek olduğunu hesaplamıştı.[61]

Ne var ki internet servis sağlayıcıları ileride başka sorunlarla karşılaştılar. Örneğin Safaricom hem TEAMS'e hem de Seacom'a milyonlarca dolar yatırım yapmıştı ve fiyatları düşürmeden önce bu yatırımları amorti etmesi gerektiğini savunuyordu. Ayrıca ücra köyleri bağlantılandırmak için karasal kablo döşenene dek uydu hizmetinin sürdürülmesi gerekiyordu.[62] Bazı internet servis sağlayıcıları hâlâ farklı bir oran üzerinden yapılmış uzun dönemli sözleşmelerin öde-

60. Dünya Bankası'nın Afrika Bölgesel Haberleşme Altyapı Programı (RCIP) daha da geniş bir bölgesel ölçekte Afrika'daki ICT gelişimi için özel sektör parasını örgütleyecek ve kaldıraç görevi görecek bir "katalitik finansman" sağlayacaktır. Bu programa giren ilk üç Doğu Afrika ülkesi Kenya, Burundi ve Madagaskar'dı. Program bittiğinde Doğu ve Güney Afrika'daki tüm başkentlerin ve büyük şehirlerin rekabetçi fiyatlı yüksek geniş-bant bağlanırlığına bağlı olması bekleniyor. RCIP aynı zamanda Kenya'daki Rift Vadisi'nde yer alan çiçekçilik sektörü gibi mevcut kaynakların ve becerilerin çevresinde kristalize olan büyüme öbeklerini destekleyecek bir uygulama geliştirdi. Bkz. "Addressing Africa's 'Missing Link' ", web.worldbank.org; Douglas Zhihua Zeng ve Dünya Bankası, *Knowledge, Technology, and Cluster-Based Growth in Africa* (Washington, DC: Dünya Bankası, 2008).

61. Kui Kinyanjui, "KDN Dial up Rates Slashed as Internet Pricing Wars Intensify", *Business Daily*, 5 Ağustos 2009. Yine de KDN'nin fiber omurgasından hizmet satın alan internet servis sağlayıcıları, indirim sunabilmelerinden önce yatırımı amorti etmeleri ya da sözleşmelerinin süresinin dolması gerektiğini ileri sürerek fiyatları düşürmedi. Kablo bakımının masraflı olacağını da ileri sürdüler.

62. *A.g.y.*

melerini yapıyorlar.[63] Bazıları aynı zamanda pazardan yeterli bir pay almadan önce, kullanabilmek için kapasite satın almayı kabul ettiler.[64] Korsanlık, istenmeyen e-posta (*spam*), yolsuzluk ve vandallık da ilave güvenlik masraflarını tetikledi.[65] Hatta hem çok fazla rekabet olduğu hem de yoksulluk, okuryazar olmama ve elektrik şebekesiyle ilgili sorunlar nedeniyle yeterli talep olmadığı iddiaları vardı.[66] Tahmin edileceği gibi, telekom işletme temsilcileri gelişmekte olan ülkelerde çok daha büyük yatırımlara duyulan ihtiyacı örnek vererek masraflarını düşürmek için daha büyük vergi avantajları ve altyapı için daha çok kamu fonu çağrısında bulundular.[67]

Fiyatların çözülmesi zaman alsa da, hızlar yükseldikçe düşüşe geçti ve cep telefonu abonelikleri çarpıcı bir hızla artmaya devam etti. Safaricom başta 2020 itibariyle 3 milyon aboneye ulaşabileceğini tahmin etmişti ama daha 2009'da 14 milyon, 2011'de 17 milyo-

63. Stanford'ın PingER projesi tüm dünyadaki internet sitelerinin iletim hızlarını test etmektedir. Bkz. "New E. Coast of Africa Fibre", confluence.slac.stanford.edu; Rachel Pollock, "Fiber Optics in Sub-Saharan Africa Improve Infrastructure", www.mediaglobal.org.

64. Catherine Riungu, "No Hope of Cheap Internet with Providers Locked into 25 Year Deals", *The East African*, 5 Ekim 2009.

65. Bazen bakır tel gibi satılabileceği sanıldığı için kablolar kazılıp çıkarılıyor. Diğer vandallık örnekleri piyasayla ilk temas için savaşan internet servis sağlayıcılarının kasıtlı sabotajının bir sonucudur.

66. "Operators Claim Too Much Competition in Fibre", *Middle East and Africa Telecommunications Insight* 46 (2010). Dowuona, "Africa: Fibre Optic Capacity Could Be Underutilized Due to Poverty and Illiteracy".

67. Dr. Ndemo bütün süreç boyunca bir liderdi ve mümkün olan kamuya açık her forumda fiyat sabitlemeye karşı propaganda yaptı. Ndemo, Aralık 2009'daki Doğu Afrika Fiber Zirvesi'nde birçok internet servis sağlayıcısının 1 megabayt bant genişliğini 4.000-6.000 dolardan 600 dolara indirmeyi vadettiğini belirtti, ama Ndemo bu fiyatın 200 dolara indirilmesini istiyordu. Bir defasında kablo hattına zarar vermenin müebbet hapisle cezalandırılması gerektiğini savundu. EASSy projesi adına konuşan John Sihra, EASSy ile kısa vadeli sözleşmelerin rekabeti gerçekten tetikleyeceğini, TEAMS ve Seacom'la yapılan 20 yıllık sözleşmelerin statükoyu korumaya yardım ettiğini iddia etmiştir. Bkz. Ander Comstedt, "East African Fiber Optic Summit: Submarine Cables on the Beach, Now What?", www.aitecafrica.com; Abdurrahman O. Şeyh, "Building Networks for Life", Doğu Afrika Fiber Zirvesi, Nairobi 2009; Jonathan Fildes, "Broadband World: Connecting Africa", www.bbc.co.uk; Kui Kinyanjui, "EASSy Fibre Link Brews Fresh Internet Price War", *Business Daily*, 2 Aralık 2009.

nun üzerinde ve 2013'te 20 milyonun üzerinde aboneye ulaştı. Hem Zain hem de Orange 2011'de yüzde 50'nin üzerinde bir büyüme oranı elde etti.[68] 2013'te Kenya'daki toplam cep telefonu aboneliği 31 milyonu, yani nüfusun yüzde 76'sını geçmişti.[69] Fiyatlar ve hızlar konusunda gelgeç engeller olsa da Huawei, Nokia, Samsung, Google ve RIM gibi küresel telekom şirketleri telefon cihazlarını ya da tabletlerini hazır bir piyasaya sunmak için rekabet ediyordu.[70] 2011'de *Economist* geniş-bant kapasitesinin artması sonucunda "bağımsız televizyon istasyonlarından bölgenin en büyük çağrı merkezlerinden birine değin tüm hizmet türlerinin hızla geliştiğini" yazdı.[71]

Geniş-Bant Nesnelerin İnternetini Yaratıyor

> Daha dün yuppi oyuncağı olan bir cihaz, dünyanın en yoksul ülkelerinde ekonomik kalkınma için etkili bir güç haline gelmiştir.
>
> *Economist*, 29 Mayıs 2008

ITU'nun 2010 Dijital Gelişme İçin Geniş-Bant Komisyonu'nda ileri görüşlü küresel girişimciler, Kenya gibi ülkelerde cep telefonu sayısının gitgide artmasının bir "nesneler interneti" (*internet of things*) yaratacağını öngörmüşlerdir.[72] Bu ifade genelde dijital cihazların ayrılmaz parçası olduğu bir dünyayı betimlemek için kullanılır – sadece cep telefonlarının değil, akıllı araçların, radyo frekansıyla tanımlama etiketlerinin (RFID), aktarma sistemlerinin, sensörlerin ya da akıllı mimari unsurların. Bilgisayar kutusundan kurtulan bu dağıtık "devreler" takımı arayüz aracılığıyla internete bağlanır, ama

68. CCK, "Quarterly Sector Statistics Report" (Temmuz 2010-Eylül 2011). TEAMS'te yüzde 22,5 hissesi olan Safaricom'un aboneleri 2009'da yüzde 53 arttı. Bkz. Safaricom, "Yıllık Rapor", 2010 ve Safaricom, "Yıllık Rapor", 2013.

69. Kenya'nın nüfusu yaklaşık 40 milyondur. CCK, "Quarterly Sector Statistics Report (Temmuz-Eylül 2013)", s. 9-10, cck.go.ke; Jenny C. Aker ve Isaac M. Mbiti, "Mobile Phones and Economic Development in Africa", Küresel Kalkınma Merkezi, 2010. Bazı kullanıcıların çok sayıda aboneliği olabiliyor, öte yandan bazı telefonlar da ortak kullanılabiliyordu. Bu nedenle cep telefonuna erişimi olanların sayısının çalışmaların gösterdiğinden çok daha yüksek olma ihtimali vardır.

70. "Digital Revolution", *Economist*, 9 Nisan 2011.

71. "Revving Up the Pace", *Economist*, 21 Mayıs 2011, s. 80-81.

72. "A 2010 Leadership Imperative: The Future Built on Broadband", s. 55.

Baz istasyonu, Kenya

aynı zamanda kendi zekâ şebekesini yaratır.

Kenya'nın geniş-bant mekânı aslında bir "nesneler interneti"dir: cep telefonunun, fiziksel mekâna yerleşmek amacıyla bilgisayardan kaçmış olan bir çip, sensör, anahtar, devre ya da işlemci olduğu bir dünya. Şeklini değiştirmeden başka şeylerin yanı sıra bir bilgisayar, el feneri, fotoğraf makinesi ya da müzik aleti olabilen bir cihaz olan telefon, hem genç profesyonel hem de çiftçi için temel bir teçhizat gibi görülmektedir. Telefonlar internete ister erişebilsin ister erişemesin, telefondan mesajlaşma internete koşut bir bilgi ağı yaratmaktadır ve uygulamaların yardımıyla bu ağ bazen internet kaynaklarıyla kesişir ve onlardan yararlanır. Telefon görüşmesi ve telefon cihazı genelde cihazın taşıyabildiği içerik platformlarına göre ikincildir. Tıpkı internette olduğu gibi ne kadar çok cep telefonu kullanıcısı olursa bilgi ağı da o kadar sağlamdır. Aşağıdan yukarıya yayılma paradigması sadece büyük bir müşteri tabanı oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda cep telefonunu çok sayıdaki iş planında bir çarpan olarak kullanır.

Örneğin Safaricom'un Kenya'da geliştirilen bir platform olan M-PESA'sıyla birlikte cep telefonu küresel bir bankacılık aracı oldu. M-PESA kullanıcıları tüm dünyada cep telefonlarından ülkelerine havale yapabilir, faturalarını ya da borçlarını ödeyebilirlerdi.[73] Belki de M-PESA kullanmak Kenya'da resmi ya da gayriresmi bir bankayı kullanmaktan daha ucuz olduğundan ve çoğu Kenya vatandaşının bankalara erişimi olmadığından Safaricom hızla ülke nüfusunun neredeyse dörtte birine ulaşarak bankacılık faaliyetinden Kenya'daki diğer tüm mali kurumlardan daha yüksek bir pay kaptı ve milyonlarca dolar kâr etti.[74]

M-PESA sadece mikrofinans kredilerini kapatan yoksullar için değildir; aynı zamanda kent bölgelerinde geleneksel bankacılığa bir alternatif olarak kullanılmaktadır. Dünya, Google Wallet (Cüzdan) gibi bir uygulamayı kullanmaya başlamadan uzun süre önce, Kenyalılar taksi ve diğer hizmetlerin ücretlerini cep telefonlarıyla ödüyorlardı.[75] 2009'da Safaricom ülkenin GSYİH'sinin (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla) yüzde 10'una denk gelen fonlar transfer etti.[76] Seacom başkanı Brian Herlihy iletişim faaliyetinin gitgide daha az erişim sağlamaya ve daha çok altyapı varlıklarını içerikle birleştiren ortaklıklara dayanacağını öngörmektedir.[77]

73. Claudia McKay ve Mark Pickens, "Branchless Banking Pricing Analysis", Yoksullara Yardım Danışma Grubu (CGAP), 2010. M-PESA'yı Safaricom (2007' den beri) ya da Zain şebekesindeki Zap önermiştir. Dünyada bu hizmetleri en ucuza sunan Zain'dır ve Safaricom da en ucuz hizmet sunanlar arasındadır.

74. Bkz. www.mobilemoneyexchange.org ve "Notes on Regulation of Branchless Banking in Kenya", CGAP, 2007. Ülkenin bu mali faaliyetini nasıl düzenlemesi gerektiği konusunda hâlâ soru işaretleri var. Safaricom fonlardan faiz almadığından teknik olarak bir bankacılık faaliyeti değil ve bu şekilde düzenlenemez. Hesap bakiyelerine, para transferlerine ve vadede tutulan fonlara üst sınır getirilmesinin, kara para aklama gibi istismarları önlemesi ya da gizlemesi umulmaktadır.

75. Nathan Eagle, "TEDx Boulder Colorado, 9 Kasım 2010", video YouTube'ta mevcut.

76. Aker ve Mbiti, "Mobile Phones and Economic Development in Africa", s. 19, 4.

77. Brian Herlihy ve Wang Jianzhou "Mobility Driving Change", 2010 Küresel Forum, YouTube'ta mevcut. Yazarın Brian Herlihy ile görüşmesi, 16 Ocak 2013.

M-PESA mobil telefon hizmetiyle ilgili yeni işletme girişimlerinden sadece biridir.[78] Google, Grameen Vakfı'yla ve Uganda'da telefon operatörü MTN'yle işbirliği içinde Afrika'da Google SMS gibi ilave mobil telefon hizmetleri geliştirmektedir. Google Trader ve Uganda'daki Farmer's Friend çiftçilerin uzun bir yolculuk yapmadan piyasa bilgisine erişmesini sağlar. Girişimciler tedarikçilerle iletişim kurup tedarik zincirlerini daha etkin biçimde koordine edebilirler. AIDS hastaları ilaç saatlerini hatırlatacak cep telefonu mesajları alabilir. Bir başka cep telefonu hizmeti, sahte ilaç dağıtımıyla savaşmak için kullanıcıların ilaç ambalajına basılmış bir kodu mesaj göndererek bir ilacın hakiki olup olmadığını kontrol etmesine olanak tanır. Gana'da kurulan bir nevi mobil menkul kıymetler piyasası olan Esoko, 15 Afrika ülkesinden kullanıcıya her tür piyasa verisini paylaşma olanağı sunmaktadır. KenyaBUZZ gibi mobil ticaret platformları cep telefonundan spor ve benzeri etkinliklerin biletlerini satmakta.[79] Safaricom'un iCow'u mandıra çiftçilerine ineklerini izlemelerinde yardımcı olurken bir yandan da süt verimini artırmak için en iyi uygulama tavsiyesini sunmaktadır.[80]

Teknolojinin kendisi ücra köylerde hizmetlere erişim ya da telefon kartı satan girişimcilere iş fırsatları sağlıyor. Güney Afrika'daki Dabba şebekesi yüksek bağlanma ücretleri tahsil etmeye devam eden telefon operatörlerinden kablosuz kapasitesi satın alıyor, sonra bunu yerel şebekelere daha uygun bir ücret karşılığında yeniden satıyor. Dabba kendisi için diğer mikro işletmecilerin taklit edebileceği bir iş modeli geliştirmiş bulunuyor.[81]

Ushahidi platformuyla birlikte, görüntüleme yeteneği ve kitlesel kaynaklı yazılım cep telefonunu bir siyasal gözetim aracına dönüş-

78. "New Masters of Management: Pervasive Innovation Adds up to a New Management Paradigm", *Economist*, 15 Nisan 2010.

79. "Not Just Talk: Mobile Services in Poor Countries", *Economist*, 27 Ocak 2011; esoko.com.

80. Bkz. www.safaricom.co.ke.

81. Bkz. allafrica.com; www.shuttleworthfoundation.org ve www.villagetelco.org. Dabba, "Telco Köyü" adlı bir proje geliştirmek için Shuttleworth Vakfı'yla çalıştı. Vakıftan Steve Song benzer telekomünikasyon çözümleri üzerinde çalışıyor ve bu konularla ilgili, çeşitli Afrika kablo geçişlerinin grafik bir kronolojisini öne çıkaran bir blogu var. Bkz. "African Undersea Cables", manypossibilities.net.

türdü. Svahili dilinde "tanıklık" ya da "şahit" demek olan Ushahidi, 2008 seçimlerinden sonra gözlemcilerin şiddet kanıtlarını bildirmeleri ya da GPS'i işler durumdaki telefonları kullanarak yardım götürebilmelerine olanak tanınması için kuruldu. İlk imtihanını Kenya'da veren Ushahidi şimdi kâr amacı gütmeyen bir açık kaynak platformu olarak yönetilmekte ve Gazze'de şiddetin izini sürmek, Hindistan'da seçimleri gözlemlemek, Kenya'da vahşi yaşamla ilgili bilgi toplamak, Deepwater Horizon petrol sızıntısının temizlenmesini organize etmek ve Haiti'deki depremin ardından yardım etmek amacıyla kullanılmaktadır.[82]

Yine ilk kez Kenya'da denenen bir başka kitlesel kaynak platformu benzer bir teknolojik aygıtı bu defa genelde çok farklı amaçlara yönelik kullanır. Kenya'dayken üniversitede cep telefonu yazılımı geliştirme dersleri veren veri analisti ve yazılım geliştiricisi Nathan Eagle, kullanıcıları veri karşılığında yayın süresiyle ödüllendiren bilgi toplama platformları geliştirmeyi başardı. Bir hemşire kan tedarikleri konusunda mesajla bilgi gönderebilirdi. Masai halkından bir çoban, lehçesi için bir ses tanıma yazılımı geliştirebilirdi. Bir ev hanımı sesi metin olarak kaydedebilirdi. Eagle'ın 2009'da kurulan ve başta "txteagle" adı verilen platformu bir güçlendirme aracı ve yeni bir gelir kaynağı olarak niteleniyordu. Eagle "Dünyanın en kalabalık işgücüyle ne yapabiliriz?" diye soruyordu.[83]

Daha sonra Jana (Sanskritçede "insanlar" demektir) adını alan bu platformun şimdi yaklaşık 3,5 milyar –yani dünyadaki insanların yarısından fazla– cep telefonu kullanıcısıyla iletişim kurma ve onları "motive etme" kabiliyeti vardır. Jana bu muazzam nüfusa, veri toplayarak gelir elde etmeyi amaçlayan hizmet sağlayıcılar üzerinden erişebiliyordu. Müşterileri arasında, yüz yüze anketlerle yapabileceğinden daha etkin ve ucuz bir yolla bilgi toplayabileceğini uman BM'nin yanı sıra örneğin Çin, Güney Amerika ya da Afrika'daki yoğun nüfuslu pazarlara bir ürünü ya da hizmeti pazarlamayı planlayan (Unilever, Pons, Wrangler, Danone gibi) birçok çokuluslu

82. Bkz. www.ushahidi.com.

83. Nathan Eagle, "Txteagle: Mobile Crowdsourcing", realitymining.com; Nathan Eagle, "TEDx Boulder Colorado, 9 Kasım 2010".

şirket de vardı. Bu tür şirketlerin "dünyanın 'sıradaki bir milyar' müşterisiyle ilişkiler" inşa etmesi gerekiyordu – yani, artık gelişmiş ülkelerde olmayan yükselen orta sınıfla.[84]

Cep telefonunun ve sosyal medya platformlarının benimsenmesi beraberinde hem geniş fırsatlar hem de belirli tehlikeler getirmektedir. Geniş-bant sahasında mobil telefon hizmetinin sergilediği şaşırtıcı büyüme çoğu kimse için bilgilendiricidir ama aynı zamanda birden muazzam bir tüketici ve bilgi kaynağı popülasyonuna doğrudan erişim elde eden ve onlardan veri alan cep telefonu operatörlerine bilgiyi geri götürmektedir. Kişisel verinin istismarını tersine çevirmenin bir yolu olarak ücret indirimi sağladığı ilan edilen Jana yine de piyasayla temas için anlık bir kanaldır, erişimin nasıl yayılacağı ve düzeltileceği konusunda dolaysız sorular akla getirir.[85] Jana ücret indiriminin yanı sıra iletişim de sunabilir ama bunun da beklenmedik sonuçları olabilir – özellikle gelişmekte olan dünyada milyarlarca abone piyasa araştırmasında gitgide daha çok kullanılırken. Geniş kapsamını, açık erişimini ve nesnelerin interneti içinde bilginin serbest dolaşımını öven bir platform, eğilimi son derece merkezileşmiş bir örgütlenme içinde otoriteyi bir noktada toplayan bir ağa da dönüşebilirdi.

Geniş-Bant Mekânı Bilgidir

"Nesnelerin interneti" bilgiyi iletmek için telekomünikasyon cihazlarına bağlıdır, ama geniş-bant şehirciliğinde bilgi aynı zamanda mekânın eğilimine –telekomünikasyonla birlikte ya da onsuz– içkindir. Mekân, "son düzlük" tartışmalarında bir sürtüşme kaynağından ibaret değildir. Geniş-bant ağları birleşik eğilimler sunar: toprağa gömülü karasal fiber optik kablonun doğrusal topolojileri, mobil telefonun havayla taşınan atomize topolojisi ve ikisi arasındaki anahtarlar. Her birinin kaynakları bölgeselleştirme, yerleşme örün-

84. Bkz. www.jana.com.
85. Bkz. txteagle.com; "Txteagle has 2.1 Billion Numbers on Speed Dial", online.wsj.com; "A Chat with Serial Entrepreneur Nathan Eagle", Txteagle: Mobil Araştırma Konferansı 2011, YouTube'ta mevcut.

tülerini değiştirme ve kaynakları yeniden dağıtma gücü vardır. Geniş-bant ve ICT (Bilgi ve İletişim Teknolojileri) altyapısı, sosyo-teknik ağlardır. Tıpkı teknolojinin birçok yeni kullanımı ve sosyal yapıları kışkırtması gibi, kent mekânındaki sosyal yapılar ve fiziksel örgütlenmeler de teknolojinin gelişimini etkiler.

Kenya'daki daha yavaş, daha ucuz mobil internet erişimi gelişmeye başlarken ülkenin kendi ekonomik sürekliliğini riske attığı yüksek kaliteli geniş-bant henüz kıyaslanabilir bir büyüme pazarı bulamadı. İnternet servis sağlayıcıları açısından sabit cihazlar yerine mobil telefonlara kablosuz geniş-bant tedarik etmek daha ucuzdur, çünkü mobil onlara kapasiteyi ve yatırımı pazar ihtiyaçlarına göre daha hızla ayarlama olanağı verir.[86] Fakat mobil telefon girişimciliği bazen bundan esas faydalananları sorgular ve ilgiyi yüksek kaliteli geniş-banda bağlı olan daha kapsamlı sağlık, eğitim ve istihdam meselelerinden başka bir yere çeker. 2013'te Kenya'da internet erişimi olanların oranının yaklaşık yüzde 47 olduğu tahmin ediliyordu ve 11 milyonun üzerinde mobil internet aboneliği olsa da sadece yaklaşık 62.000 abonelik yüksek hızda sabit bağlantılar kullanıyordu.[87]

86. Williams, "Advancing the Development of Backbone Network in Sub-Saharan Africa".

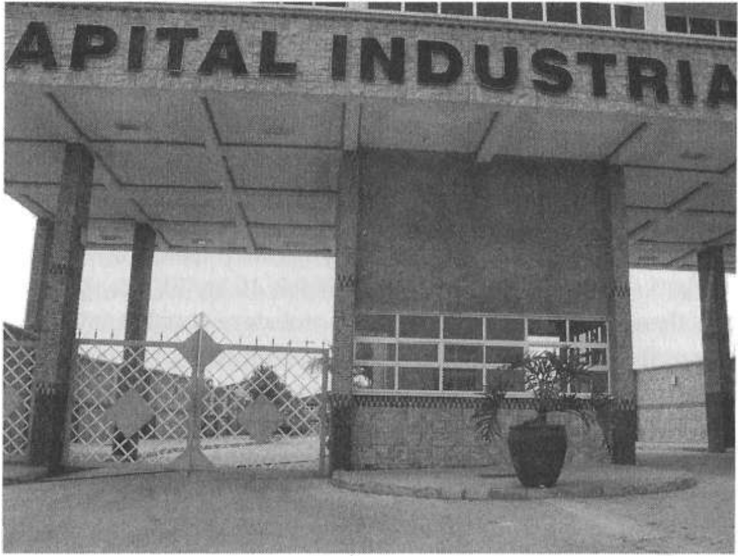
87. CCK, "Quarterly Sector Statistics Report (Temmuz-Eylül 2013)", s. 21-22, www.cck.go.ke. 2012'de nüfusun yaklaşık yüzde 32'sinin internete erişimi vardı ve bunların sadece 43.000'i sabit yüksek hızlı abonelikti. (ITU, World Telecommunications/ICT Indicators Database, 17. basım, 17 Haziran 2013.) Yakınsama – tek bir şebeke, eskiden farklı şebekeler gerektiren çok sayıda farklı hizmeti taşıyacak kapasiteyi geliştirdiğinde– Kenya'nın becerikli girişimciliğine katkıda bulunmuştur. Yakınsama farklı ICT sektörlerinin kurumsal birleşmesiyle ilgili de kullanılıyordu. Google Youtube'u ya da Netflix'i satın aldığında bir arama motorunun ötesine geçip yeni bağlı teşebbüsleri ve interneti yeni film ya da televizyon ekranı olarak tesis edecek içeriği kapsamına aldı. Bu yakınsama stratejileri bir yandan tekelleri güçlendirme ihtimali taşırken bir yandan da fiyatları düşürebilir, rekabeti artırabilir ve pazarları genişletebilir. Bkz. Rajendra Singh ve Siddhartha Raja, "Nothing Endures But Change: Thinking Strategically About ICT Convergence", haz. Dünya Bankası, *Information and Communications for Development* içinde. IP üzerinden ses iletimi (VOIP) bir hizmet olarak yasallaştığında Kenya'daki uluslararası aramaların ücretleri yaklaşık yüzde 80 düştü. CCK, "Sector Statistic Report" (Q2 2009-2010). Başlıca yakınsama biçimi telefon üzerinden internetken Kenya'da 2009-10'da dijital televizyon da devreye girdi.

Açık, evrensel erişim şiddetle teşvik edilse de sabit özel tarifeli geniş-bandın standart mekânsal simgesi kapalı bölgedir – bir kapalı döngünün mekânsal eşdeğerlisi olarak geniş-bant ağındaki bir anahtar. Yeraltı kablosu döşeyen internet servis sağlayıcıları, otoban ve demiryolu hattı gibi mevcut doğrusal altyapıları tercih eder. Kibera banliyösünün hemen kuzeyindeki Karen gibi Batı Nairobi'nin müreffeh ve daha az nüfuslu bölgelerine konut hizmetleri için gereğinden fazla internet servis sağlayıcısı yerleşiyor.[88] Bunlar da kentlerde karasal hatların döşenmesini basitleştiren, etrafı çevrili güvenli yaşam alanları örüntüsünü tercih ediyorlar.[89]

Hatta Kenya hükümeti ve işbirlikçileri standart serbest bölge formülünü bir kalkınma hedefi olarak teşvik etmektedir. 2007'deki kanlı seçimlerin ardından 2008'de Başkan Mwai Kibaki ile Başbakan Raila Odinga'nın koalisyon hükümeti, Kenya'yı "orta gelirli bir ekonomi" olarak kalkındırma planı olan Vizyon 2030'u tanıttı.[90] Bu plan ilk başkan Jomo Kenyatta'nın oğlu olan şimdiki başkan Uhuru Kenyatta döneminde hâlâ yürürlüktedir. Vizyon 2030, iyimser tahminleri ve organizasyon şemalarıyla altyapı, güvenlik, sağlık, eğitim ve istihdamda yapılacak geniş kapsamlı değişikliklerle BM'nin Milenyum Kalkınma Hedefleri'ne cevap vermeyi ve onu aşmayı vadetmektedir. Bu program aynı zamanda turizm, tarım, kıyı işleme (*offshore processing*) ve mali hizmetler alanlarında da ekonomiyi geliştirmeyi ummaktadır. Tüm ülkede işleyen, ulaşım altyapılarına, serbest bölge gelişimine ve ücra bölgelerdeki "dijital köylere" hizmet eden bir fiber optik ağ, bu planlar için kritik önem taşımaktadır.[91]

Bu plan çerçevesinde Athi River İhraç Ürünleri İşleme Bölgesi, Jomo Kenyatta Havalimanı ve Mombasa Limanı'nın iyileştirilmesi kararlaştırılmıştı.[92] İhracat Geliştirme Programı 1990'da uygulama-

88. Waita, Sheikh ve Fildes, Doğu Afrika Fiber Zirvesi, Nairobi 2009.
89. Comstedt, "Submarine Cables on the Beach, Now What?"
90. "Reforms to Improve Service Delivery in Public Sector", www.planning.go.ke.
91. "Kenya Vision 2030: A Globally Competitive and Prosperous Kenya, First Medium Term Plan, 2008-2012", Kenya Cumhuriyeti Hükümeti, 2008, www.vision2030.go.ke.
92. *A.g.y.*

Keller Easterling

Athi River EPZ, 2007

ya koyulduktan sonra ilk kurulan ihraç işleme bölgesi Athi River'dı ve kuruluşundan beri güçlüklerle mücadele etmektedir.[93] Örneğin Kenya'daki ucuz tekstilin çoğu Çin'de imal edilmektedir. Bir Athi River şirketinde Kenya pamuğu işlenip iplik yapılmakta, Çin'e sevk edilmekte ve sonra kumaş olarak birinci fabrikanın yanındaki giyim fabrikasına dönmektedir. Dolayısıyla Kenya işletmeleri nihai ürün kot pantolonda kâr elde edebilecekken büyük zarar ediyordu.[94] Serbest bölge, kırılması zor bir alışkanlıktır ve Kenya'nın serbest bölgeleri küresel ihraç işleme ağında onları geleceği parlak istihdam kaynaklarına dönüştürecek geniş-bant kapasitesini beklemektedir.

Vizyon 2030 aynı zamanda Kenya'nın "silikon savanası" rolü için 2023 hektarlık kuluçka merkezi Konza Teknoloji Şehri gibi yeni serbest bölge tarzı şehirlerin kurulması çağrısında bulunur. Dr. Ndemo, Konza Teknoloji Şehri'ne yatırımı ve tahminen 200.000 yeni iş olanağını teşvik ve koordine ediyor. Ağustos 2012'de bir yatı-

93. Bkz. www.epzakenya.com.
94. Yazarın ziyareti, Athi River İhraç Ürünleri İşleme Bölgesi, Ağustos 2007.

rımcının konferansında ilan edildiği gibi, bu şehir "bir yeni sanayi bölgesinin, bir 'sıfır' sahanın tüm faydalarını sunar ve yine de her şeyin tam ortasındadır: Nairobi'nin kalbine 60 km; Jomo Kenyatta uluslararası havalimanına 50 km; Mombasa'ya ve limanlarına 500 km; demiryoluna 4 km". Nihayet Kenya'ya gelen ve Konza Teknoloji Şehri'ni etkileyen serbest bölge formülleri silsilesi en azından sadece kentsel ve kültürel işlevleri değil aynı zamanda çevre düzenlemesine bazı akıllı yaklaşımları içermektedir. Kapalı bölgenin merkez parkı ve tampon bölgenin çevresindeki 10 km'lik alan, gelişimi denetlemek ve el değmemiş bölgeyi muhafaza etmek üzere tasarlanmıştır. Fakat reklam için paralanan edebiyatın geri kalanı tanıdıktır. Konza ana planı "uluslararası bir uzman ekibinin oluşturduğu, dünya genelindeki başarılı, 'yeni şehir' projelerine dayalıdır. Küresel rekabeti temin etmek için tüm dünyadaki ülkelerin en iyi uygulamalarıyla uyumlu bir modeldir." Konza civarında iki Dubai tarzı şehir daha teklif edilmiştir: Machakos Yeni Şehir ve Kenya-Çin Ekonomik Serbest Bölgesi.[95]

Vizyon 2030'daki en şaşırtıcı siyasal, ekonomi ve altyapı önerisi, tamamen yeni bir ulaşım koridorunun kurulmasıydı: Kıyı şehri Lamu'dan başlayıp Doğu Kenya üzerinden Güney Sudan'da Cuba'ya uzanan, Mombasa-Nairobi koridorunun iki misli uzunluğundaki bir koridor. Lamu Limanı - Güney Sudan - Etiyopya Ulaşım Koridoru (LAPSSET), Lamu'da yeni bir derin su limanıyla başlayacaktı. Taban kazıması yapılmasına rağmen Mombasa limanı hâlâ büyük Panamax konteyner gemilerini kaldırabilecek kadar derin değildir. Süper otoban, petrol boru hattı, demiryolu, elektrik ve fiber altyapısı demetinden oluşan koridor müstakbel yeni turist merkezi Isiolo'ya uzanacaktı. Kenya-Etiyopya sınırındaki Moyale'ye uzanan bir iltisak hattı sonunda Addis Ababa ve Cibuti'yle bağlanacak. Kadim ve hassas bir Svahili yerleşimini muhafaza eden, Dünya Mirası ilan

95. Bkz. www.konzacity.co.ke. 2012'de Kenya hükümetiyle çalışan Dünya Bankası'nın Uluslararası Finans Kurumu, aralarında HR&A Advisors, Inc., SHoP Architects, Dalberg Global Development Advisors, Center for Urban and Regional Planning, OZ Architecture ve Tetra Tech'in bulunduğu bir tasarım ve imar ekibi tuttu. Bkz. "Konza City Status Update", scribd.com; *Daily Nation*, "China to Put Up Sh65bn 'Dubai' in Machakos", 5 Nisan 2014, www.nation.co.ke.

edilen bir bölge olan Lamu'da aynı zamanda bir petrol rafinerisi, uluslararası havalimanı ve bir turizm şehrinin geliştiği görülecektir. Japan Port Consultants (21. yüzyıl liman ve serbest bölge altyapısında küresel standartta hizmet verebilen bir firma) 2010'da bu planı hayata geçirmesi için görevlendirilmişti.[96]

Açıklık, yeni işletme ve siyasal kardeşlikle ilgili ilerici ifadelere rağmen LAPSSET'e belki de başka eğilimler karıştırılmıştır: Özellikle de serbest kapalı bölgenin eşbiçimliliği ve Kuzey-Güney Sudan arasındaki karşılıklı siyasal saldırganlık. Bu plan Güney Sudan'ı düşman bir komşunun yanındaki karaya hapsolmuş konumundan kurtarsa da bu sefer yeni ülkenin bağımsız bir devlet olarak başarısına bağımlı olmaktadır. Bu düzenleme önemli derecede üstün altyapısı ve güçlü küresel ortaklarıyla tüm oyuncular arasında karşılıklı, işbirlikçi bir eğilimi teşvik edebilir. Ama aynı zamanda Etiyopya, Sudan ve Kenya arasındaki daha önce genelde gelişmemiş bölgelerin tampon vazifesi gördüğü o kültürel farkları kaşıyan bir ihtilaf noktası da olabilir. Kenya'nın –etnik çatışma ve petrol savaşlarının pençesindeki başka bir Afrika ülkesi olan– Sudan'daki çatışmaya bulaşma riski vardır.

Her ne kadar serbest bölgeler ve ağır doğal kaynak çıkarımına dair kabul gören –siyasetçilerin, küresel danışmanlıkların ve devletdışı gücün bürokrasilerine yerleşmiş uluslararası yüklenicilerin teşvik ettiği– kent formülleri günümüzde baskın çıksa da Kenya yine de haberleşme teknolojilerinden yollar, serbest bölgeler ve otobanlara duyulan ihtiyaçla ilgili beklentilerin yönünü değiştirebilecek bir biçimde faydalanmaya hazırdır. Sabit doğrusal geniş-bantla büyük bir cep telefonu popülasyonunun bir arada var olması mekân girişimcilerine yeni kent deneyleri için esin kaynağı olmalıdır ve bunlar yeni telekom girişimcilerinin deneyleri kadar belirleyici olabilir.

96. Bkz. "LAPSSET", www.vision2030.go.ke.; ve Jeffrey Gettleman, "Future Kenya Port Could Mar Pristine Land", *New York Times*, 12 Ocak 2010.

Geniş-Bant ve Kalkınmada Bilgi ve İletişim Teknolojileri

Mekân pratisyenlerinden daha sofistike yenilikler gelmediği için geniş-bant gelişimindeki deneyimleri ekonomistler ve bilişim uzmanları biçimlendirmektedir. Bilgi/iletişim teknolojisi ve kalkınmayla ilgili birtakım yeni araştırma kolları "ICT4D" (Kalkınmada Bilgi ve İletişim Teknolojileri) başlığı altında kabaca bir araya getirildi. Dünya Bankası ve Dünya Telekomünikasyon Birliği'nin yanı sıra özel danışmanlıklar da Kenya İletişim Komisyonu'nun (CCK) yıllık raporlarında gitgide daha sofistike ekonometriler geliştirmeye devam ediyor.[97] Dünya Bankası geniş-bandın kullanım yaygınlığı ile GSYİH arasındaki bağlantıları, ayrıca geniş-bant ile cinsiyet, eğitim ve yönetişim arasındaki bağıntıları araştırdı.[98] McKinsey, Afrika ekonomileri hakkında bilgi topladı ve onları yabancı yatırım için cazip uygun hedefler olarak şekillendirmek amacıyla LRI yani "Lokasyon Hazırlık Endeksi" gibi araçlar geliştirdi.[99] McKinsey aynı zamanda ITES ("bilgi teknolojisi teşebbüs çözümleri") adını verdiği, "mobilden ötesi" ya da "sesten ötesi" denen kullanımlarda bilgi teknolojilerinin girişimsel kullanımları için kuramlar ve ölçüler geliştirdi.[100]

Manchester Üniversitesi'nde Kalkınma Bilişimi Merkezi'nin yöneticisi olan Richard Heeks ekonomi, sosyal bilimler ve bilgi teknolojileri konularında çalışan bir kalkınma uzmanıdır. Ekonometrik

97. "Annual Report", CCK, 2007-2008, www.cct.go.ke.

98. Christine Zhen-Wei Qiang, *Telecommunications and Economic Growth* (Washington, DC: Dünya Bankası, 2009); Dünya Bankası Kalkınma Veri Grubu ve Dünya Bankası Küresel Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dairesi, *Information and Communications for Development Extending Reach and Increasing Impact* (Washington, DC: Dünya Bankası, 2009); Khalil, Dongier ve Qiang, "Overview", s. 5.

99. Randeep Sudan, vd., *The Global Opportunity in IT-Based Services: Assessing and Enhancing Country Competitiveness* (Washington, DC: Dünya Bankası, 2010).

100. *A.g.y.* "Not Just Talk: Mobile Services in Poor Countries", *Economist*, 29 Ocak 2001. Sekretaryası Viyana'nın dış mahallelerinde olan Uluslararası Bilgi İşleme Federasyonu da ICT ve kalkınmayı incelemek için bir çalışma grubu kurmuştur. Bkz. Working Group 9.4, "Social Implication of Computers in Developing Countries", Uluslararası Bilgi İşleme Federasyonu, 2001, www.ifip.org.

göstergelerin politika değerlendirmesinde tek başına yeterli olmadığını söyleyen biliminsanlarından biridir. Heeks, ekonomik etkiyi iyice anlamak için bir politikanın doğurduğu ekonomik, sosyo-kültürel ve hukuki karışıklıkların yanı sıra söz konusu denklemdeki "kazananlar ve kaybedenlere" bakmanın önemli olduğunu savunuyor.[101] Bilgi ve İletişim Teknolojileri "sihirli çözüm" muamelesi gördüğünde vaatlerini bazen öngörüldüğü gibi yerine getiremez.[102] Ekonomik tahminlerde karmaşıklığı ya da bağlamı yeterince açıklayamayan ölçümler gitgide daha çok sorgulanır oldu. Heeks birçok kuramın pratikteki başarısızlığına cevaben Bruno Latour'un kuramlaştırdığı gibi aktör-ağ modellerini göz önüne almanın verimli olacağını görmüştü.[103]

Heeks "Development 2.0"ın güçlü lokomotiflerinin ütopyacı kural koymalar değil sürekli yeniden değerlendirilecek süreçler olacağı tahmininde bulunur ve ICT performansının şimdiden potansiyel yapı taşı olarak yerini almış birtakım niteliksel işaretlerini sınıflandırır. Heeks, teknolojilerin en büyük başarıyı Google Trader gibi "dışlanmış olanları birbirine bağlayabildiklerinde" ya da aracıyı ortadan kaldırabildiklerinde yakaladıklarını ileri sürer. Aynı zamanda ICT, bilgi toplama karşılığında telefonla görüşme süresi veren sitelerde bir "dijital üretim" platformuna dönüşmektedir. Medyanın doğaçlama kullanımı bir tür "dijital yenileştirme"dir (örneğin cep telefonlarının uyarı seslerini ya da zillerini serbest/ücretsiz kodlu mesajlaşma olarak kullanmak). Sadece kitlesel kaynak değil aynı zamanda "kitlesel ifade" de devlet ya da piyasa bağlamlarında kolektif güç sağlayabilir. Ayrıca tüm bu olguları koordine etmek amacıyla IT'yi sosyal ya da kültürel kaygılarla bağlantılandıran bir "sosyal teşebbüs" faaliyeti belirmeye başlıyor.[104]

101. Richard Boateng, Richard Heeks, vd., "E-Commerce and Socio-Economic Development: Conceptualizing the Link", *Internet Research* 18, no. 5 (2008).

102. Richard Heeks, "Do Information and Communication Technologies (ICTs) Contribute to Development?", *Journal of International Development* 22 (2010), s. 625-40.

103. Richard Heeks ve Carolyne Stanforth, "Understanding E-Government Project Trajectories from an Actor-Network Perspective", *European Journal of Information Systems* 16 (2007).

Tıpkı Heeks'in bilişimi daha karmaşık bir sınama ortamına yerleştirmesi gibi, ekonomist olan Abhijit Vinayak Banerjee ve Esther Duflo da Kenya gibi ülkelerdeki yoksulluk ve dış yardım konularındaki çalışmalarında ekonomi kuramının varsayımlarını test etmenin yeni yollarını bulmaktadırlar. Dış yardımın genelde yoksulluğu azaltmakta etkili olmadığını gözlemleyen bu ekonomistler "ofisten dışarı çıkıp dünyaya daha dikkatle bakmaya" karar verdiler. Tıbbi testlerde kullanılanlara benzer rasgele denemeler yaparak çok önemli değişkenleri belirlemek için birtakım daha incelikle detaylandırılmış testler tasarladılar. Sineklikler satıldığında mı yoksa hibe edildiğinde mi daha etkilidir? Mesafe, zamanlama ya da ödüle bağlı hangi faktörler çocukların ve yetişkinlerin aşılanmasını teşvik eder? Gübre kullanımı hangi koşullarda daha başarılı ve ekonomik açıdan sürdürülebilirdir? Bu tarz sorular genelde daha kapsamlı ekonomi kuramı ya da ideolojik tercih açısından cevaplanmış olsa da, Banerjee ve Duflo daha iyi verilere ulaşmak ve verileri neyin oluşturduğunu yeniden tanımlamak istiyorlar. Projeleri deneklerin belirli bir bağlam içinde bir dizi küçük ama belirleyici seçimler yapmalarını içerdiğinde, niceleme tekniklerinin daha verimli olduğunu fark etmişler.[105]

Geniş-bant mekânı için aktif biçimler tasarlamak bir veri toplama ya da doğru cevabı bulma meselesi değildir, bilişim ve ekonomi deneylerinin mekânsal muadilleri hem sabit hem de mobil genişbant ağlarını geliştirecek mekân değişkenlerini ve ilişkileri belirle-

104. Heeks, "Do Information and Communication Technologies Contribute to Development?"; Richard Heeks, "Development 2.0: The IT-Enabled Transformation of International Development", *Communications of the ACM* 53, no. 4 (2010). Heeks ve diğerlerine göre, gelişmekte olan ülkelerdeki girişimciler ve adil ticaret politikaları bu ICT araçlarından ve tekniklerinden bazılarını kullandıklarından birlikte küresel hükümetdışı ve hükümetlerarası örgütlerin bilgi zengini bir ağda işgücü ve ticaret rakamlarını izleyebilecekleri bir kendi kendini düzenleme mekanizması şekillendirmeye başlayabilirler. Bkz. Richard Ducombe ve Richard Heeks, "An Information Systems Perspective on Ethical Trade and Self-Regulation", *Information Technology for Development,* 10 (2003).

105. Abhijit V. Banerjee, *Making Aid Work* (Cambridge, MA: MIT Press, 2007); Abhijit V. Banerjee ve Esther Duflo, *Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty* (New York: Public Affairs, 2011), s. 13.

yebilir. Kullanıcıların sabit geniş-banda yürüyerek, bisikletle, arabayla ya da toplu taşımayla ulaşabilmeleri bir şey değiştirir mi? Varlıkların kentsel bileşimi (topoloji ya da kent kablolama) teknolojik ağın düzenlemesi kadar önemli midir? Hangi kentsel düzenlemeler Kenya'nın geniş-bant teknoloji alanına giren –küresel telekomlardan hükümetdışı ve hükümetlerarası örgütlere– tüm devletdışı oyuncuların kaynaklarından daha çok faydalanabilir? O halde bu mekân değişkenleri de finans ve bilişimdeki yenilikçi yapıların bir parçası olabilir.

Geniş-Bant Mekânı Etkileşimdir

Tasarımcılar halihazırda geniş-bant şehirciliğini düzenleyen standart mekân yazılımının üzerine yazabilirler. Ana planlar ve serbest bölge ya da otoban gibi formüller mevcut mekân ürünlerinin sadece barındırıcıları haline geldiğinde başarısız bir ekonomi kuramı kadar bozuk olabilir. Disiplinci varsayımları sorgulamakta diğerlerine katılan geniş-bant şehircileri alternatif bir tasarım organı önerebilirdi: ana plan gibi bir nesne biçim değil bir aktif biçim, yani mekân değişkenlerinin bir *etkileşimi*. Savannah bir ana plan değil bir dizi dengeleyici karşılıklı bağımlılık tesis etmiştir. Mekân değişkenleri belli bir oranla birbirine bağlıydı. Kamu mekânı özel mekânın belli bir oranı kadardı ve her bölge hem bir yeşil alan hem de bir tarım alanı yaratıyordu. Geniş-bant mekânı da benzer biçimde bir tür yazılım ya da bir karşılıklı bağımlılık mekanizması olarak yeniden tasarlanabilir.

Ama Savannah'da amaç spekülasyonu kontrol altına almaktı çünkü geniş-bant şehirciliği için etkileşimin amacı bilgiye –hem telekomünikasyon cihazlarında hem de şehrin fiziksel mekânlarında taşınan bilgiye– erişimi en yüksek düzeye çıkarmaktır. Birtakım işaretler ya da aktif biçimler bu etkileşimde değişkenlere dönüşebilir. Bir yol, köy, fabrika, çiftlik, pazar, okul ya da bozkır, mekân yazılımında diğerlerine bağımlı bir değişken muamelesi gördüğünde artık sadece bir nesne biçim olmaktan çıkar. Cep telefonu belli ki kent morfolojisini şekillendirmekte güçlü bir çarpandır. Geniş-bant ve mikro dalga altyapısının doğrusal ve atomize topolojileri arasındaki

boşluklarda önemli anahtarlar bulunur. Bir internet hizmet sağlayıcısı, yer istasyonu, baz istasyonu ya da herhangi bir köy, üniversite, okul veya sabit geniş-bant bağlantılı bir işletme anahtar olabilir. Bunların her biri uzaktan kumanda işlevi görebilir. Bir okul ya da çarşı artık sadece bağımsız bir bina değil, küresel erişimi olabilecek bir ağdır.

Teşvikleri yine Nairobi ya da Mombasa gibi şehirlerle eşleştiren serbest bölge panzehri ilk adım olabilir. Kent mekânı, aşağıdan yukarıya yayılma ekonomisinin genişletilmiş mecrasıdır. Dijital iletişimde düzensizlik ve çokluk kent mekânındaki karmaşıklık gibi ağların daha sağlam olmasına yol açar. Geniş-bant teknolojisi hiçbir biçimde kapalı bölgeleri talep etmez ve serbest bölge denen panzehir şehir dışındaki kapalı bölgenin eşbiçimli eğiliminin yerine daha esnek, heterojen bir kent "kablolaması" geçirir. Daha akıllı bir girişimci, halihazırdaki kenti yoksul semtleri ve diğer kent problemleriyle karalamak yerine onda güçlü çarpanlar görebilir: Yoğun nüfuslu yerlerde işçilerin yolda geçirdikleri zamanın azalması, uluslararası işletmeciliğin kavşağı ve üniversitelerin yenilikçi çalışması için bereketli bir zemin.

Nairobi gibi bir şehir, şehirdeki serbest bölge teşviklerinin nasıl bir anahtar ya da düzenleyici gibi etkileşimin parçası haline gelebileceğini göstermektedir. Basit fakat potansiyel olarak güçlü bir düzenleyici, geniş-bant kapasitesiyle toplu taşımayı bağımlı değişkenler olarak birbirine bağlar. Yeni oluşturulan serbest kapalı bölgeye yatırım yapmak yerine Nairobi'deki yüksek kapasiteli geniş-banda yapılan yatırımlar şehre işletmeciliği davet eder. Bu geniş-bandın kullanımından elde edilen özel gelirler ulaşımın fonlanmasıyla bağlantılandırıldığında her iki taraf için de yararlı etkiler yaratmaya başlayabilir. Nairobi yolcu taşıma sistemine şiddetle ihtiyaç duymaktadır ve bu sistem ona yatırım yapan yeni işletmelere işgücünü daha etkili biçimde ulaştıracaktır. Bu yeni kent yazılımında serbest bölgenin bileşenlerine yararlı bir biçimde izinsiz girilmiş, serbest bölge yeni bir kod biti ya da üretken bir mekân motoru yaratmak için parçalarına ayrılıp yeniden birleştirilmişti. Yeni ilişkiler yazılımı sayesinde sadece telekomünikasyon teknolojileri değil mekân teknolojileri de bilgi üretmektedir.

Kenya'nın Vizyon 2030'unda önerilen "dijital köyler" için yazılım da şehrin dışında örneğin geniş-bant kapasitesi, ücra eğitim ya da turizm kurumları, ulaşım ağları ile kırsal alan arasında başka bir etkileşim sunabilir. Şehircilik uzmanının karşı karşıya kaldığı en son güçlük, el değmemiş alanlara, hayvan habitatlarına ve yerli nüfuslara mümkün olduğunca rahatsızlık vermeden köylere birinci sınıf altyapıyı götürmektir; bunların hepsi eğitim ya da turizmle ilgili uzak kurumlar ya da işletmeler için değerli olabilir. Sabit geniş-bant hizmeti alan köy, bir okulu, araştırma istasyonunu ya da bir turist merkezini yurtdışındaki üniversiteler ve şehirlerle uzaktan bağlantı kurarak destekleyecek yüksek kaliteli kapasiteyi sunabilir. Geniş-bant üzerinden elde edilen dijital bilgi çok önemliyken köyün mekânında depolanan bilgi ve manzara da aynı derecede önemlidir. Daha kapsamlı geniş-bant ağındaki bir anahtar gibi, köydeki mekân değişkenleri de her tür bilgiye erişimi modüle eden bir düzenleyici olabilir.

Sabit geniş-bant ile ulaşım ağları arasındaki dengeleyici bağlantı sağduyuya aykırı bir düzenleyici oluşturabilir. Bazılarını LAPSSET projesinin desteklediği birçok ilerleme fikrinin aksine, köyde geniş-bandın kapasitesini artırınca yolların kapasitesini azaltmak en iyisi olabilir. Yollar çoğu zaman okullara ve diğer kamusal arzlara erişim için hayati önemde kabul edilir ve geniş-bant genelde yollara yerleştirildiğinden, yollar ve geniş-bant bir araya toplanmıştır. Fakat yollar kent mekânına depolanan bilgiye erişimi azaltabilir de. Eğer arabalara ve kamyonlara uygun ebatlarda yapılmışlarsa büyük ölçüde yaya ya da bisikletle seyahat eden bir köy nüfusunun mekânlarını ve yürüyüş mesafelerini gereksiz yere artırabilir. Bir yol da eğer uzandığı alan boyunca ormanı ya da cangılı yok eden, hayvan habitatlarına ve yerli topraklara tecavüz eden plansız kalkınmayı cezbediyorsa, yaban hayat alanlarında depolanan bilgiyi azaltabilir. O halde belirli bağlamlarda yol kapasitesini azaltmak uzak küresel eğitim kaynaklarına, gelirlerine ve personeline erişimi artırabilir. Koruma şeritleri olan yollar tasarlamak, yeni yolların, kavşakların ve potansiyel yıkıcı gelişmelerin önünde bir engel oluşturur; kablo genelde yolların kıyısına gömüldüğünden koruma şeritleri aynı zamanda ilave bir güvenlik seviyesi sağlar. Yayalara ve bisikletlilere öncelik

vermek için taşıt yolu genişliklerini azaltmak kalkınmayı yoğunlaştırır ve seyahat mesafelerini kısaltır. Bu durumda kent mekânında depolanan bilgi (araştırmacılar, yurttaşlar, turistler, köy kültürlerinin ve ortamlarının küresel varlıkları arasındaki mübadele) potansiyel olarak zenginleşmektedir.

Dijital köy için başka tür bir yazılım, tarım ya da imalat ile uzak küresel piyasalar arasındaki karşılıklı bağımlılıkları göz önüne alabilirdi. Akıllı telefon, fiyatlar yeterince cazip olana dek seyahat etme ihtiyacını ortadan kaldırarak çiftlik ile pazar arasındaki ilişkiyi çoktan değiştirmişti. Kırsal pazarın altyapısı da şimdi sadece yerel ya da bölgesel kamyon taşımacılığı yerine havalimanlarına ya da liman kentlerine erişimi gerektiren küresel bir pazara satış yapmaya yönlendirilebilir. Pahalı kamyon taşımacılığı ve otobanların yerine havalimanı ve ray altyapısını geçirmek, havalimanı ve liman kentlerine ve onların ötesindeki pazarlara erişimi artırabilir.

Bu mekân yazılımının içeriği –ki sınırsız olabilir– belki de etkileşim fikrinin kendisi kadar önemli değildir. Etkileşim, denetimden çok denge politikasını teşvik eder. Küresel beklentilere uyduğuna inanılan çok sayıda standart ya da genel konfor araçlarıyla donatılmış aşamalı ana planın aksine, etkileşimdeki aktif biçimler evrilen yerel ihtiyaçları bunlara özel yabancı yatırımla birleştirebilir. Günümüzde serbest bölgeler ve otoban projelerindeki yatırımı örgütleyen ekonometri ve bilişim deneyimi, hem yenilikçi bankacılık ürünleri hem de daha dirençli bilgi teknolojileri geliştirebilir. Fiziksel mekânlara bağlı bu daha incelikle detaylandırılmış kaldıraçlar, tek bir planimetrik örüntü değil, bir tarafa meyilli bir gelişme motoru sunar. Bunlar kalkınmayı, kontrol etmek yerine açıkça değerlendirilebilecek yollarla bir ölçüde modüle edebilir. Hem yabancı yatırımın hem de yerel oyuncuların ihtiyaç duyduğu kaynaklar, sadece genel yabancı yatırım için etrafı çevrilmiş bir mekân yerine, tam da şehrin kamusal kent mekânında ya da köyde inşa edilebilir. O halde Kenya vatandaşının bilgiye erişimi dünyanın Kenya kaynaklarına erişimine bakılarak değerlendirilir.

Kenya, yeni kalkınma türleri konusunda yenilikçi yeni hikâyeler anlatan ülkelerden biri olabilir. Mekân değişkenlerinin etkileşimi, liberalizasyon ve bireysel özgürlük retoriğine bir son verir – böylece

hikâye özgürlük tartışmalarından yükümlülük, işbirliği ve karşılıklı bağımlılık tartışmalarına kayar. Bir mekân etkileşimi, Bateson'ın ana hatlarıyla izah ettiği siyasal mizaçları akla getirerek daha karşılıklı bir eğilime aracılık eder – dünyanın öteki ucundaki kurumlardan geri akışa. Kenya, çarpıcı yeni siluet ya da cep telefonlu kabile üyesi afişleri –sadece çokuluslu şirketlerin ya da küresel telekomların kullanım yaygınlığını gösteren görüntüler– yerine bir ticaret ve eğitim kurumları ağı içinde küresel alanı nasıl fethettiğini sergileyebilir. Kendi kent icatlarının görüntülerini her iki taraf için de faydalı küresel mübadele sahneleri olarak sunabilir. Dünyada yüksek kaliteli uluslararası geniş-bant alan son ülke grubu aynı zamanda kendi bağlamlarında doğan yeni kent modellerinden faydalanan ilk ülkeler olabilir.

Dördüncü Bölüm

Hikâyeler

BİRÇOK TARİHÇİ İÇİN Uluslararası Telgraf Birliği'nin (ITU) 1865'te Paris'teki ilk toplantısı kolayca anlaşılmayan teknik bir dipnottan daha kayda değer değildi. Telgraf ağlarının Avrupa'da büyümekte oluşu başka şeylerin yanı sıra para birimi, gümrük vergileri, Mors telgraf platformu ve Fransızcanın kullanımı konusunda uluslararası protokollere duyulan ihtiyacı tetiklemişti. Bıktırıcı işlemler 1 Mart' tan 17 Mayıs'a değin sürdü, buna rağmen toplantıya başkanlık eden Fransız Dışişleri Bakanı M. Drouyn de Lhuys heyecanlıydı. Bu toplantıyı genelde savaşın sebebi olan yanlış anlamaları önlemeyi amaçlayan bir "Barış Konferansı"na benzetiyordu. Telekomünikasyon tarihçisi Anton Huurdeman bunun "1648'deki Westfalya Anlaşması'ndan beri Avrupa'nın çoğunu ilgilendiren ilk uluslararası anlaşma" olduğunu belirtecekti.[1] Özel değil ulusal varlıkları üye olarak tanıyan ITU sadece Avrupa uluslarının temsilcilerini bir araya getiriyordu. Transatlantik kablo deniz dibine 1856'da döşenmiş olsa da o dönem İç Savaş'ın son evrelerinde olan ABD bu konferansa katılmadı, çünkü ABD'de telgraf işlemleri serbest piyasada düzenleniyordu.

Toplantıdaki delegeler, Otuz Yıl Savaşları'nın sonundaki Westfalya Barışı'nı resmeden tarih tablosundan çok daha sıkıcı olan ger-

1. Huurdeman, *The Worldwide History of Telecommunications*, s. 219.

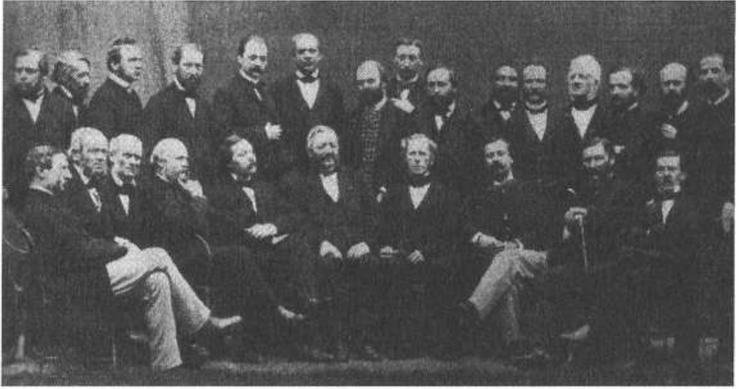
gin bir toplu fotoğraf için poz verdiler. ITU aslında diplomatların bir barış anlaşması imzalaması için toplanmaktan çok delegelerin bir dizi görünüşte zararsız teknik menfaati açıklığa kavuşturmaya çalışmaları için toplanmıştı. Yine de üyelerin 19. yüzyılın sonunda ortaya çıkan yeni türden bir gücü temsil ettikleri ileri sürülebilir: Uluslararası altyapı, uluslararası örgütler ve büyük sermaye örgütleri için modern yönetim teknikleri açısından bir büyüme dönemidir bu.

Söz konusu toplu portre her biri altyapının bir maskot olduğunu iddia eden birçok temel anlatıyı akla getirir. Altyapı genelde devlet ve ordusuyla yakın bağları olan ulus inşasının aygıtlarından biri olarak betimlenir. Ancak aynı zamanda ekonomik liberalizmin standart bir taşıyıcısı olduğu ileri sürülür. Ya da bir başka ideolojik anafora sürüklenerek, altyapıya küresel mübadeleyi rasyonalize etmek için evrensel bir platform muamelesi yapılır.

İnsanlarla teknolojiler arasındaki diyaloğa daima eşlik eden dramatik anlatı türleri olan bu hikâyeler genelde altyapı mekânının sahadaki daha karmaşık bağlamında fiilen yaptığı şeyden koparılır.[2] Hikâyeler Latour'un bizi uyardığı, sosyal ve kültürel davranışla ilgili önceden belirlenmiş beklentileri sunar. Ne kadar çok kullanılmış olurlarsa olsunlar, Aydınlanma ya da modernist totolojiler tarafından sürekli canlandırılırlar. Hem sol hem de sağ tarafından farklı açılardan kullanıldıklarından çelişkili anlamlar arasında sürüklenebilir ya da kararsız kalabilirler. Yine de bu hikâyeler sabit sahneli ve hazır seyircili siyasal aryalar meydana getirebilir. Ne kadar gayri maddi olurlarsa olsunlar betonu bükecek ya da çeliği eğecek kadar güçlüdürler ve altyapı mekânının eğilimi üstünde kaçınılmaz bir denetimleri olabilir.

Fakat beraber düşünüldüklerinde askeri, liberal ve evrenselle ilgili ideolojik hikâyeler birbirlerini iter ve gizledikleri geçmişlere – devletdışı gücün daha az sansasyonel ya da daha az bütüncülleştirici geçmişlerine– ulaşmak için başat ideolojik sahnelerin dışına çıkmak kolaylaşır.

2. Ayrıca bkz. David E. Nye'ın mekânlara ve altyapı ağlarına eşlik eden anlatılarla ilgili tartışması: *Narratives and Spaces: Technology and the Construction of American Culture* (New York: Columbia University Press, 1997).

Uluslararası Telgraf Birliği'nin 1865'teki toplantısı

Ordu

Fransız ordusu beni çok okur.

Paul Virilio[3]

Üye olarak sadece ulusal temsilcilerin oturtulduğu ITU toplu fotoğrafı, uluslararası çabaların asıl amacının, tıpkı Westfalya Barışı'nda olduğu gibi, ulus-devletlerin bir araya gelmesi olduğu fikrini destekliyor gibiydi. Westfalya'ya uygun egemenlik donanımlarını kuşanmış *Realpolitik*'in büyük stratejistleri, devletlerin birbirlerinin kendi kaderini tayin ve müdahale etmeme haklarını tanıdığı bu efsanevi ânı yüceltmeye ve süslemeye devam ediyorlar. Uluslar ile savaşların etle tırnak gibi olduğunu ileri sürerler; bu görüşe göre ulus-devlet tarihsel devamlılığın tartışmasız aktörü olmaya, savaş ihtiyacını ve o savaşın sonucu olan barışı yönetmeye devam etmelidir. Prusyalı general Carl von Clausewitz'in meşhur sözüne göre "savaş siyasetin başka araçlarla sürdürülmesidir". Bu görüşte altyapı, aynı zamanda sivil altyapının ve kent gelişiminin teknolojisini ve gideceği yönü belirleyen, savaşan devletlerin başlıca askeri varlıkların-

3. Paul Virilio ve Sylvère Lotringer, *Pure War* (New York: Semiotext(e), 1983 ve 1997), s. 14.

dan biri olarak düşünülür. Bu hikâyeye uymayan tarihsel kanıtlar göz ardı edilebilir.

20. ve 21. yüzyılın Büyük Stratejistleri *realpolitik*'i en sağlam çerçeve gibi görmeye devam ettiler. ABD'de 20. yüzyılın hatırı sayılır bir kısmında *realpolitik*'i savunan Henry Kissinger, deneyimini siyasal sağa ödünç verdi. Clausewitz, Vietnam Savaşı'ndan itibaren Amerika Birleşik Devletleri'ndeki askeri düşünüşü etkiledi ve Körfez Savaşları esnasında da Clausewitz tapınması denen görüş Pentagon'da etkiliydi.[4]

Fakat siyasal solun da kendi "Clausewitz tapınması" vardı; bu tapınma da Napolyon Savaşları'nı altyapı tarihinde biçimlendirici olarak görüyordu. Solcu bir sosyolog ve iletişim araçları araştırmacısı olan Armand Mattelart "İletişim her şeyden önce *savaşa* hizmet eder" diye yazdığında Napolyon'un neredeyse sadece askeri amaçlar için kullandığı grafik Chappe telgrafından bahsetmektedir.[5] Mattelart gibi, solcu şehircilik uzmanı Paul Virilio da lojistiğin başlangıcı için Clausewitz'in çağdaşı olan Antoine-Henri de Jomini'ye işaret eder: askeri birliklere levazım ve hizmetlerin tedariki, ve altyapıyı geliştirmek için idari ve örgütsel becerilerin önemli bir testi.[6]

4. Joel Achenbach, "War and the Cult of Clausewitz. How a Long-Dead Prussian Shaped US Thinking on the Persian Gulf", *Washington Post*, 6 Aralık 1990. Örneğin, Başkan Bush'u destekleyen bir yeni muhafazakâr (*neocon*) düşünce kuruluşu olan Project for the New American Century *realpolitik*'in büyük stratejilerini temel almıştır. Hatta Yale Üniversitesi, yeni güvenlik güçlükleriyle karşı karşıya olan geleceğin lider nesli için *realpolitik*'in ilkelerini muhafaza ettiği iddia edilen "Büyük Strateji Çalışmaları" başlıklı popüler bir ders sunmaktadır. Project for the New American Century'nin bir imzacısı ve Yale'de bir nevi kült figür olan Charles Hill bu dersi Paul Kennedy ve John Gaddis'le beraber vermektedir. Bkz. Molly Worthen, *The Man on Whom Nothing Was Lost: The Grand Strategy of Charles Hill* (Boston: Houghton Mifflin, 2005); Mark Binks, "A Yale Class Seeks to Change the World... Before Graduation" (2004), www.jrn.columbia.edu; Bruce Fellman, "Training the Next Leaders", *Yale Alumni Magazine*, Mart 2003.

5. Armand Mattelart, *Mapping World Communication: War, Progress, Culture* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994), s. xiii. Tek sivil amaçlı kullanım, piyango sonucunun yayımlanmasıydı.

6. Armand Mattelart, *Invention of Communication* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996), s. 200; ve John Shy, "Jomini", haz. Peter Paret, *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age* içinde (Princeton: Princeton University Press, 1986), s. 184-85.

Virilio şehirciliğin ve altyapının kalbinde ticaretin değil askeri saiklerin yattığını ileri sürer. Ona göre "Topyekûn Savaş" sivil toplumdan ayırt edilemez; ekonomi-politiğin, kültür ve sanayinin neredeyse her veçhesinin yerini alır.[7] Felsefeci ve kuramcı Sylvère Lotringer, Virilio'yla diyalog içinde altyapının konumuyla ilgili müthiş savlar ileri sürdü ve bu konumu "stratejinin siyasetle ilişkisi konusunda bir Kopernik devrimi" diye tasvir etti.[8]

Sol da, sanki sürekli parçalarına ayrılıp incelenecek, yeniden birleştirilecek ya da sonunda çözülecek bir bilmeceymiş gibi, bu meşhur Clausewitzci düsturun cazibesine kapılmıştır. Foucault iktidarın kendisini askeri zaferler yoluyla muhafaza ettiğini ileri sürerek bu ifadeyi tersyüz etmiştir ("Siyaset savaşın başka araçlarla sürdürülmesidir").[9] Virilio da bu her derde deva sözü tersine çeviren ya da başka biçimde ifade eden büyük adamların arasına katılmış, bir defasında bu ifadeyi şöyle değiştirmiştir: "Caydırıcılığın Topyekûn Barışı, başka araçlarla Topyekûn Savaştır."[10]

Altyapıyla orduyu bağlantılandıran savları tekrarlamak sıradan bir hal aldı. Dünya Savaşları esnasında ITU tüm toplantılarını askıya

7. Virilio ve Lotringer, *Pure War*, s. 12, 14, 17. Virilio aynı zamanda Alman general Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff'un savunduğu topyekûn savaştan bahsediyordu.

8. *A.g.y.*, s. 17.

9. Michel Foucault, *Society Must Be Defended* (New York: St. Martin's Press, 2003; Türkçesi: *Toplumu Savunmak Gerekir*, çev. Şehsuvar Aktaş, İstanbul: YKY, 2002). Lenin'in analistleri ve çağdaşları, Lenin'in politikalarının, siyasetin savaşın başka araçlarla sürdürülmesi olduğu sözünü tersine çevirdiğini iddia etmişlerdir. Bkz. William E. Odom, *The Collapse of the Soviet Military* (New Haven: Yale University Press, 1998), s. 11. Odom, Lenin'in ölümünden sonra 1924'te *Foreign Affairs*'e yazan, Lenin'in çağdaşı Viktor Çernov'dan alıntı yapıyor: "Siyasetin savaşın başka araçlarla devamı olduğu söylenmiştir. Lenin hiç kuşkusuz bu sözü tersine çevirir ve siyaset savaşın başka bir kisveyle sürdürülmesidir, derdi." Viktor Chernov, "Lenin", haz. James F. Hodge Jr. ve Fareed Zakaria, *The American Encounter: The United States and the Making of the Modern World* içinde (New York: Basic Books, 1997), s. 50.

10. Virilio ve Lotringer, *Pure War*, s. 31. Virilio şunu da eklemiştir: "Siyasetin başka araçlarla sürdürülmesi olan şey artık savaş olmayacak, 'integral kaza' adını verdiğim şey olacaktır." CTheory'nin Paul Virilio'yla röportajından, "The Kosovo War Took Place In Orbital Space: Paul Virilio in Conversation with John Armitage", www.ctheory.net.

aldı ve daha önce bağımsız ve birden çok devletin hizmetinde faaliyet gösteren birçok çokuluslu şirket kendi devletlerince vekil tayin edilip ordunun hizmetine verilerek savaş ve barışın ritimlerine çekildi. Altyapı şirketleri otobanlar, tahkimatlar ve demiryolları inşa etti ve orduda kullanılan birçok teknolojinin yanı sıra uçuş, radar, şifreleme ve bilgi işlem teknolojileri geliştirdiler. Eisenhower "askeri-sınai kompleks" sözlerini söylediğinden beri altyapı ve askerileştirme gitgide daha çok iç içe geçmiştir. Sofistike eleştiri (örneğin James Der Derian ya da Manuel De Landa'nın eleştirileri) savaşın tüketim maddelerinden ve mallarından iletişim ve güvenlik cihazlarına, robot teknolojisine, hatta bilgisayar oyunlarına değin toplumun her yönüne nasıl sızdığını göstermiştir.

Askerileştirmeyle ilgili en inceliklisinden bazı tartışmalar mekânın bizzat bir askeri aygıt olduğunu açıkça göstermektedir. Mimar ve kuramcı Eyal Weizman, şehirciliğin sadece bir savaş mükâfatı ya da savaş sonrasında gelişen bir şey olmadığını, askeri stratejilerde bizzat kullanıldığını ileri sürer.[11] Weizman Batı Şeria ve Gazze'deki yerleşimlerin askeri saldırganlık ve insan hakları ihlalinin araçları olduğuna işaret eder.[12] Stephen Graham gibi araştırmacılar daha da ileri giderek, banliyölerden serbest bölgelere ve dünya kentlerine değin her şeyin güvenliklileştirilmesinde, sivil ile askeri olan arasındaki sınırları –birbirlerinden teknikler ödünç aldıklarından– bulanıklaştıran bir askerileştirme görür.[13]

Bu araştırmacıların, analistlerin, kuramcıların ve tasarımcıların içgörüleri askeri altyapı ile sivil altyapı arasındaki çok önemli bağ-

11. Şehirciliğin bir hedef ya da askeri düşman olduğu anlayışı diğer "şehirkatli" ("urbicide" – Marshall Berman'ın uydurduğu bir sözcük) kuramlarının arasına katıldı. General Curtis LeMay'in Vietnam şehirlerine napalm bombaları atışını, Saraybosna'nın adım adım mahvoluşunu ya da şehirlerin sivil mekânlarındaki terörist saldırıları düşünün. Aralarında Mike Davis, Stephen Graham, Ryan Bishop, Gregory Clancey ve Daniel Bertrand Monk'un bulunduğu kuramcılar bu olgu hakkında istisnai bir araştırma yaptılar. Bu yazarların çoğunu içeren çarpıcı bir derleme için bkz. Stephen Graham (haz.), *Cities, War, and Terrorism: Towards an Urban Geopolitics* (Londra: Wiley-Blackwell, 2004).

12. Eyal Weizman, *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation* (New York: Verso, 2007).

13. Stephen Graham, *Cities Under Siege: The New Military Urbanism* (New York: Verso, 2009).

lantıları netleştiriyor. Ne var ki tarihçiler ve kuramcılar aynı zamanda askeri niyetin çoğu altyapı gelişmesini tasvir etmek için yetersiz kaldığını savunuyordu. Mattelart, "tarihsel araştırma"nın "esasen ulusal tarihlere geri dönüş biçiminde tecelli ettiği"ni, "uluslararası tarih"in ise "yine göz ardı edildiği"ni iddia ederek küresel altyapının "eleştirel bir tarihi" için çağrıda bulunmuştur.[14] Sosyo-teknik ağların tarihçisi olan Thomas P. Hughes'ın iddiasına göre, "Tarih genelde savaşlar, ihtilaller ve değişen siyasi güç ittifakları gibi bariz olayların hikâyesi olarak tasavvur edilir."[15] Sosyoloji ve kamu meseleleri profesörü Paul Starr da benzer biçimde "Savaşın devletin anası olduğu fikri, karşılaştırmalı tarihin önemli bir parçasıdır" diye yazmıştır, fakat kendisinin de gösterdiği gibi savaş, altyapı kararlarındaki tek belirleyici faktör değildir.[16]

Teknolojilerin askeri ya da askeri olmayan, önceden belirlenmiş faydaları yoktur. Sürekli yeniden farklı görevlere tahsis edilirler, tıpkı askeri bir teknoloji olan ARPAnet'in bir sosyal ağ olarak yeniden doğması gibi. Başlarda ARPAnet'in ikizi USENET onunla aynı teknolojiye dayanırken, genelde "insanların favori film listelerinin, gulaş tariflerinin, metafizik tartışmaların, vs." bir deposu haline gelmişti.[17] Bu teknolojinin aynısı CERN'de Dünya Çapında Ağ (World Wide Web) olarak yeniden tasarlandığında daha da açık bir eğilim üretti. Bruce Sterling'in yazdığı gibi "Bir nükleer holokost sonucunda harap olmuş bir toplumun denetimini sağlama almak için tasarlanan ARPA ağı, yerini mutant çocuğu internete bıraktı."[18]

Yine de internetle ilgili 1990'larda RAND Corporation'ın ortaya

14. Mattelart, *Mapping World Communication*, s. 243.

15. Hughes, *Networks of Power*, s. 407.

16. Starr, *The Creation of the Media*, s. 164. Aralarında Hughes, Starr, David E. Nye, Wolfgang Schivelbusch ve başkalarının bulunduğu altyapı tarihçileri, birçok hikâyeyi netliğe kavuşturan tek bir silsile olarak sadece bir teknolojiyi (ray, elektrik, iletişim gibi) izleyen anlatı biçimleri geliştirmişlerdir. Bkz. Wolfgang Schivelbusch, *Disenchanted Night: The Industrialization of Light in the Nineteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1995 yeni basım), s. 79-114; ve Nye, *Narratives and Spaces*.

17. Bkz. "Chapter Three: History of Electronic Mail", www.let.leidenuniv.nl.

18. Bruce Sterling, "Short History of the Internet", *Magazine of Fantasy and Science Fiction*, Şubat 1993.

attığı kuramlar, altyapı mekânını en geleneksel askeri anlatılardan bile ayırmanın zorluğunu sergilemektedir. RAND'daki Savunma Araştırma Enstitüsü'nün (askeri-sınai kompleksin tipik düşünce kuruluşu) uzun süredir bilgi ve iletişim ağlarıyla ilgili yeni güvenlik tehditleri saptamakla meşgul olması şaşırtıcı değildir. Ama RAND araştırmacıları John Arquilla ve David Ronfeldt'in hikâyesi, –yeni ya da ayrı bir paradigma kurmaya teşebbüs eden altyapı analizinde bile– hem solun hem de sağın retoriğindeki askeri ve ikili eğilimlerin kalıcı gücünü ve cazibesini (belki de kazara) ifşa etmesi bakımından çarpıcıdır.

Arquilla ve Ronfeldt 1990'larda yayımlanan bir dizi kitapta siyasal tarihçelerin büyük stratejilerine bir alternatif sundular. "Amerika'nın iki ana büyük strateji ekolü: *realpolitik* ve liberal enternasyonalizm"e ilaveten üçüncü bir strateji ileri sürdüler: noopolitik. Bir "bilgi devrimi"nin ortasında "devletdışı aktörler" yeni güçler ediniyor ve "küresel düzeyde birbirine bağlanabilirlik" "dünya düzeni için yeni bir yapı üretiyordu": ister hükümetdışı örgüt olsun ister terörist, devletdışı aktörlerin esnek ağlarda fikirlerin ve inançların "yumuşak gücünü" kullanan devlet aktörleri kadar güçlü olduğu, tamamen yeni bir güvenlik ortamı.[19]

Arquilla ve Ronfeldt *Networks and Netwars* (Ağlar ve Ağ Savaşları, 2001) isimli kitaplarında "ağ savaşları" etkinliklerinin örüntülerini RAND'ın selefi Paul Baran'ın 1964 tarihli bildirisi "Dağıtık İletişim Üzerine" ağ şemalarına benzer biçimde modellediler – özünde ARPAnet'in amacını model alan merkezileşmiş, merkezsizleşmiş ve dağıtık ağ topolojileri. "Zincir", "dağıtım kutusu", "tam kanal" ya da "tam matris" altyazıları konulmuş ağ şemaları kullanan Arquilla ve Ronfeldt, topolojilere ilk başlarda internetin öncülerini

19. Yazarların, yeni bir küresel paradigma belirlemek için acele ettiklerinden, Fransız felsefeci Pierre Teilhard de Chardin'in noosfer tasavvurundan haberleri olmamış. John Arquilla ve David Ronfeldt, *The Emergence of Noopolitik: Toward an American Information Strategy* (Santa Monica, CA: RAND, 1999), s. 28. Ayrıca bkz. John Arquilla, David F. Ronfeldt ve RAND, *Cyberwar Is Coming!* (Santa Monica, CA: RAND, 1992); John Arquilla vd., *The Advent of Netwar* (Santa Monica, CA: RAND 1996); John Arquilla ve David F. Ronfeldt (haz.), *In Athena's Camp: Preparing for Conflict in the Information Age* (Santa Monica, CA: RAND, 1997).

modellemek için kullanılanlara benzer bir güvenlik tehdidi ekledi.[20] Bu "başsız" ya da "çok başlı" ağlara örnek olarak "Zapatista'lar", "Seattle Savaşı" ve "internet korsanlığı" veriliyordu. Yazarlar ABD' nin daha önce Soğuk Savaş'ta önerdiği gizli ağların şimdi ABD'yi saptaması güç yollarla hedef almak için kullanıldığını belirtiyordu. Soğuk Savaş yerini Ağ Savaşı'na bırakmıştı.[21]

Arquilla ve Ronfeldt yeni paradigmalarının orijinalliği konusunda kendi kendilerini kutlarken farkında olmayarak sol siyaset kuramındaki askeri hikâyelerdeki benzer bir güçlüğü yansıtmaktadırlar: Yazarlar muhtemelen bu kuramla birkaç his daha paylaşmaktadır. Nasıl ki Virilio kendi devrimci fikirlerinin geçerliliğiyle böbürleniyorsa, Arquilla ve Ronfeldt de 1993'te siber savaşla ve 1996'da ağ savaşıyla ilgili ilk spekülasyonlarının Manuel Castells'i ya da Zapatista Hareketi'nden Subcomandante Marcos gibilerini etkilemiş olabileceğini iddia etmektedirler.[22] Fakat diğer düşünürlerden beslendiklerini kabul ederek *The Emergence of Noopolitik*'teki (Noopolitik'in Ortaya Çıkışı) münferit bir dipnotta Michel Foucault ve Jacques Derrida'nın "güç kullanımında anlatı ve söylem" hakkındaki yazılarına referans verirler.[23] Arquilla ve Ronfeldt, ayrıca *Networks and Netwars*'ın ilk sayfalarında günümüzdeki savaşların ulusal stratejilerin bir satranç oyunu gibi değil, –kendi sözleriyle– "Doğu'nun Go oyunu" gibi yürütüldüğünü ileri sürerler. Bu referansla belki de farkında olmayarak Gilles Deleuze ve Félix Guattari gibi iki solcu düşünürün *Göçebebilim: Savaş Makinesi* (1986) çalışmasında ifade ettiklerine benzer bir savı paylaşırlar.[24]

20. John Arquilla ve David F. Ronfeldt, "The Advent of Netwar (Revisited)", *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy* içinde (Santa Monica, CA: RAND, 2001), s. 8.

21. *A.g.y.*, s. 2-3, 7.

22. *A.g.y.*, s. 3, 192. Şöyle yazmışlardır: "Meksika ordusunun üst komutası kendi adına 2000'de aynı zamanda bu kavramı takdir etmiştir."

23. Arquilla ve Ronfeldt, *The Emergence of Noopolitik: Toward an American Information Strategy* s. 53, 27. not.

24. Arquilla ve Ronfeldt, "The Advent of Netwar (Revisited)", s. 2; "Göçebebilim İncelemesi", 1980'de Deleuze ve Guattari'nin *Bin Yayla* kitabının bir bölümü olarak basıldı (İngilizceye 1987'de tercüme edildi), ama önce tek başına *Nomadology:The War Machine* (Göçebebilim: Savaş Makinesi) ismiyle basıldı (New

Deleuze ve Guattari "Göçebebilim İncelemesi: Savaş Makinesi"nde Go modelini "savaş makinesi"nin –"devlete göre dışsal" olan bir çatışma kaynağı– eğilimlerini tasvir etmek için kullanırlar. Savlarına göre Cengiz Han gibi göçebe devletdışı oyuncu topluluklarının yaydığı şiddet, bir devletle çatışılmadığı sürece resmen savaş sayılmaz.[25] Fakat bir devlet, vekil ordular ya da hükümet izniyle savaşan korsan gemileri örneklerindeki gibi, devletdışı aktörleri geçici olarak kullanabilir. Böyle bir devletdışı aktörler takımı, devletin savaşa girmesine *neden olduğundaysa* bir savaş makinesidir.[26] Deleuze ve Guattari'ye göre savaş makinesinin fetihleri, satrancın "çizgili" mekânında değil, Go'nun "pürüzsüz" mekânında gerçekleşir. Devletin resmi birimleri gibi satranç da her taşına hareket ve strateji için yerleşik hiyearşik rutinler sunar. Go'nun "pürüzsüz" mekânı, devletdışı gücün savaş mekanizması gibi, hiyerarşik olmayan siyah ya da beyaz taşların bir yandan sürekli değişen alanları ele geçirmeye çalışırken bir yandan da karelere bölünmüş bir yüzeyde akıcılıkla hareket etmesine olanak tanır.[27] Deleuze ve Guattari "Ticari örgüt de bir yağma ya da izlediği yola göre kısmen ve etkinliklerinin çoğunda bir korsanlık topluluğudur" diyerek Go oyununu ve savaş makinesini Sermaye'nin güçlerini modellemek için kullanırlar.[28]

Arquilla ve Ronfeldt de Deleuze ve Guattari gibi yeni bir paradigmayı (bu sefer, Sermaye'nin şiddeti değil terörizmin güvenlik tehdidi) modellemek için Go oyununa başvurur ve bunu hızla bilindik bir ikiliğe dönüştürürler. *Networks and Netwars*'ın sonsözünde (11 Eylül 2001'den sonra hızla eklenmiştir) şöyle yazmışlardır: "Ku-

York: Semiotext(e), 1986). Arquilla ve Ronfelt'in metinleri, karmaşıklık kuramını savunma konusunda kuram geliştirmek için taze bir araç olarak kullanan diğer güvenlik uzmanlarının metinleri arasına katıldı. Farklı çevrelerden sadece iki örnek için bkz. Joshua Cooper Ramo, *The Age of the Unthinkable: Why the New World Disorder Constantly Surprises Us and What We Can Do About It* (New York: Little, Brown and Co., 2009. Ramo, daha önce Kissinger Associates'ta yöneticiydi); ve Eyal Weizman'ın makalelerinin birkaçında referans verdiği bir kitap: Shimon Naveh, *In Pursuit of Military Excellence: The Evolution of Operational Theory* (Londra: Frank Cass, 1997).

25. Deleuze ve Guattari, "Treatise on Nomadology", *A Thousand Plateaus* içinde, s. 351, 354.

26. *A.g.y.*, s. 417. 27. *A.g.y.*, s. 352-53, 356. 28. *A.g.y.*, s. 360.

ram bir intikamla derin bir tesir yarattı... Bu kitap birdenbire, beklediğimizden çok daha geçerli oluverdi." El Kaide (ağ savaşının kusursuz örneği) bu kitabın birçok bölümünde öngörülmüştü.[29] Yazarlar misilleme olarak önce bir devlet devlete savaş düşünmüş, (daha da ileri görüşlülükle) Irak'ın El Kaide'nin serseri sponsoru olarak hedef alınabileceğini ileri sürmüşlerdir. Aynı zamanda Samuel Huntington tarzı bir "medeniyetler çatışması"nı göz önüne aldılar. Bunların her ikisi de yeni ağ savaşları stratejilerini öne çıkarmak için arka plana itildi, ama bu stratejiler görünüşe bakılırsa sadece hedefteki düşmanla ilgili bilgi toplamak için farklı teknikler getiriyordu. Karmaşıklıkla ilgili önceki tüm tartışmalar sanki Soğuk Savaş yüzleşmesi sadece yeni bir muhalif ve yeni bir haritayla güncellenmiş gibi bir düelloya döner.[30] Go *versus* satranç mecazı Henry Kissinger'ın ve Clausewitzci tapınmalara bağlı diğer güvenlik danışmanlarının da favorisi haline gelmişti.[31]

Bizzat Deleuze ve Guattari de muhtemelen Clausewitz'in totolojik kıskacından ya da ikililerin rekabetçi eğiliminden kaçmakta zorlanırlar, bunları ortadan kaldırmaya çalışırken bile. Devletlerin "gitgide daha yaygın siyasal işlevler üstlenen" dünya çapındaki "post-faşist" bir savaş makinesinin aracı haline geldiğini savunurlar. Sanki felsefi tartışmaları kazanmak ister gibi "bizzat topyekûn savaş [ancak şimdi] aşılmıştır" diye ilan ederler. Ancak şimdi "Clausewitz'in formülü etkili bir biçimde tersine çevrildi; böylece şimdi siyaset savaşın başka araçlarla sürdürülmesidir denebilir, sanki her iki biçimde de söylenebilirmiş gibi sözcüklerin sırasını değiştirmek yeterli değildir." Savaş makinesi "dehşet verici bir barış" üretir.[32] Bu makine sonuçta hâlâ savaşla ilişkilendiriliyor ve barışın savaşın karşıtı olarak yeni bir tanımı olmalıdır. Bu sav, devletin ve Sermaye'nin kolaylaştırdığı bir muhalifin (Belirsiz Düşman) adını koyar. Alternatif güçlerin bu makinenin idaresini üstlenebileceği ileri sürülür,

29. *Networks and Netwars*, s. 363-64.

30. O yeni harita şuradaki haritayı andırıyor olabilir: Thomas P. M. Barnett, *The Pentagon's New Map: War and Peace in the Twenty-First Century* (New York: Putnam, 2004).

31. "No Go", *Economist*, 19 Mayıs 2011.

32. Deleuze ve Guattari, "Treatise on Nomadology", s. 421, 110. not.

bu güçler, devleti "yeni bir dünyanın yolunu açmak" üzere yönlendirecek ve yeniden biçimlendirecektir.[33] Michael Hardt ve Antonio Negri'nin *İmparatorluk*'u İmparatorluk/Karşı-İmparatorluk karşıtlığında diyalog içinde olduğu Deleuze ve Guattari'ye yapısal olarak çok benzer.[34] Yazar çiftlerinin ikisi de retorikte çarpıcı anlatılarla ikili yapıya bürünen bir düşman ilan eder.

Bu birbirini yansıtan kuramların ve zihnin kaçınılmaz alışkanlıklarının hikâyesi arkasında ne olduğuna dair duyulan merakı beslemekten başka bir şey yapmaz. İster doğrudan ister kalıntısal olsun, askeri hikâyeye harcanan yoğun ilgi ve enerji, en hafif tabirle, belki de dikkatin başka sorulara kaymasına izin vermektedir. Altyapı mekânında altyapı ile –ustalığına ve önemine rağmen– ordu arasındaki otomatik bağlantılara direnen ya da onları aşan kanıt var mıdır? Peki tek bir düşmanın retorikte belirlenmesi (örneğin Sermaye, terörizm ya da "belirsiz" bir varlık) altyapı mekânında içkin olan bileşik eğilimlere hitap etmek için yeterince karmaşık ya da uyanık olmadığında da faydalı mıdır?

Siyasal tecridi için gerekli kapılar ve tel örgülerden oluşan güvenlik aygıtı düşünüldüğünde serbest bölge askeri mekândan adeta ayırt edilemeyen güvenlikli bir mekân örneği olarak tanımlanmaktadır. Fakat *realpolitik*'in ya da askeri saldırganlığın ikilileriyle ilişkilendirilenlerden farklı saldırganlıkları olan serbest bölge, devleti çeşitli küresel rekabetler karşılığında kaynaklarından feragat etmeye yönlendiren çatallı ya da çoklu egemenlik türleri barındırır.[35] Savaşla hiç ilgisi olmayan serbest bölge, eşbiçimlilik ve inkârın göze çarptığı başka şiddet eğilimleri barındırır. İkili rekabetçi tutumdan daha can sıkıcı olansa bunun işbirlikçi karşılığıdır. Ulusların birbirine saldırdığı bir araç değil, hem devlet hem de devletdışı aktörlerin bir başkası –genelde işgücü– pahasına işbirliği yaptıkları bir araçtır bu.

33. *A.g.y.*, s. 422-23.

34. Michael Hardt ve Antonio Negri, *Empire* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000; Türkçesi: *İmparatorluk*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı, 2015), s. 42-66.

35. Palan, *The Offshore World*; Krasner, *Sovereignty: Organized Hypocrisy*, s. 3-25.

Serbest bölge içindeki şiddet çoğu zaman savaşın şiddetinden daha tuhaf ya da daha sinsidir. Bangladeş'teki Dhaka İhraç Ürünleri İşleme Bölgesi'nde 2013'te Rana Plaza'nın çökmesi insanlık tarihindeki en ölümcül bina kazasıydı, en az 1127 kişi öldü ve yaklaşık 2500 kişi de yaralandı. Destansı, böbürlenilecek, simge yüklü bir çatışma hikâyesi değildi bu. Bardağı taşıran son damlanın, yavaşça gelişen türden bir şiddetin kaydedilmesi, ancak olay yeri savaş alanına dönünce (parçalanmış bedenler) gerçekten ilgi çekmişti. Tıpkı camın kırılabilir bir eğilim taşımak için paramparça olmasına gerek olmaması gibi çöküş de şiddetin tek işareti değildi. Rana Plaza beyan edilmemiş, hatta gizli ama potansiyel olarak şiddete gebe eğilimlerin trajik bir örneğiydi.

Savaş ikilileri, Kenya'daki gibi bir geniş-bant teknoloji alanının analizinde de çok faydalı değildir. Bu hikâyede askeri çatışmaya genelde eşlik eden dramatik kavis yoktur. Basit yüzleşmeler ya da düellolar yerine mübadeleler ya da poker oyunlarının karmaşık pazarlıklarıyla uğraşan çok fazla oyuncu vardır. Geçici ve değişken olan saldırganlıklar her oyuncunun bekasını en iyi biçimde destekler ve bu rekabetler genelde stratejik açıdan çok sayıda oyuncunun sadece kendi çıkarını değil, aynı zamanda karşılıklı çıkarlarını desteklemek için kullanılır.

Güçlü ve içe işleyen bir tasvir sunma ya da geçerlilik konusunda tarihsel bir arayışı gidermek umuduyla askeri hikâyelere başvurmak belirsiz analizlere yol açabilir. Altyapı mekânındaki saldırganlıklar genelde dönüm noktaları ve tatmin edici bir düşman ilanı olmadan gerçekleşir. Belirleyici kanıt zararsız ayrıntılarda bulunabilir – görünmez bir ihmalin gelişimi ya da sessiz sedasız bir yıpranma. İkili eğilimlerden kaçınan etkinlik alanı devletdışı güç mekânına içkin olan şiddete karşı koymak için mevcut kaldıraç, karşılıklılık ve ihtiyat biçimlerinde deney yapmaya çağrıda bulunur.

Liberal

> Liberal gelenek kadar heterojen ve kesintili bir şeyin özünü aramak temel bir yanlıştır. Liberalizm, özü olacak türden bir şey değildir.
>
> John Gray[36]

1865 ITU konvansiyonu, Otuz Yıl Savaşları'nın sonundaki Westfalya Barışı'nı anma toplantısına değil, ekonomi tarihçisi Karl Polanyi' nin "Yüz Yıllık Barış" dediği, yüzyıl ortasındaki "Barış Konferansı"na benzetilebilir. Polanyi 1944 tarihli *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri* kitabında Yüz Yıllık Barışı 1815 ile 1914 arasındaki dönem olarak tanımlar: Birçok küçük savaş, iç savaş ve kolonyal saldırganlıkla dolu olan ama uzun süreli topyekûn bir savaşın görülmediği bir devir. Altyapı bu dönemin tarihçelerinde tam bir başkahramandı ve savaş zamanları değil, savaşlar arasındaki aralar mutlu tarihler olarak belirtilmişti.[37]

Yüz Yıllık Barış aynı zamanda büyük özel örgütlerin gelişimiyle aynı döneme rast gelmişti ve en büyükleri genelde altyapı inşasıyla bağdaştırılıyordu. 1865 ITU toplu fotoğrafı, ağırbaşlı, resmi karakterlerin sayısız başka dönem fotoğraflarıyla biraz benzerlik taşır: üye ulusların temsilcileri değil, yönetim kurulu üyeleri. Polanyi'yi en çok büyüleyenler *haute finance* (büyük finans) temsilcileriydi: genelde altyapı projeleri sayesinde öne çıkan, 19. yüzyılın sonundaki bir başka tür sivil idare ve gelişmekte olan ulus ötesi aktör. Polanyi finansı "yeni ortamda hanedanların ve piskoposların rolünü

36. Siyaset felsefesinde liberal düşünce –bireyin yönetişimle ilişkisini sorguladığından– birçok öncül ve birçok devam eden sorgulama branşıyla birlikte farklı kültürlerin (örneğin Fransız ve Anglo-Sakson) gelenekleri arasına sızar. Bu sorgulamalar John Gray'in ileri sürdüğü gibi "ailevi benzerlikler" taşısa da geleneğin ruhu siyasal bir kural koymaya ya da "belli bir ahlakın evrensel otoritesine yönelik partizan bir iddia"ya aykırıdır. Bunun yerine "farklı ahlakların bir arada yaşamasının koşullarını araştırır". John Gray, *The Two Faces of Liberalism* (Cambridge: Polity, 2000), s. 27, 138.

37. Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston: Beacon Press, 1944, 1957, 2001; *Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim, 2000), s. 5.

üstlenip faaliyet gösterebilen, açığa vurulmamış sosyal bir araçsallık" diye tasvir etmiştir.[38]

Altyapı inşası bir askeri proje olarak nitelendirilmediğinde genelde ekonomik bir araç gibi düşünülür: Sermaye'nin durdurulamaz yürüyüşünün mızrak başı. 19. yüzyılın sonlarında ticaretin başarıları *homo economicus*, *laissez-faire* ve ütopyacı liberal devlete inancı teşvik etti. Polanyi bu döneme bir "piyasa toplumu"nun gelişimini ve özgür, doğal, kendi kendini dengeleyebilen ve mutlaka devlet düzenlemesinden bağımsız piyasa mitini izlemek için döner. 19. yüzyılın sonundan günümüze değin bu ekonomik liberalizm platformları –her ne kadar çoğalmış, tersine çevrilmiş, sağda ve solda birbirine tamamen zıt siyasal partilerce benimsenmiş olsalar da– mütemadiyen altyapıyı teşvik etmek için kullanılmıştır.

Polanyi'ye göre "ekonomik örgütlenmeye dayanan" Yüz Yıllık Barış, savaşın sonucu olan barıştan farklıydı.[39] Polanyi daha önce barışın savaş ya da savaş tehdidi yoluyla elde edilen bir şey olduğunu ileri sürmüştü.[40] Ama 1815'ten 1914'e değin sadece "ağır sanayiler" değil ticaret de "topyekûn savaş durumunda işlemeyecek bir uluslararası para sistemine dayanıyordu. Barışa ihtiyacı vardı".[41] Aslında Rothschild'ler gibi birçok mali sermaye sahibi, savaşla kumar oynadı ve onu kur farklarından kâr elde etmek için açılıp kapatılabilecek bir şalter gibi kullandı. Polanyi'nin yazdığı gibi, "Neredeyse her savaş mali sermaye sahipleri tarafından örgütleniyordu; ama barışı örgütleyen de onlardı".[42]

"Ağır sanayiler" –muhtemelen bir savaş makinesi, alter ego ve bazen ordunun ortağı– genelde öyle geniş örgütlerdi ki çok sayıda

38. *A.g.y.*, s. 15-16.

39. *A.g.y.*, s. 10, 18. Polanyi tarihsel taramasına *realpolitik*'in Büyük Stratejistlerinin gözde maskotlarından Otto von Bismarck'ı bile bir karakter olarak dahil eder ve Bismarck'ta devletlerarası saldırganlıkların yerini Almanya'nın çıkarlarının gitgide güçlü bir devletdışı varlığa, uluslararası para sistemine dayanacağına dair kurnazca bir hesabın aldığını ileri sürer.

40. *A.g.y.*, s. 18. 41. *A.g.y.*, s. 15-16.

42. *A.g.y.*, s. 16. Polanyi şöyle yazıyor: "birçok sömürge savaşından ticaret ve finans sorumluydu, ama genel bir savaştan kaçınılmasından da sorumlu olan onlardı... Savaştan elde edilebilecek her bir çıkara karşılık ondan olumsuz etkilenecek bir düzine çıkar vardı."

farklı ulus için çalışır ve ev sahibi olan ülkelerle eşit olduklarını iddia ederlerdi.[43] Bazı en yaygın ulaşım ve haberleşme altyapıları, başta kamu çalışmaları olarak değil, dev uluslararası özel teşebbüsler olarak geliştirilmişti. Fakat büyük ölçüde sivil hayatı inşa etmekle meşguldüler: kablo döşemek, taşıtları sağlamak, kanal ya da baraj inşa etmek. Önemli miktarda sermaye topladılar ve çok sayıda kişiyi yönetmek için tasarlanmış bir yönetim aygıtı geliştirdiler. Sık sık mevzuatı şekillendirdiler ve askeri açıdan savunmaya değecek değerleri belirlediler. Altyapı inşası çoğu zaman dev fiziksel ve siyasal bir hareket gerektiriyordu. Ölçeği ve gücüyle, patlayıcıları ve dünyada bir yerden başka bir yere taşınan inşaat işçisi ordularını sık sık kullanmasıyla belki de bir ülkenin epik enerjilerini çoğu zaman tatmin ediyordu.

Demiryolları, 19. yüzyılın Wal-Mart'ıydı. Tarihçi Marc Linder şöyle yazmıştır: "Dünya demiryolu ağının gelişimi, aşağı yukarı sermayenin coğrafi yayılımını yansıtır." 1840 ile 1870 arasında "bir avuç banker ve müteahhit, ABD dışında dünyanın neredeyse yarısındaki demiryolu inşaatını ellerinde tutuyordu".[44] Brassy ve Peto & Betts gibi 19. yüzyıl İngiliz inşaat firmaları, hem ülke içinde hem de dışındaki İngiliz demiryollarının büyük bir kısmını inşa etti. 100.000 kişilik işçi ordusuyla Brassy bir "Avrupa gücü" olarak kabul ediliyordu.

19. yüzyılın sonunda ABD kıta boyunca 200.000 milin üzerinde demiryolu döşedi. Ticaret tarihçisi Alfred D. Chandler "Otuz-kırk yıl boyunca ABD'nin birleşik demiryolu sistemleri dünyanın en büyük ticari girişimi olmayı sürdürdü" diye yazmıştır.[45] "Amerikan ekonomisindeki en güçlü kurumdu ve yöneticileri en nüfuzlu ekonomi karar mercii grubu" idi. Hatta "geniş ölçekli inşaat firmasının ve modern yatırım bankasının yükselişine temel bir itici güç sağlamıştı".[46] Chandler'a göre bu tür Amerikan örgütlerinde "yönetimin

43. *A.g.y.*, s. 16.
44. Marc Linder, *Projecting Capitalism: A History of the Internationalization of the Construction Industry* (Londra: Greenwood Press, 1994), s. 75, 15, 37.
45. Alfred D. Chandler, Jr., *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1977), s. 88.
46. *A.g.y.*, s. 1, 94. 47. *A.g.y.*, s. 1.

görünür eli Adam Smith'in piyasa güçlerinin görünmez eli dediği şeyin yerini almıştı".[47]

Chandler'in idari eğitim verme ve gelişmekte olan çokuluslu teşebbüslere yönetsel örnekler geliştirme konusunda, özel teşebbüslerin –ordu dahil– kamu teşebbüslerine üstünlüğünü açıklamak için Amerikan demiryolu örneğini kullandığı iyi bilinir. Yüzyıl ortasındaki demiryolu şirketleri, başta askeri yönetim modelleri kullanırken, yüzyılın sonu itibariyle işlem ölçekleri artık ordununkini aşan başka bir yenileştirme seviyesini gerektiriyordu.[48] Chandler'ın tamamını alıntılamaya değecek bir pasajda yazdığı gibi:

> Hiçbir kamu teşebbüsü de ebat ve işlem karmaşıklığı açısından demiryoluna yaklaşamadı. 1890'larda tek bir demiryolu sistemi, en karmaşık Amerikan devlet ya da askeri örgütünden daha çok insan çalıştırıyor, daha çok fonu ve mali işlemi idare ediyor ve daha çok sermaye kullanıyordu. 1891'de Pensilvanya Demiryolu 110.000'in üzerinde işçi çalıştırıyordu. Ay-

48. Chandler, *The Visible Hand*, s. 95. Chandler'ın ABD'deki demiryolu idaresi üzerindeki süregiden askeri etkileri reddetmesi konusunda küçük bir tarihsel kan davası –bu bağlamda ilgi çekici– doğmuştu. Chandler'a göre ordunun "modern işletme yönetiminin başlangıcında dolaysız bir etkisi" belki olmuşsa da "demiryolu yöneticilerinin askeri prosedürleri kopyaladıklarına dair çok az kanıt vardır". Chandler'ın aksine Robert Angevine ve Charles O'Connell'a göre Amerikan ordusu tıpkı Fransız ordusu gibi demiryolu altyapısına sadece mühendislik deneyimi değil aynı zamanda "modern işletme" için örgütsel modeller sunmuştur. O'Connell'a göre ordunun "işletme modeli, iş camiasında bunun kadar uygun başka modeller yokken subayların geliştirmiş olduğu kavramsal ve prosedürel bir çerçeve sağladı". Charles F. O'Connell, Jr., "The Corps of Engineers and the Rise of Modern Management 1827-1856", M. R. Smith (haz.), *Military Enterprise and Technological Change* içinde (Cambridge, MA: MIT Press, 1985), s. 90, 116. Bu tartışma ilginçtir, çünkü Angevine'in yaptığı gibi geriye gidersek "askeri-sınai statüko" ile başlayan kavramsal çerçeveden yola çıkılarak ordunun bir etki kaynağı olarak reddedilmesi ya da ticaret tarihçilerinin askeri prosedürlerin hızla evrilen bir sektörde yetersiz kaldığı değerlendirmesinde haklı olduklarını ileri sürmek biraz daha zordur. Daha da ilginci çeşitli savların büyük ölçüde hemfikir olmasıdır. Üçü de tarihteki askeri nüfuz ânını, ABD demiryolu gelişiminin başlangıç evrelerinde bulur. Bu başlangıçtaki demiryolu yöneticilerinden bazılarını ordudan öğrenilmiş prosedürler geliştirdikleri için över, fakat işletme yönetiminin ABD demiryolu ağı gibi büyük ölçekli altyapıların büyük taleplerini karşılamak için yeni teknikler geliştirdiğini de kabul ederler. Bkz. Robert G. Angevine, *The Railroad and the State: War, Politics and Technology in Nineteenth-Century America* (Stanford: Stanford University Press, 2004), s. xvii.

nı yıl ABD silahlı kuvvetlerindeki toplam karacı, bahriyeli ve deniz piyadesi sayısı 39.492 idi. [Postane'nin]... devamlı yönetim kadrosu, ana demiryolu sisteminin yönetim kadrosundan küçüktü. İki yıl sonra federal hükümetin giderleri 387,5 milyon ve gelirleri 385,8 milyonken Pensilvanya Demiryolu'nunkiler 96,5 milyon ve 135,1 milyon idi. O yıl 997 milyonluk toplam brüt milli borç Pensilvanya'nın sermaye değeri olan 842 milyondan sadece 155 milyon daha fazlaydı. ABD'de modern büyük ölçekli yönetimde eğitimi hükümet ya da ordu değil, demiryolu sağladı.[49]

Ticaretin hiyerarşik yönetimi kendi yönetişimini –yani, görünmez elini– geliştirmiş olsa da bu yapılandırılmış otorite aynı zamanda çelişkili bir biçimde piyasanın görünmez elini güçlü bir siyasal görüş olarak efsaneleştirmiştir. Bu daimi ekonomik liberalizm açmazı içinde ticaret, kendi ağır idaresini yaratıp hükümeti kendi çıkarları için yönlendirirken bile devlet düzenlemesiyle savaştı. Altyapı bu güya manipüle edilmemiş serbest piyasada kendi özgürlüğünü en iyi seviyeye çıkarmak için manipüle edilmesi gereken bir piyondu.

Liberal *etiketi* İngiltere ve ABD bağlamlarında çok farklı siyasal düşüncelerle ilintilendirildikçe liberalizm kuramları daha da çok paradoksa yol açtı. 19. yüzyılın başlarındaki İngiliz Parlamentosu'nda Whig'ler "liberal", Tory'ler de "muhafazakâr" terimini benimsedi. Liberal ideoloji İngiltere'de yüzyıl süresince "klasik" liberalizmden yeni liberalizme evrildi. Jeremy Bentham'dan John Stuart Mill'e kayan yeni liberalizm, piyasayı kendi çıkarına göre biçimlendiren büyük ölçekli ticaret tiranlarından bağımsızlığı savunuyor ve daha çok kişi için daha çok özgürlüğü teminat altına almak amacıyla *homo economicus*'un özgürlüğü üzerindeki engelleri destekliyordu.[50] 1908'de Churchill başka şeylerin yanı sıra şöyle diyerek sosyalizmin iddiaları karşısında yeni liberalizmi savunacaktı: "Sosyalizm kuralı yüceltir; Liberalizm insanı. Sosyalizm sermayeye saldırır; Libera-

49. Chandler, *The Visible Hand*, s. 204-5.

50. Ronald D. Rotunda, *The Politics of Language: Liberalism as Word and Symbol* (Iowa City: University of Iowa Press, 1986).

51. *A.g.y.*, s. 27-30. "Eski klasik liberalizm şişeden boşaltıldı ve yerine refah liberalizmi dolduruldu; ama içerikler yeni olsa da 'liberalizm' etiketi değişmedi. Refah liberalizmi klasik liberalizmin temel unsurlarından doğduğundan aynı etiketin her iki felsefe için de kullanılması çoğu kimseye makul geldi."

lizm tekele."[51] 1920'ler ve 30'lar itibariyle John Maynard Keynes, liberalizmi ekonomik sistemleri ılımlı kılmanın bir aracı olarak gören birçok kişiden biriydi.[52]

Amerikan sahnesinde 1930'larda liberal etiketinin anlamı benzer dönüşümlerden geçti, hatta altüst oldu. Terim, Yeni Anlaşma'ya (*New Deal*) değin Amerikan siyasetinde önemli değildi. Herbert Hoover bu etiketi ekonomik liberalizme, yani *laissez-faire*'e işaret etmek için kullandı.[53] Franklin Delano Roosevelt, Demokrat Parti'nin politikalarına Cumhuriyetçi Parti'nin desteğini çekme amaçlı bir hamle olarak bu etiketi sosyal liberalizme ya da ilerici kapitalizme yakın bir şeye değinmek için benimsedi (ama bunlar yine de sosyalizm değildi).[54] Roosevelt döneminde siyaset danışmanlığı ve İskân İdaresi'nin yöneticiliğini yapan Rexford Guy Tugwell, Roosevelt'e "liberal"i ilk kez ne zaman kullandığını sorduğunu anımsamaktadır. Uyuşmazlığın siyasal gücünün son derece ayırdında olan Roosevelt ona cevap vermemiş, bunun yerine "gülüp bunun bir önemi olup olmadığını sormuştu".[55]

II. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru ABD'de *Büyük Dönüşüm*'ü yazan Viyanalı göçmen Polanyi, altyapı gibi büyük projeleri yönetmek için gerekli olan idare, işbirliği ve gönüllü düzenlemenin piyasanın sihirli özgürlüğünün olanaksız olduğunu gösterdiğini ileri sürdü. Polanyi yelpazenin bir ucundaki "dev tröstler ve haşmetli tekeller"in ve öteki ucundaki sendikaların özgürlüklerini artırmak için nasıl savaştıklarını merak ediyordu.[56] Komünizmin otoriterliğini reddediyor ve düzenlemenin serbest piyasa denen şeyin yaratılmasındaki rolünü vurguluyordu: "*Laissez-faire* planlıydı; planlama ise değildi."[57] Polanyi, liberal ütopyacı bir dünyada tam olarak kimin özgürleştiğini sorgulamaya devam etti. Ekonomik liberalizm, görünüşe göre, "Gelirleri, boş zamanları ve güvenlikleri artırılması gerekmeyenler için tam özgürlük; demokratik haklarını mülk sahiple-

52. *A.g.y.*, s. 30.
53. *A.g.y.*, s. 52-53. Hoover, Yeni Anlaşma'yı hakiki liberalizm olarak gördüğü şeyin zıddı, bireysel özgürlüğün yitirildiği "faşizme ya da komünizme" yakın olarak niteleyecekti.
54. *A.g.y.*, s. 18-31, 32, 52-63. 55. *A.g.y.*, s. 59.
56. Polanyi, *The Great Transformation*, s. 265. 57. *A.g.y.*, s. 147.

rinin gücünden korunmak için kullanmaya kalkıp başarısız olabilecek halk içinse bir nebze özgürlük" anlamına geliyordu.[58] Son olarak Polanyi'ye göre liberal felsefe "hayali bir özgürlük fikrine bağlı kalıp toplumun gerçekliğini inkâr etmek ya da bu gerçekliği kabullenip özgürlük fikrini inkâr etmekten başka bir seçenek bırakmıyor. Bunlardan birincisi liberalin vardığı sonuç, ikincisi ise faşistin".[59]

Diğer iki Avusturyalı göçmen Ludwig von Mises ve Frederick A. Hayek'in Polanyi'ye zıt düşünce silsilesi, faşizme karşı çıkmak için düzgün bir düşünce şeceresi oluşturmaya yeltendi. Mises ve Hayek liberalizmin anlamını özgün haline döndürmek istediler, çünkü Yeni Anlaşma sonrası Amerika'da liberal etiketi solla bağdaştırılır olmuş ve muhaliflerince köklü bir "güçlü devlet" geleneğiyle ve sosyal programlara destekle ilintilendirilmişti.[60] Von Mises'ten etkilenen Hayek 1944'te *Kölelik Yolu*'nu yayımladı. Merkezi hükümet ve devlet müdahalesine karşı liberalizmin bir savunusunu biçimlendirmek için Anglo-Sakson düşünce şeceresinin izini sürdü.[61] Hayek yıllar sonra ekonomi politikasında küresel bir büyük dönüşüm gerçekleştirme çabalarında hem Margaret Thatcher'a hem de

58. *A.g.y.*, s. 265. 59. *A.g.y.*

60. Von Mises'e göre liberalizm düpedüz "üretim araçlarının özel mülkiyeti" anlamına geliyordu. Ludwig von Mises, *Liberalism: the Classical Tradition* (Indianapolis: The Liberty Fund, 2006), s. xiii ve s. 158. Von Mises'in 1927 tarihli kitabı *Liberalism* 1962'de İngilizceye tercüme edildiğinde savaş sonrası dönemde bu terimin ideolojik göçüyle ilgili kafa karışıklığından kaçınmak için *Free and Prosperous Commonwealth: An Exposition of the Ideas of Classical Liberalism* (Özgür ve Müreffeh Ulus: Klasik Liberalizm Fikirlerinin Bir Serimlemesi) adını alacaktı. 19. Yüzyıl Amerikası'nın devlet karşıtı liberal geleneği hem muhafazakârlarla hem de liberterlerle çeşitli biçimlerde özdeşleştirilmiş ve özdeşleştirilmeye devam etmektedir. Bkz. Alan Brinkley, *Liberalism and its Discontents* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998), s. 282-84.

61. Bu kitap merkezi devlet denetimine karşı çıkmış, fakat yine de ekonomi planlamasında devlete kabataslak biçimde bir rol biçmiştir. Keynes bu kitabı Bretton Woods Konferansı'na giderken yolda okumuş ve "büyük kitabı"nı övmek için Hayek'e yazmıştır, ne var ki –Hayek'in sözleriyle– hükümet planlamasının nasıl savunulacağı ya da değerlendirileceği Keynes açısından tam olarak net değildir. Bkz. F. A. Hayek, *The Road to Serfdom: Text and Documents, The Definitive Edition*, haz. Bruce Caldwell (Chicago: University of Chicago Press, 2007; Türkçesi: *Kölelik Yolu*, çev. Turhan Feyzioğlu, Yıldıray Arsan, Atilla Yayla, İstanbul: Liberte, 2015), s. xxxvi.

Ronald Reagan'a mihenk taşı olacaktı.

Marksist coğrafyacı David Harvey, çağdaş neoliberal devletin – genişleyen sınıf ayrımı, artan serbestlik, servetin birtakım ellerde toplanması, mali krize yatkınlık, "Washington Mutabakatı"nın yol açtığı eşitsiz küresel kalkınma ve özel küresel aktörlerle milliyetçilik hisleri arasında yeni bir birlik– anahatlarının izini sürmek için Hayek'e geri döner.[62] Liberalizm çoğu cisimleşmesinde geleneksel olarak sosyalizme ya da faşizme karşı bir siper gibi sunulsa da Harvey çağdaş neoliberal politikalarda yeni bir tür otoriterlik bulur.[63]

Fakat liberal gelenekte otoriterlikle ilgili bu aynı tehlikeleri görenler sadece sol kesimdekiler değildi. Aslında, felsefi liberalizm geleneğinin en dehşetli eleştirmeni Carl Schmitt faşizmi kaçınılmaz bir sonuç olarak kuramlaştırmıştı. Siyasetbilimci ve Carl Schmitt araştırmacısı John P. McCormick, Schmitt ile çağdaş Amerikan muhafazakârlığının –özellikle de Hayek'le bağlantılı silsilelerin– belli başlı bileşenleri arasındaki ilişkilerin izini sürdü.[64] McCormick faşizmin "liberalizmin radikalleştirilmesi" olduğunu söyler, hatta "bir yanda görünüşe bakılırsa aşılmaz kategorik çelişkileri olan liberalizm, bir yanda da, liberalizme apayrı bir alternatif olmasa da, liberalizmin kuramsal-pratik açmazlarının bir ürünü ile bunların sonucu gibi görünen faşizm olgusu arasında belli bir akışkanlık vardır" iddiasında bulunur.[65]

62. David Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi* (çev. Aylin Onacak, İstanbul: Sel, 2015). Çağdaş bağlamda neoliberalizmin kökenlerini araştıran Harvey; von Mises, Hayek ve ekonomist Milton Friedman'ın dahil olduğu bir grup olan Mont Pelerin Topluluğu'nun 1947 toplantısına geri döner. Sadece daha kapsamlı felsefi geleneği ve parti politikası tarihini ele alan bu grup, "klasik" liberalizmin uygun bir geleneğini yeniden inşa etmeye teşebbüs etti. Harvey'e göre analistler Hayek'in savının kesinliğini sorgularken bu sav özel servet, düşünce kuruluşları ve kurumsal örgütler arasında siyasi destek topladı. Hayek ve Friedman sırayla 1974'te ve 1976'da Nobel Ödülü aldıklarında da akademik meşruiyet kazandı.

63. Gray, *The Two Faces of Liberalism*; Harvey, *Neoliberalizmin Kısa Tarihi.*

64. John P. McCormick, *Carl Schmitt's Critique of Liberalism: Against Politics as Technology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

65. *A.g.y.*, s. 14, 13. ABD'de neoliberalizm, yeni-muhafazakâr konumlarla ve bireyin özgürlüğünü ihlal eden "dadı devlet"in siyasi liberalizmine tepkiyle eşanlamlıdır. 2008 seçim sezonunda beliren ve Obama başkanlığının ilk yıllarında serpilip gelişen Çay Partisi hareketi, Hayek'i yeniden keşfetti. Glenn Beck gibi mu-

Klasik liberalizmden yeni liberalizme, Yeni Anlaşma liberalizmine ve neoliberalizme liberal düşüncenin bir dizi cisimleşmesini araştırmak belki de bu terime içsel oynaklığı ifşa etmek için yeterlidir. İstikrarsızlık ve paradoksun geleneğin bir parçası haline getirildiğini ileri süren tarihçi Jerrold Seigel'ın iddiasına göre: "Dolayısıyla liberal siyaset devleti yüceltmek ile kendini ona karşı savunmak arasında kalırken bir yandan da aynı anda toplum ve insan doğasının idealleştirilmiş ve şeytanlaştırılmış vizyonları arasında gidip gelir."[66]

Aihwa Ong'a göre liberal etiketi kendi başına çok az bilgi verir. Ong, "neoliberalizmin egemen ülkelerden küçük ülkelere hızla ilerleyen piyasa güdümlü fenomenin bir gelgit dalgası" olduğu nitelendirmesini sorgular ve "*Homo economicus*'un... günümüzde görülen birbirinden farklı durumlarda [nasıl] dönüştürüldüğünün, teknolojik kılındığının ve işlevselleştirildiğinin" izlerini daha eksiksiz biçimde takip etmek ister.[67] Ong "egemenliği geniş anlamıyla 'liberal', 'demokratik' ya da 'otoriter' etiketler açısından değerlendiren çalışmalarda genelde göz ardı edilen dinamik bir egemenlik süreci"ni ele almayı amaçlar.[68]

Eskilere dayanan çalkantılarına ve çeşitli disiplinlerde kırılıma uğramasına rağmen liberal etiketi, umut dolu bir ilgi ve ütopyacı enerjileri çekmeye devam ediyor. Birçok çağrışımı olmasını istismar edecek bazıları bu terimi tam da siyasal özgürlükle ilgili ihtilaflı bir tartışmaya çanak tuttuğu için kurnazca kullanabilir. Ya da –Clausewitz'in savunma stratejistleri için olduğu gibi– ekonomi düşünürlerinin nihai bir fetih için tekrar tekrar döndüğü bir dağ olabilir.

Bilgi teknolojisi araştırmacısı ve analisti Yochai Benkler "müşterekler tabanlı katılıma açık üretim" (*commons-based peer produc-*

→ hafazakâr yayıncılar Hayek'in *Kölelik Yolu* ve *Constitution of Liberty* (Özgürlüğün Tesisi) kitaplarından kurucu kuram olarak bahseder ve güçlü devletin yol açabileceği potansiyel despotluk konusunda uyarır. Çağdaş liberal düşüncenin liberteryanizm ya da anarşizmle özdeşleştirilenler gibi diğer biçimleri, sağla sol, radikalle muhafazakâr kamplar arasında gidip gelir. Bkz. hayekcenter.org ve "The Glenn Beck Effect: Hayek Has a Hit", blogs.wsj.com.

66. Jerrold E. Seigel'in önsözü, Pierre Manent, *An Intellectual History of Liberalism* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994).

67. Ong, *Neoliberalism as Exception*, s. 12, 13. 68. *A.g.y.*, s. 102.

tion) dediği şeyde liberal düşüncenin kullanımını kuramlaştırır. Benkler *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom* (Ağların Zenginliği: Sosyal Üretim, Piyasaları ve Özgürlüğü Nasıl Dönüştürür) kitabında bilginin geleneksel fikrî mülkiyet izinleri ve telif hakları olmadan serbestçe paylaşıldığı özgürlük biçimlerini değerlendirir: wiki'ler, sosyal medya ağları ve Kenya'nın geniş-bant ağlarında geliştirilenler gibi başka mal ve hizmet mübadele araçları. Liberal düşüncenin önemli bir parçası olarak sık sık öne çıkan mülkiyet ya da piyasa nosyonlarının ötesine geçen Benkler'in liberalizmi, ticaret ve üretimin diğer değerlerini göz önüne alır: işbirliği yoluyla belki de ironik olarak kişisel çıkar yerine özgürlük üreten paralel piyasalar.[69]

Bruno Latour ve Antonin Lépinay, 19. yüzyılda yaşamış sosyolog Gabriel Tarde'ın çalışmasını değerlendirirken liberal etikete başvurur. Tarde; ekonomi bilimi teriminin kendisini, *homo economicus*'un varlığını, görünür ya da görünmez eli ve bu inançlara eşlik eden "ilahi takdir"i sorgular. Bunun yerine bir kültüre yayılmış irrasyonel mübadeleler ve salgınların damgasını vurduğu sosyal ağlarda üretilen değerleri ve tutkuları gözlemlemeyi tercih eder.[70] Latour ve Lépinay, *The Science of Passionate Interests: An Introduction to Gabriel Tarde's Economic Anthropology*'de (Tutkulu İlgilerin/Çıkarların Bilimi: Gabriel Tarde'ın Ekonomik Antropolojisine Giriş) Tarde'ın eserinin ilerideki kuramları nasıl önceden haber verdiğini gösterirler: Benkler'in günümüzde yeni ekonomileri ve web mübadelelerini biçimlendiren viral sosyal ağlar hakkındaki kuramları gibi. Yazarlar en etkili mirası Karl Marx'ın değil Tarde'ın bıraktığını hayal ederek, Sermaye'nin egemen mantıkları dışında faaliyet

69. Benkler, *The Wealth of Networks*, s. 20, 7-16, 19-20, 278-85.

70. Bruno Latour ve Vincent Antonin Lépinay, *The Science of Passionate Interests: An Introduction to Gabriel Tarde's Economic Anthropology* (Chicago: Prickly Paradigm Press, 2009). Tarde, liberalizm kavramı hakkında şöyle yazmıştır: "Liberal ekonomi ekolünden ekonomistlerin devlet müdahalesine karşı olduklarının pekâlâ farkındayım, ama varlığı akılsızca ve kendi amaçları açısından zararlı olduğunda devlete geri çekilmesini tavsiye etmek yine de bir devlet adamı gibi konuşmak ve akıllı bir siyaset için kurallar önermektir." Gabriel Tarde, *On Communication and Social Influence, Selected Papers* (Chicago: University of Chicago Press, 1969), s. 4-5, 67.

gösteren çok sayıda ya da alternatif anlayışlar hakkında fikir yürütürler. Tarde'daki canlandırıcı ekonomik inanç sistemi eksikliğinde bir "*özgürlük* politikası" bulurlar. "Peki liberalizm?" diye sorarlar tereddütle ve bu etiketin kaderi önceden belirlenmiş ya da ilahi takdire bağlı tüm ütopyalardan ayrı tutulması gerektiğini hemen eklerler. Yazarların sözcükle ilgili ustalıklı manevrasıyla, liberalizm bizzat ideolojiden azade olmak haline gelir.[71]

Ekonomik liberalizm, serbest bölge şehirciliğinin altyapı mekânındaki çeşitli cisimleşmelerinde tercih ettiği aktörlerin özgürlüğü için propaganda yapar. Serbest bölge, işçileri koruyan sendikaların ya da yasaların piyasanın özgürlüklerini kısıtlamaması gerektiğini savunarak onu ayakta tutan işgücünü adeta köleleştirmiştir. Serbest bölge paranın vergi cennetlerine kaçma özgürlüğünü savunur, ama vergi gelirlerinin azalmasından ötürü yükleri artan vergi mükelleflerinin özgürlüğünü savunmaz. Serbest bölge mantığında işçi ya da vergi mükellefi, çokuluslu şirketlerin serbestiyetinden doğan tüm iş olanaklarını ya da faydaları kabul edip etmemekte özgürdür. Fakat serbest bölge ne ironiktir ki küresel yönetim tarzlarına uymak ya da parlak bir siluet biçiminde pahalı bir simgesel sermaye satın almak için birtakım gönüllü bürokrasileri ve kâr engellerini kabul edecektir.

Kenya'daki geniş-bant sahnesi ekonomik liberalizmin çok sayıda ve genelde çelişkili ideolojilerini besledi – 19. yüzyıl telgraf kablosu yüklenicilerinin *laissez-faire* liberalizminden "Washington Mutabakatı"nın liberalleştirici serbest piyasasına, bazen de paylaşımlı dijital üretimle bağdaştırılan yeni liberalizme değin. Kablo geçişleri örneğinde en inatçı bürokratik engelleri ironik biçimde "Washington Mutabakatı" liberalleşmesinin aktörleri yaratmıştır. Piyasadan veri toplama örneğinde Jana gibi bir kitlesel kaynaklı program, iletişime erişim sağlıyor gibi görünmekte, bu arada dünya nüfusunun yarısını tüketici olarak konumlandırmaktadır.

Liberal etiketine eşlik eden gereksiz muammalara rağmen, bu sözcük çarpıcı biçimde sıradan bir jargon olarak kullanılmaya devam etmekte, hatta oyunu değiştirip radikal yeni bir paradigma değişikliğini müjdeleme girişimlerinde yeniden canlandırılmaktadır.

71. Latour ve Lépinay, *The Science of Passionate Interests*, s. 5.

Özgürlük, "serbest piyasa"daki ekonomik mübadelede kilit değer midir? Ne tür bir altyapı mekânı, kampanyasında özgürlük vaatlerine değil karşılıklı bağımlılığa, özgürlükler dengesine, hatta yükümlülüğe dayanarak gerçek bir paradigma değişikliğine önayak olabilir? Devletdışı gücün deneyleri altyapı mekânında alınan her kararla değerlendirme yapmaya devam edebilir, korunan da söz konusu mekânın özgürlüğüdür.

Evrensel

> Bir "uluslararası üçüncü mekân" (Üçüncü Zümre'de olduğu gibi)... piyasalararası mantık ile devletlerarası mantık arasında kendine bir yer bulabilir ki bunlar da sırasıyla tüccarın pragmatizmini ve hikmeti hükûmetin dizginlediği hükümdarın Realpolitik'ini dolayımlar.
>
> Armand Mattelart[72]

ITU'nun 1865'teki toplu portresi bir uluslararası örgütün ilk görüntülerinden birini yakalamıştır – altyapı teknolojilerinin rasyonelleştirilmiş evrensel mübadele platformları olarak kavranan kültürel hikâyesinde önemli bir olay. ITU'nun o ilk toplantısında başkan De Lhuys'un heyecanının da yansıttığı gibi, yaygınlıkla benimsenen altyapı teknolojilerine –telgraf ve elektrikten çağdaş telematik ağlara ve standartlara– bazen acil, kurtarıcı ya da ütopyacı araçlar gibi davranılır. Bu altyapıyı koordine etmek için tasarlanmış uluslararası örgütler aynı zamanda devletlerin ya da piyasaların eylemlerine rağmen bağımsız süreklilikleri korumayı başaran, filizlenen küresel yönetişim alanının ilk büyüme adımı olarak kabul edilmektedir.

ITU, 1865'ten I. Dünya Savaşı'na kadar devletler ile çokuluslu teşebbüsler (dev örgütlerin ya da Thomas Alva Edison, Guglielmo Marconi, Alexander Graham Bell gibi girişimci mucitlerin önderliğindeki teşebbüsler) arasında üçüncü bir taraf gibi faaliyet gösterdi.[73] ITU uluslar arasındaki anlaşmazlıkları önlemeyi umuyor, bu arada ulusal saldırganlıklarla genelde hiçbir ilgisi olmayan tehlike-

72. Mattelart, *Mapping World Communication*, s. 233-34, 26. ve 282. notlar.
73. 1896'ya kadar tüm dünyada bir milyon telefon bağlanacaktır. Bkz. Huurdeman, *The Worldwide History of Telecommunications*, s. 603.

leri ve ölümleri engelliyordu. İlk konferanslar uluslararası telefon, radyo ve kablosuz protokollerini ele aldı ve 1912'de *Titanik*'in batması gibi açık denizdeki olaylarda kullanılmak üzere evrensel bir SOS sinyali belirledi. 1927'de Washington DC'de düzenlenen Uluslararası Telsiz Konferansı'nda, o dönem 80 ülke ve 64 özel şirketten oluşan bir meclis olan ITU, telsiz frekanslarını bölüştürmeye başladı. Ulusların ve ticari çıkarların örgütü, atmosferde taşınan bir mecrayı, egemenliğin ya da mülkiyetin tipik sınırlarına uymayan atmosferik bir koşulu biçimlendirmeye başlamıştı.[74]

Dünya savaşları esnasında telefon hatları ve denizaltı kabloları gibi altyapının tahrip edilmesi yeniden inşayı, teknik koordinasyonu ve uluslararası anlaşmaları organize eden ITU'nun idari varlığını güçlendirdi. 1932'de Uluslararası Telekomünikasyon Birliği adını alan ITU telgraf, telefon ve telsiz iletişimini resmen tek bir otorite bünyesinde birleştirdi ve bu örgüt 1947'de BM'nin bir parçası oldu.[75]

Gezegenin, altyapının gelişimi sayesinde bütünleştiği anlar, tüm dünyada hayallere esin kaynağı olmaktadır. 19. yüzyıl başlarının Saint-Simoncuları için bilim ve sanayi yeni bir din oluşturdu. Demiryolları ve kanallar yeni bir gezegen düzenine katkıda bulunuyordu.[76] 1869'da kıtasal demiryolu ABD'nin iki yakasını birbirine bağladı ve Süveyş Kanalı tamamlandı, böylece seyahat süreleri kısaldı. 1945'te Arthur C. Clarke uydu filolarının ve televizyonun bir küresel köyü kapsamına alabileceğini öngördü ve 1963'te ITU, Cenevre'deki genel merkezinden uydu haberleşmesi için frekansları paylaştırmaya başladı.[77] Japonya, 1964 Olimpiyatları'nı Intelsat uydusu aracılığıyla yayınladı ve o sene yüksek hızlı Shinkansen tren hattını faaliyete

74. *A.g.y.*, s. 358-59. 1903'teki konferansta belli başlı küresel güçlerin imzaladığı protokole göre "sahil istasyonları, kullandıkları telsiz sistemine bakılmaksızın denizdeki gemilerden gönderilen ya da onlara gönderilen telgraf mesajlarını almak ve iletmekle yükümlü olmalıdır". 1906'daki konferans, radyo ve telsizi resmen bu örgütün sorumluluk alanına dahil etti ve SOS'i acil durum sinyali olarak kabul etti.

75. *A.g.y.*, s. 597.

76. Albert Leon Guerard, *French Prophets of Yesterday: A Study of Religious Thought Under the Second Empire* (London: T. F. Unwin, 1913), s. 167-68.

77. Arthur C. Clarke, "Extra-Terrestrial Relays–Can Rocket Stations Give Worldwide Radio Coverage?" *Wireless World*, Ekim 1945.

geçirdi. Temmuz 1969'da, Kenya ilk yer istasyonunu edinmeden bir yıl önce, uydular Apollo II'nin ay yürüyüşünü yayınladı.

Evrensel hikâyeler paylaşılan, rasyonelleştirilmiş altyapı platformlarına duyulan özlemlere de eşlik ediyordu. 19. yüzyılın sonu itibariyle elektrik ışığı uluslararası fuarlarda tanıtılıyor ve birçok kent sorunu için her derde deva bir ilaç gibi sunuluyordu. 1920'lerde Gifford Pinchot'tan 1930'larda Yeni Anlaşma taraftarlarına değin Amerikalı bölge planlamacıları, hidroelektriğin iskân düzenlerini rasyonalize etmeye yardımcı olacağını savunuyorlardı. O sıralarda teknokrasi hareketi, küresel bir mühendisler meclisinin parasal değerlerin yerine dünya kaynaklarını tasnif edip bölüştürmekte kullanılacak enerji değerlerini geçirmesi gerektiğini öne sürdü. Uluslararası Modern Mimarlık Kongreleri'ndeki (CIAM 1928-1959) Le Corbusier gibi modernist mimarlar ve kent planlamacıları, kent mekânını tasarlamak için uluslararası ilkeler önerdiler.[78] Günümüzde mobil telefon hizmetinin ve dijital medyanın, geleneksel piyasa güdülerini aşan ortak bilgiye dayalı bir yaratıcı müştereği (*creative commons*) ve küresel demokrasiyi doğuracak son teknoloji olduğuna inanılmaktadır.

Fakat bu altyapı bakımından tek dünya özlemleri aynı zamanda sık sık bazı en derin tersine çevirmeleri ya da irrasyonellikleri de desteklemiştir. Her biri kendini yansıtan kuramlarıyla kendi yeni bilimlerini ya da mesleklerini doğurmuştur: Bunlar arasında trafik mühendisliği, bilişim bilimi, pazarlama bilimi, sosyal bilimler ya da işletme bilimi vardır. Clarke'ın ileri sürdüğü küresel uydu köyü çok sayıda küresel köye dönüştü – iyiden iyiye Balkanlaşmış siyasal bölgelere hizmet eden uydu sistemleri. Trafik mühendisliğinin –büyük ölçüde istatistiksel trafik yoğunluğuna dayanan– hatalı mantığı, hız yerine yine tıkanıklıkla sonuçlandı. Siyasetbilimci ve antropolog James C. Scott, tüm dünyadaki modernist planlama programlarının başarısız olmasının kısmen evrensel sistem mühendisliğinin pratik ve esnek bilgi ve uygulama sistemlerini (*mĕtis*) –ki şehircilik bu temel üstünde gelişir– genelde reddetmesinden ya da göz ardı etme-

78. Eric Mumford, *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960* (Cambridge: MIT Press, 2002).

sinden kaynaklandığını ileri sürmüştür.[79] Benzer biçimde Evgeny Morozov da "siber-ütopyacılığın" ve "internet merkezliliğin" –internetin her şeyin çaresi olduğu hissinin– hayalî olduğunu ileri sürer. Acil kapatma anahtarına sahip bir otoriter gücün denetiminde olduğu sürece, özgürlük ve kurtuluş getirmesi için internete bel bağlamak çok risklidir.[80]

Uluslararası örgütler, ITU gibi başta bilgi mübadelesi için evrensel ağlar kurmayı amaçlayan ütopyacı ya da aktivist girişimlerle bağlantılandırılıyordu. Bilişim biliminin babası ve Evrensel Ondalık Sınıflandırma Sistemi'nin mucidi unvanını taşıyan Paul Otlet ve Belçikalı bibliyograf ve avukat Henri La Fontaine, 1910'da Uluslararası Dernekler Birliği'ni (UIA) kurdular. UIA küresel bir toplum için bir bilgi veritabanı ve veri geri alma sistemi yaratmayı ummuştu. Otlet'in ileri görüşlü önerileri arasında dizin kartlarına hızlıca göz atacak ve telefon ve/veya "elektrikli teleskop" aracılığıyla bir ekrana "bağlantıları" ve görüntüleri yansıtacak mekanik/elektrikli bir masa vardı. UIA aynı zamanda çeşitli dünya kongrelerinin bir parçasıydı ve La Fontaine'in üye olduğu Milletler Cemiyeti'nin kuruluşuna yardım etti. Savaş sonrasında UIA'nın *Uluslararası Örgütler Yıllığı* bir parçası olduğu uluslararası örgütlerin olaylarını kronolojik olarak kaydetmeye başladı.[81]

Her türden küresel örgüt II. Dünya Savaşı'ndan beri şiddetli bir büyüme kaydetti.[82] ITU, BM'ye katılmadan sadece birkaç yıl önce

79. James C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven: Yale University Press, 1998), s. 6-7, 340; Türkçesi: *Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu?*, çev. Nil Erdoğan, İstanbul: Versus, 2008.

80. Evgeny Morozov, *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom* (New York: Perseus, 2011), "Giriş". Ayrıca bkz. Evgeny Morozov, *Click Here to Save Everything: The Folly of Technological Solutionism* (New York: Public Affairs, 2013).

81. Bkz. www.uia.be. UIA şu anda UNESCO'yla ortak.

82. Bu işbirliği sahasının ekonomileri rasyonalize edecek ve çatışmaları kontrol altına alacak bir araç sağlayacağını öngören çoğu kişi, bu örgütlerin büyümesini izleyecek bir araç istiyordu. ISO'nun kurulduğu yıl olan 1947'de Dünya Barış Örgütü'nün Başkanı Harvey H. Bundy, sadece bu amaçla kurulan *International Organization* dergisini tanıttı. Bkz. Harvey H. Bundy, "Introduction", *International Organization* 1, no. 1 (1947).

hatırı sayılır bir hükümetlerarası örgütler grubu (IGO) belirdi: 1944'teki Bretton Woods Konferansı'nda Dünya Bankası, IMF ve GATT (sonradan Dünya Ticaret Örgütü adını aldı); 1948'de Marshall Planı'nın bir parçası olarak OEEC (OECD'nin selefi) ve 1949'da NATO. 20. yüzyılın ortasında 1000 civarındaki uluslararası hükümetdışı örgütlerin sayısı yüzyıl sonunda 6000'e yükseldi – bu örgütler başka şeylerin yanı sıra çevre, emek, hayvanlar ve barışı korumaktan meslek birliklerine varıncaya değin her şeye değiniyordu.[83] Sosyolog John W. Meyer'in ve meslektaşlarının işaret ettiği gibi "örgüt" bazıları için dünyada devlet, alışılageldik şirket, aile ya da diğer son derece iyi yapılandırılmış biçimlerden kaçınan, sayısı gitgide artan biçimselleşmiş birlikleri tasvir etmek için kullanışlı bir sözcüktür.[84]

Uluslararası örgütlere eşlik eden evrensel hikâyeler kendi çelişkilerini ve paradokslarını da barındırır.[85] 1977'de Meyer ve sosyolog

83. Gunnar Folke Schuppert (haz.), *Global Governance and the Role of Non-State Actors* (Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, 2006), s. 235-37; Kenneth W. Abbott ve Duncan Snidal, "The Governance Triangle: Regulatory Standards Institutions and the Shadow of the State", haz. Walter Mattli ve Ngaire Woods, *The Politics of Global Regulation* içinde (Princeton: Princeton University Press, 2009), s. 44-88. Hatta 1948'de Lozan'da kurulan bir Uluslararası Mimarlar Birliği de vardır. Bkz. www.uia-architectes.org.

84. Meyer, Drori ve Hwang, "Introduction", *Globalization and Organization* içinde, s. 2, 1. Meyer ve meslektaşları örgütleri "bürokrasi, meslek birliği, aile ya da aile şirketi ve belki diğer yapılardan ayrı ve kısmen bunlara zıt" varlıklar olarak görmektedirler. Ayrıca bkz. Alfred Dupont Chandler ve Bruce Mazlish, *Leviathans: Multinational Corporations and the New Global History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

85. Evrensel rasyonalizasyon anlatıları, ulusun otoritesinin üzerinde bir otorite yaratmaya yeltendiğinden askerileştirme ve milliyetçilikle ilgili anlatılarla çelişir. Arquilla ve Ronfeldt bu fikirleri Büyük Strateji "liberal enternasyonalizm"le bağdaştırmış olabilir. Fakat evrensel rasyonalizasyonun bu aynı anlatıları, sosyal liberalizmin ekonomik liberalizm fikirleriyle çelişen başka silsileleriyle bağdaşır. Meyer ve meslektaşları ileri sürdükleri liberal gelenek ile "saf ekonomist anlamlarıyla 'neoliberal' mefhum" arasında tekrar tekrar ayrım yapmalıdır. Ekonomik liberalizm ile sosyal liberalizm arasındaki ayrım, dayanıklı bir netleştirme ya da ayrılık sağlamadığı halde yine de bu ayrılığa şöyle teşebbüs edilir: "Birçok analizde (özellikle de rövanşist bir neoliberalizmin uç noktalarına odaklananlarda) liberal sistem piyasa, piyasa da sömürü demektir ve piyasa katılımcılarının öznel özgürlüğü, tepkisel yanlış bilinçtir. Burada sunduğumuz görüşe göre küresel liberalizm siyasal, kültürel, hukuki ve yarı-dinsel bir kolektif eylem ve örgütlenme

meslektaşı Brian Rowan "Kurumsal Örgütler: Mit ve Seremoni Olarak Biçimsel Yapı" başlıklı çok önemli bir makalede örgütlerin seremoniyi ve ritüeli, beyan ettikleri hedefleri rasyonalize ettiklerini ve en iyi duruma getirdiklerini göstermek için kullandıklarını ileri sürerler. Fakat dikkatli inceleme başarısızlığın ya da çelişkinin kanıtlarını ifşa edebileceği zaman örgütler bu hedefleri sık sık onlarla "ilişkilerini keserek" korur. "Hastaneler tedavi oranları hakkındaki olumsuz bilgileri görmezden gelmeye çalışır, kamu hizmetleri verimlilikle ilgili verilerden kaçınır ve okullar başarı önlemlerini küçümser." "Resmi kuralları uygulandığı takdirde tutarsızlıklar yaratacağından" örgütler genelde "etkinlikleri resmi biçimde koordine edemez". Bu gibi durumlarda bireylerin "işleri kurallara aykırı biçimde koordine etme [kabiliyeti] –yani diğer insanlarla anlaşma– büyük önem taşır". "Örgüt seçkinleri" "kamusal imaj ve statü"yü yönetmek için daha ayrıntılı yollar geliştirdikçe söz konusu ilişki kesme ya da öteki tarafa bakma bu seçkinlerin mesleki repertuarının birer parçası haline gelmiştir.[86]

UNIDO tarafından ekonomik mübadeleyi rasyonalize etme ve üye ulusları bir "serbest ticaret bölgeleri federasyonu" içinde örgütleme aracı olarak görülen serbest bölge, başta sonuçları yetersiz bulunmasına rağmen bazı evrensel paradoksları sergilercesine teşvik edildi.[87] Bu biçime ev sahipliği yapan her ülke, çevre koruması ya

→ modeli olarak yayılmıştır." John W. Meyer, "World Society, the Welfare State, and the Life Course: An Institutionalist Perspective", *World Society: The Writings of John W. Meyer* içinde (Londra: Oxford University Press, 2010), s. 292.

86. John W. Meyer ve Brian Rowan, "Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth And Ceremony", *American Journal of Sociology* 83, no. 2 (1977); Walter W. Powell ve Paul DiMaggio (haz.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis* içinde, yeniden basım (Chicago: University of Chicago Press, 1991), s. 57-58, 61. Meyer'in çalışması siyasetbilimci Stephen D. Krasner'ı "problemli egemenlik" ya da "riyakâr egemenlik" dediği şeyi kuramlaştırmaya sevk etti.

87. Takeo, "Introduction", *AMPO: Japan-Asia Quarterly Review* (1977). Günümüzde Dünya Serbest Bölgeler Federasyonu (FEMOZA) –1999'da kurulan ve genel merkezi Cenevre'de bulunan, kâr amacı gütmeyen bir hükümetdışı örgüt– özel varlıkları bir araya getirir ve UNIDO'yla görüş alışverişi yapar. Bu örgüt toplantılarda ve yayınlarda serbest bölgeler hakkında bilgi toplayıp paylaşarak bir devletimsi meclis gibi hareket eder.

da işgücüne yapılacak muamele konusunda çok sayıda yasayı ve anlaşmayı destekliyor olabilir, ama bu ilkelerin bir kenara itileceği bir bölge yaratmayı da kabul etmişlerdir. Belki daha çok Gabriel Tarde'ın tasvir ettiği bulaşıcılıklar gibi, serbest bölge kurma kararları her zaman rasyonel ekonomik hesaplara dayanmaz. Olumsuz ekonomik değerlendirmeler ve hukukun egemenliğiyle bağını kesen serbest bölge, yaygın sosyal alışkanlıklara uyum sağlamak için çoğalıyor – küresel kültüre giriş bileti olduğuna inanılan şeyi tedarik etmek için.

Mobil telefon hizmeti, evrensel bir ortak platform rüyasına esin kaynağı olan son teknoloji olabilir, fakat 20. yüzyılın ortalarından beri çok sayıda uluslararası aktörün çabasına rağmen, dünyanın en kalabalık yerlerinden biri uluslararası denizaltı kablosunu henüz yeni almaya başladı. Geniş-bant mekânı BM, Dünya Bankası, IMF ve ITU gibi hükümetlerarası ve uluslararası örgütlerin sosyal, siyasal ve ekonomik bir aracıdır. Fakat bu küresel yönetişim aktörleri liderlik etmenin yanı sıra çelişkili otoriteleri ve bürokrasileri çoğaltmaya yatkındır. Kenya'nın teknoloji alanındaki karmaşık ve çokdeğerli hikâyesi bunun tipik bir örneğidir. Bilgiye erişim çok yaygınlaşsa da kendi kendisini asla yok etmeyen bir alanda yeni güç yoğunlaşmaları vardır.

Eğer uluslararası örgütlerin evrensel bir dili varsa o da herhalde standartların dilidir. 1906'da elektrikli teçhizatları koordine eden, dünyanın ilk standart oluşturma örgütü Uluslararası Elektroteknik Komisyonu (IEC) kurulduğunda ITU bu örgütle gücünü birleştirdi.[88] ITU bir sonraki bölümün konusu olan ISO'yla da bağlantılı şu anda. ISO evrensel bir mutabakat girişimi olarak mükemmel bir uluslararası örgüttür ve sadece akla gelebilecek neredeyse her mübadele (sevkiyat, elektronik, fotoğraf, bilgi işleme, vs.) için standart oluşturmaya adanmıştır. Fakat bu örgüt şimdi, diğer esin kaynağı gurular gibi, bir yönetim mottoları ilmihaline nezaret ediyor ve hem holdinglerin hem de ülkelerin liderlerine akıl veriyor. İleride açıkça görüleceği gibi, ISO altyapı mekânının bazı en rasyonelleştirilmiş köşelerinin en karmaşık irrasyonellikleri barındırabileceğini gösterir.

88. Bkz. www.itu.int.

Son olarak görünüşe bakılırsa Meyer'in ve meslektaşlarının gözlemlediği üzere, "Küresel toplum rasyonalize edilmiş bir dünyadır, ama tam olarak rasyonel bir dünya olduğu söylenemez". O halde yeni yeni belirmekte olan bir dünya kültüründe uyumluluğu ve itaati teşvik eden bazı davranışlar aynı zamanda karmaşık inanç sistemlerine ve hantal bürokrasilere yol açmaktadır.[89]

Altyapı mekânıyla ilgili tarihçeler çoğu zaman militarizm, liberalizm ya da evrensel rasyonalizasyonla ilgili ideolojik hikâyelerin tahakkümüne sürüklenir. Bu hikâyelerin eğilimleri –hem siyasal bağlılıklar hem de fiziksel düzenlemeler– etkileme gücü vardır. Bu hikâyelerin kendileri de çoğu zaman bilginin stratejik bir nedenle bertaraf edilmesinin belirtisi olan eğilimler üstlenir: rekabetçi ikililer ya da münhasır kapalı döngüler. Yankı odası hikâyelere ilişkin inancın korunmasına yardımcı olur ve bu hikâyeler otoriter gücü destekledikleri ölçüde tehlikelidir. Üstelik takipçilerinden genelde ilkelere dikkatli bir biçimde riayet etmelerinin teminatını isterken bu ilkeler şiddetin ya da otoriter gücün (Sermaye gibi) tek bir cisimleşmesini hedef aldığı sürece yeterince dikkatli değildir.

Son olarak tıpkı eğilimler gibi altyapı mekânına iliştirilen hikâyeler, devletdışı gücün politikasında önemli tanı araçlarıdır. Bu hikâyeler ideolojik fikir ayrılıkları ve kafa karışıklıkları yaratırken bile her ölçekten örgüt söyledikleri ile yaptıkları arasındaki bağlantısızlığı görmezden gelmek ya da hükümsüz kılmak için teknikleri kurumsallaştırıyor. Bu ayrışma, hikâyelerin daha dayanıklı olmasına yardımcı olsa da aynı zamanda etkili kurgulara ve inançlara daha açık bir dünyayı ifşa eder – devletdışı gücün kurnaz idarecisi için yeni bir fırsat yaratır.

89. Meyer, Drori ve Hwang, *Globalization and Organization*, s. 269, 273-74.

Beşinci Bölüm

Kalite

TELEFONDAKİ SES VADEDİYOR: "Telefon görüşmeniz *kalite standartları açısından* kayıt altına alınacaktır." Hepsi 0,76 mm kalınlığındaki kredi kartları tüm dünyada kart yuvalarından ve okuyucularından geçer. Vida dişleri belli bir aralıktadır. Her araba modeli ön panelde aynı pigtogramları kullanır. Benzer dayanıklıktaki piller her aygıta uyacak ebatlarda yapılır. Kitaplar, dergiler, müzik ve görsel-işitsel eserler ISBN numaralarıyla endekslenir. Kâğıt ebatları ve kâğıt kullanan makineler standartlaştırılmıştır. RFID (Radyo Frekanslı Tanımlama) etiketleri, aktarma konteynerleri, kamyonlar, araba koltukları, film hızları, koruyucu giysiler, kitap ciltleri, ölçü birimleri, kimlik numaraları ve her tür bağlantı malzemesi küresel standartlara uygundur.[1]

Tüm bu ortak standartların kaynağı Uluslararası Standartlar Örgütü, yani ISO'dur: devletdışı gücün tipik bir meclisi. 1947'de kurulan ISO özel bir hükümetdışı kuruluş (NGO) ve aynı zamanda küresel bir üst örgüttür – örgütlerin örgütü. Hem üye ulusların hem de özel varlıkların katıldığı BM tarzı bir kurul toplar ve dünyadaki neredeyse her türden örgütün (NATO, Dünya Ticaret Örgütü, ILO,

1. Bkz. www.iso.org, Thomas A. Loya ve John Boli, "Standardization in the World Polity: Technical Rationality over Power", haz. John Boli ve George M. Thomas, *Constructing World Culture: International Nongovernmental Organizations since 1875* içinde (Stanford: Stanford University Press, 1999), s. 169-97.

OECD, vs.) buluşma noktalarından biridir; bu örgütlerin çoğu standart oluşturma konusunda söz sahibidir.[2] Stratejik ortakları ITU, IEC ve Dünya Ticaret Örgütü gibi ISO'nun da genel merkezi –uluslararası örgütlerin bir tür Vatikan'ı olan– Cenevre'dedir. Bazılarınca "dünya devleti"nin en azından ilk zamanları olarak görülen ISO, altyapı mekânındaki –mikroskobik olanlardan devasa olanlara değin– birçok bileşenin performansını ve kalibrasyonunu biçimlendirir. Bu örgüt "tek tip bir çevrenin inşasını teşvik için istikrarla ve gayretle faaliyettedir".[3] ISO, makaralı rulmanlar ve soğutuculardan yağlayıcı maddelere ve ayakkabılara değin her şey için kriterler getiren çok sayıda teknik standarda hükmeden otoritedir. Bir JPEG'in (ISO/IEC: 15444) ya da MPEG'in (ISO/IEC 21000) parametreleri için, makarna yapmak (ISO 7304-2:2008), hatta şarap tadım kadehleri için bile (ISO 3591:1977) teknik standartlar vardır.[4]

ISO, teknik standartların yanı sıra yönetim standartları da geliştirmekte ve tüm dünyayı cezbetme umutlarını, gizemli "kalite" sözcüğüne hitap edecek bir yönetim standardına bağlamaktadır. ISO 9000 standartları ailesi, kalite yönetimi ilkeleri oluşturur: müşteri memnuniyetini artırmak ve hem üretimi hem de piyasadaki statüsünü iyileştirmek amacıyla herhangi bir sektörü yönetecek prosedürler. Kalite standartları bir ürün için teknik özellikleri dikte etmek yerine bir *süreç* ya da kalite sistemi için yönetim ilkeleri önerir. Kalite, sistemsel bilgi toplama süreçlerini kullanarak tedarikçi ilişkileri güçlü ve müşteri memnuniyeti artmış, iyi yönetilen bir şirket temin etmeyi vadediyordu.[5]

ISO'nun kurumsal eğilimi aynı anda hem coşkulu hem de adeta gizemlidir. Tüm dünyadaki serbest bölgelerde çoğu şirket ISO 9000 sertifikasını ayırt edici bir özellik ya da bir onay mührü gibi gururla

2. Goran Ahrne ve Nils Brunsson, *Meta-organizations* (Cheltenham: Edward Elgar, 2008).

3. Loya ve Boli, "Standardization in World Polity", s. 169.

4. Bkz. www.iso.org. JPEG, "Joint Photographic Expert Group"un, MPEG de "Moving Picture Experts Group"un kısaltmasıdır.

5. Staffan Furusten, "The Knowledge Base of Standards", haz. Nils Brunsson, Bengt Jacobsson, *A World of Standards* içinde (Oxford: Oxford University Press, 2000), s. 71-78.

taşır. Kenya'nın LAPSSET otobanı gibi bütün küresel projelerde kalite sertifikasyonu uluslararası yükleniciler ve yönetişim aktörleri tarafından gerekli bir sinyal olarak görülüyordu. Avrupa Birliği ISO 9000 standartlarına uyumluluk koşulunu 1992'de ticaret politikalarına dahil etti.[6] ISO bazen kamusal bir bilgi kaynağı ya da bir hükümetlerarası topluluk profili çizebilse de özel, gönüllü ve hükümetdışı bir örgüttür – standartlarını satan, müşterilerini koruyan ve kamusal arşiv tutmayan bir işletmedir. Tarihinin ve çevre üzerindeki çok ölçekli etkilerinin izlerini sürmek zordur.

Kapsamını genişleten ISO son zamanlarda ayrıca çevre, eğitim, sağlık, sosyal sorumluluk, kentsel veri ve hatta hükümet için yeni yönetim standartları geliştirdi. Dolayısıyla bu özel yönetişim türü, kamusal bir siyasal diyalog olmaksızın bir kamusal alana girmeye ve orada otoritesini kurmaya devam etmektedir. Tıpkı yönetim danışmanlığı alanındaki akrabaları McKinsey & Co. ya da Booz Allen gibi, ISO da hem şirketlere hem de ülkelere danışmanlık vermekte, hükümet politikasını, bölgesel planlamayı ve makro şehirciliği etkilemektedir.

Kalite yönetimi gerçekten de adeta sıradışı bir küresel âdete dönüştü – altyapı mekânının gayri resmi diline. İşadamı orduları konferans merkezlerinde, küçük toplantı odalarında, internet seminerlerinde, bloglarda ve kitaplarda onun işletme jargonunu konuşuyorlar. Her söylenen şey; başharflerden oluşan bir kısaltmayı, madde işaretli bir listeyi, dairesel bir şemayı veya piramit şemasını hak etmektedir. Her fikir yaltaklanan, motive edici bir aforizmayla ifade edilmelidir. En uç biçimiyle kalite yönetimi, irrasyonelliğin ideal simgesi olarak iş gören güya rasyonelleştirilmiş bir dizi pratiğin örneğidir.

Kalite yönetiminin ne yaptığını anlamak kadar önemli olan bir şey de ne yapmadığını anlamaktır – yani, neyi engellediğini. Bir onay mührü muamelesi görse de işgücü ve çevre konusunda dünyanın en acil bazı meseleleri için teknik performans standartları getirmez. Fakat ISO'nun özgül ve bağlayıcı olmayan yönetim standartları

6. Mendel, "The Making and Expansion of International Management Standards", s. 137-66.

bu meselelere temkinli adımlarla yaklaşır. Bu standartlar üretken değişimi canlandırıp etkileyebilir, ama aynı zamanda örgütlerin daha pahalı ve anlaşılmaz bürokrasiler geliştirerek düzenlemeye karşı bağışıklık kazanmasına da yol açabilir.

ISO çok sayıdaki standardıyla birçok teknik dil konuşur, ama mekân bizzat bir bilgi teknolojisi ve mecrası olsa da ISO'nun mekânsal değişkenleri doğrudan kullanan yönetim standartları yoktur. Alışveriş merkezleri, tatil yerleri, golf sahaları ve banliyöler gibi tekrarlanabilir mekânsal ürünler matrisinin yanı sıra, serbest bölgeler ya da geniş-bant ağlarına yönelik kentsel formüller de küresel bir mekânsal işletim sistemine katkıda bulunur. Altyapı mekânını değiştirmek genelde ulusların ve işletmelerin erişim sahasını aşan, devletdışı gücün ölçeğini ve kaldıracını gerektiren küresel bir meseledir, ama normalde mekânsal olmayan araçlarla manipüle edilir. Küresel serbest bölge ve geniş-bant ağları, devasa karasal alanları sözgelimi ekonometri ya da bilişimin dikte ettiği standart kentsel değerlere göre biçimlendirir. Yağmur ormanları gibi çevresel alanlarda, devlet gruplarını harekete geçirmek için karbon piyasasının teknik dili kullanılır. Mekânsal ürünlerin banliyö konut piyasasında çoğalması üzerine küresel finans piyasası yakın zamanda çöktü, ama bu krizi aşmak için hukuki ve finansal araçlardan başkası yoktu.

ISO'nun yönetim standartları, küresel altyapı mekânının tasarımında bir dizi deneyin yanı sıra açıklığa kavuşturulmamış sorular da sunar. ISO'nun hem başarılarından hem de saçmalıklarından ders alınırsa, –standart olarak değil mekânsal değişkenlerin bir etkileşimi olarak geliştirilmiş– ne tür mekânsal protokoller devletdışı gücün küresel meclislerinde kullanışlı olabilir?

Stratejik ortaklar ISO, IEC ve ITU'nun logoları

Kalitenin İçeriği Yoktur

ISO, imalat ve savunmadaki düzenlemeleri ele almak için ihtiyaç duyulan, II. Dünya Savaşı'ndan önceki ve sonraki –bazen NATO'nun da katıldığı– bir dizi farklı toplantının sonucunda yavaş yavaş gelişti.[7] Sanayi uzun süredir standart oluşturmak için uğraşıyor; ISO da ulusal özel standart oluşturma topluluklarını; hükümetlerin vekil tayin ettiği ama binlerce "işletmenin, meslek örgütünün ve ticaret birliğinin, standart geliştiricisinin, devlet kurumunun, tüketici ve işçi örgütlerinin" çıkarlarını temsil eden devletimsi kurumlarını bir araya getiriyor.[8] Örneğin Britanya Standartlar Enstitüsü (BSI), Amerikan Ulusal Standartlar Enstitüsü (ANSI) ve Alman Standartlar Enstitüsü (DIN) kendi ülkelerini temsil eder ve ISO'nun tam üyesi olarak kurulda bir oy hakları vardır. 1950'lerde ve 1960'larda gitgide daha çok gelişmekte olan ülke ISO üyesi oldu. Muhabir ve abone üyelerin nüfuzları daha az, aidatları da tam üyelerinkinden düşüktür; öte yandan çoğunun, özellikle de gelişmekte olan ülkelerden olanların kaybedebilecekleri gitgide artmış olabilir.[9] Oy hakkı olan üyeler standardın içeriğini geliştiren teknik komitelerde çalışmak üzere çok sayıda uzman gönderiyor.

1970'lerde ISO kendi raporlarını öneri değil, "Uluslararası Standartlar" olarak yayımlamaya başladı. 2014'ün başı itibariyle ISO

7. Bkz. www.iso.org. 23 Şubat 1947'de kurulan ISO ilk genel kurulunu Paris'te 1949'da topladığından standart oluşturmaya adanmış örgütler arasında özel bir konuma geldi. 1946'da 25 ülkeden delegeler hem imalat hem de savunmayı düzenlemek için birçok ülkede gelişmekte olan standart oluşturma kurumları arasındaki işbirliğini tartışmak amacıyla Londra'da İnşaat Mühendisleri Enstitüsü'nde bir araya geldi. II. Dünya Savaşı esnasında ABD Savunma Bakanlığı da standartlar oluşturdu.

8. Bkz. "FAQs", www.ansi.org; Aseem Prakash ve Matthew Potoski, *The Voluntary Environmentalists: Green Clubs, ISO 14001, and Voluntary Environmental Regulations* (Cambridge University Press, 2006), s. 83-84; ve www.iso.org.

9. Gelişmekte olan ülkelerin artan ilgisi üzerine 1968'den itibaren muhabir üyeler kurulda oy kullanamasa da ISO'nun kararlarından haberdar edildi. Abone üyeler 1992'den beri sadece düşük üyelik aidatlarını ödüyorlar, ama oy hakları yok; bu üyeler genelde uluslararası piyasada daha az menfaatleri olan gelişmekte olan uluslardır. Prakash ve Potoski, *The Voluntary Environmentalists*, s. 83.

toplamda 19.500'ün üzerinde standart yayımladı ve üyeleri 161 ülkeyi temsil ediyordu.[10] Bir kısmı esirgenen, bir kısmı paylaşılan bilgilerin arasına sıkışmış bu standartların kullanımı serbest değildir; telifle sıkı bir biçimde korunmakta, ancak yüksek bir fiyat karşılığında elde edilebilmektedir.[11]

ISO'nun 1987'de piyasaya çıkarılan en popüler standardı ISO 9000 yaygın cazibesini ve yoğun gönüllü kabulünü içeriksizliğine borçlu olabilir. 170 ülkeden bir milyonun üzerindeki örgüt ISO 9000 sertifikalı; buna rağmen ISO 9000'in gerçekte ne olduğunu hiç kimse söyleyemez.[12] Doğrudan mesela emisyonlara, yakıt verimliliğine, dayanıklılığa ya da boyut hassasiyetine hitap eden teknik bir performans olmadığından, bu standart ancak belirli bir sanayiye uygulandığında içerik kazanmaktadır.[13] Yayımlanan standart birkaç sayfa uzunluğundadır ve bir dizi döngüsel talimat olarak yazılmıştır. Endüstriyel üretimden gıda hizmetine değin her organizasyona tatbik edilmek üzere tasarlanmış ilkeleri açıklamaktadır.

Bu standardın başarılı tatbiki, bir organizasyonun kendisi için koyduğu hedeflere yönelip yönelmediğini değerlendirmekle ölçülür. Bu bağlamda kalite, bir ürünün ya da hizmetin değerini ya da performansını ölçmek yerine, söz konusu ürünle ilgili organizasyon içindeki hedefleri başarmaya yönelik bir sürecin ana hatlarını çizer. Böylece bazılarınca düşük değerli gibi görülebilecek ucuz bir ürün yine de söz konusu ticari işletmenin getirdiği tüm kalite güvencesi

10. "The ISO Story", www.iso.org; Loya ve Boli, "Standardization in the World Polity", s. 176.

11. Yine de bu tescilli ürünlerden ve üye aidatlarından elde edilen gelirler bu örgüte devlet nüfuzundan –üretkenlik potansiyeli taşıyan– bir bağımsızlık sağlamaktadır.

12. Bkz. "Standards: ISO 9000", www.iso.org; Mendel, "The Making and Expansion of International Management Standards", s. 137. Mendel, 2003'teki sertifika sayısını 560.000 olarak aktarıyor.

13. ISO 9000 dizisi özgül sektörlere uyarlandı. Örneğin diğer uluslararası standartlar arasında havacılığa yönelik AS-9100 vardır. Otomotiv sektöründeki QS-9000, Daimler-Chrysler, Ford ve GM'nin tedarikçileri koordine etmek için geliştirdiği bir dizi tekniktir. ISO/TS 16949, küresel otomotiv sektörü için geliştirilmiştir. ANSI ve ASQ istatistik standartları konusunda işbirliği yaptı. TL-9000, ISO 9000'i temel alan ama telekomünikasyon sektörüne uyarlanan bir kalite standartları bütünüdür.

kriterlerini ve müşterilerin beklentilerini karşılayabilir.

ISO'nun halkla ilişkiler literatürünün havası sanki teknik anlaşılmazlığı baskın bir ulaşılabilirlikle aşmak ister gibi samimi, hatta biraz çocuksudur. Bağlantılar içeren internet sitesi görünüşe göre sonsuza dek dallanıp giden bir bilgi ağı sunmaktadır. Açıklık ve erişilebilirlik sanki bu örgütün temel politikasını fazlasıyla telafi etmek için tasarlanmıştır – yani en kullanışlı bilgisinin sadece bir standart satın almaya istekli olanlara açık olmasını.

Her biri bilgiyi gitgide daha temel noktalara indirgemeyi vadeden yeni yararlı bağlantılara açılan çok sayıda bağlantıyı izledikten sonra, standardın arka planındaki sekiz ilkenin açıklandığı bir bağlantıya ulaşılabiliyor: müşteri odaklılık; liderlik; çalışanların katılımı; süreç yaklaşımı; yönetimde sistem yaklaşımı; sürekli iyileştirme; gerçeklere dayalı karar verme yaklaşımı; ve her iki tarafa da faydalı tedarikçi ilişkileri. Bir başka bağlantıyla da iç içe geçmiş ve kendi kendine gönderme yapan bu sekiz ilkenin temel faydalarının ve potansiyel sonuçlarının listelerine erişmek için daha derine iniliyor. ISO 9000'e eşlik eden en basit ve kalıcı motto ve kısaltma onun uzun tarihini yansıtıyor ve genelde PYKÖ ("Planla - Yap - Kontrol Et - Ölç") kısaltmasını içeren bir dairesel şemada görülür.[14]

ISO 9000'in içeriği her sektör tarafından tek tek belirlense de bu sürecin yerine getirilmesi için kalite uzmanları da görevlendirilmelidir. Tıpkı bir eğitim ya da tıp kurumunun resmi onay alması gibi, sanayide de –"kalite mühendisi" denen– bir üçüncü taraf genelde standarda erişimle birlikte satın alınan denetleme ve onay hizmetlerini yerine getirir. Bir denetim genelde bir dizi anketin yer aldığı mülakatlardan oluşur, dolayısıyla genelde bu sürecin maliyetini belirleyen şey firmanın büyüklüğüdür. Küçük şirketler on binlerce dolar harcayabilirken büyük şirketler ilk akreditasyonu tamamlamak için yüz binlerce dolar ve birkaç ay harcayabilir. Sonuçta elde edilen sertifika son derece değerlidir ve onu kaybetmek bir şirketin itibarına zarar verebileceğinden sürekli yenilenmelidir. Yönetim standartları sözleşmeli ilişkilere uygulandığından büyük şirketler tedarikçilerini de sertifika almaya teşvik eder.[15]

14. Bkz. www.iso.org.

Bu nedenle kalite bir üründür, ama aynı zamanda önemli bir hizmet sektörü ve bir yarı-meslektir. BSI şimdi ABD ve Singapur'da standart oluşturma kurumlarını ele geçiren "bir grup" şirkettir. Bu grup aynı zamanda genel merkezi Hollanda'da olan ISO kayıt işletmesi KPMG'yi de ele geçirdi. Şimdilerde "süper marka" denen BSI Grubu 2009'da 222 milyon dolar kazandı ve 147 ülkede faaliyet gösterdi. *Entropy Software* denen çözüm BSI'nin işletmelere başarılı olmalarına ve riski yönetmelerine yardımcı olması için pazarladığı bir üründür.[16] Benzer biçimde Amerika Kalite Derneği (ASQ) de kaliteyi bir disiplin ya da meslek faaliyeti haline getirdi. Derneğin internet sitesi "Kalite kaynağınız biziz", "Kalite konusunda yeni misiniz?" ya da "Kalitede Sıcak Gündemler" gibi ifadelerle süslenmiştir.[17]

Kalite aynı zamanda bir alışkanlıktır. Yönetim araştırmacısı Staffan Furusten'in işaret ettiği gibi, bir örgütün başarısından ya da başarısızlığından genelde yönetim kararları sorumlu değildir. Bu kararlar bir örgütün etkililiğinin ya da verimliliğinin bir ölçüsü de değildir. Müşterilerin geri bildirimleri de örgütlerin değişim ve gelişimlerinin başlıca nedeni değildir.[18] Üstelik yönetim danışmanlığı işletmeler için önemli ve devamlı bir giderdir. Furusten'in ileri sür-

15. Mendel, "The Making and Expansion of International Management Standards", s. 140.

16. Bkz. www.bsigroup.org.

17. ASQ, kalite operatörlerini ve kalite yönetim sistemlerini belgelendirir. ASQ üyeleri, ISO ya da ISO 9000'in ortaya çıktığı yıl Kongre tarafından kabul edilen Malcolm Baldrige Ulusal Kalite Ödülü (MBNQA) için jüri üyesi olmak isteyebilirler. Ticaret dergisi ve internet sitesi *Quality Digest* kalite kültürünün birtakım çevrelerinden taraftarları bir araya getirir. Dergi, örneğin gıda güvenliği, sızıntılar, çevre dostu teknolojiler ve 3B baskı gibi yeni endüstriyel uygulamalarla ilgili teknik konularda sayılar yayımlar. Örneğin "sıfır kusur" ve "kök neden analizi" gibi konulardaki tüm kalite jargonunun kullanıldığı internet seminerleri ve tartışmalar yürütür. Kalite danışmanları orada kendilerine bir forum bulurlar. Kalite yönetimi uzmanı W. Edwards Deming'in hâlâ takipçileri vardır ve kalite çalışanlarını cezbeden konuşmacılar arasında Deming'i taklit eden Mike Micklewright da vardır. Micklewright, Deming'in ses tonu ve tavrının yanı sıra –"azgelişmiş" diye nitelediği– ABD'deki işletme yönetiminin benzer bir eleştirisini benimsemiştir. Bkz. www.asq.org ve www.qualitydigest.com.

18. Furusten, "The Knowledge Base of Standards", s. 78-80.

düğü gibi, "Düzen ve netlik örgütlerde her zaman rastlanan şeyler değildir." Geçtiğimiz yüz yılda gelişen "küresel popüler yönetim kültürü" en iyi ihtimalle sadece ortak bir dizi uygulama sağlamıştır.[19] Özünde örgüte ve kalitenin yüceliğine inanan birbirine bağlı bir paydaşlık (ekiplerin yoldaşlığı ve aktörlerde tutum değişikliğine yol açan cemaatler) bile sağlayabilirdi.

Kalite Tarihdışıdır

"Kalite"nin –bu yaygın ama yine de gizemli uygulamanın– tarihi, yönetim düşüncesi literatürünün birçok kolunda bulunur, bunların her biri hevesle Amerika'yı yeniden keşfetmektedir. Yönetim kültürü bu unutkan iklimde yeşerir, hatta ona ihtiyaç duyar. Bu tarihi kronolojik olarak kaydetmeye yönelik her bilimsel girişim, eninde sonunda onun kendi besleyici ve yenileyici mecrası olan kısa ömürlü, tekrarlı pop kültürüyle karşılaşmalıdır.

Yönetim tarihçeleri genelde 19. yüzyıl sonlarındaki büyük ölçekli haberleşme ve ulaşım kurumlarının idaresini inceleyerek başlar. Örneğin demiryolu ve uluslararası inşaat şirketleri devletinkini aşan bir teknik deneyimin yanı sıra genelde devletin yetki alanından bağımsız idari yapılar geliştirmiştir. Yönetimsel kapitalizm gelecekteki ticaret, üretim, dağıtım ve finansmanı organize etmek ve planlamak için kendi yönetişim biçimlerini geliştirdi. 19. yüzyılın sonunda ortaya çıkan artan sayıdaki çokuluslu şirket, yabancı yatırım ağlarını genişletmeye başladı.[20] Ford Motor Şirketi, montaj hattı verimini artırmak için F. W. Taylor'ın 1911 tarihli "bilimsel yönetim"

19. *A.g.y.*, s. 84, 80-83.

20. Bu çokuluslu teşebbüsler arasında Siemens & Halske, United Fruit, Exxon, Royal Dutch Shell, Lever Brothers, J. & P. Coats ve Bayer de vardır. Uluslararası bankalar da otoritelerini ve itibarlarını pekiştiren yönetimsel tekniklere ve geleneklere katkıda bulunmuştur. 1903'te kurulan Ford Motor Company ikinci yılında Kanada'da da faaliyet göstermeye başladı ve 1930 itibariyle 18 ülkede daha fabrikaları vardı. Ticaret tarihçisi Mira Wilkins'e göre 1929-30'da I. Dünya Savaşı'nın yaralarını sardıktan sonra "Amerikalı ve Avrupalı çokuluslu teşebbüsler her yerdeydi, bunların çoğu altı kıtada da faaliyet gösteriyordu." Bkz. Mira Wilkins, "Multinational Enterprise to 1930", Chandler ve Mazlish (haz.), *Leviathans* içinde, s. 79.

ilkelerini benimsediğinde, sadece Amerikan sanayilerini ve hükümetini büyülemekle kalmayıp aynı zamanda büyümekte olan küresel işletme olgusunun bir parçası olan uygulamaları yaymaya da yardımcı oldu.[21]

Bilimsel yönetimin diğer iki mottosu PYKÖ kısaltmasını müjdeliyordu. Henri Fayol'un 1916 tarihli metni "Administration industrielle et générale" (Endüstriyel ve Genel Yönetim), çağdaş işletme jargonunda numaralı listeler ve adımlar yaratma zorlamasının kökenlerinden biri olabilir. Fayol hem "Planlama, Organizasyon, Komuta, Koordinasyon, Kontrol" yani "POKKK" mantrasını hem de adil ücret, eşitlik ve *esprit de corps*'la (birlik ruhu) ilgili 14 sentetik

21. New York'taki Taylor Derneği'ne benzer örgütler Almanya ve Fransa'da da kuruldu. İngilizler bilimsel yönetim tekniklerini çok daha sonraları, 1940'larda ve 1950'lerde benimsese de Britanya Standartlar Enstitüsü (BSI) diğer şeylerin yanı sıra inşaat çeliği ve demiryolu ölçüleri için teknik standartları koordine etmek üzere çok erken bir tarihte, 1901'de kuruldu ve kalite yönetimi için temel bir öncül oldu. Meşhur BSI logosu –yani 1903'te kullanılmaya başlanan uçurtma biçimli simge (*kitemark*)– İngiliz Milletler Topluluğu'ndaki teknik standartları pekiştirmek için bir onay mührü halini aldı. (Bkz. "Our History", www.bsigroup.com.) Almanya'da bilimsel yönetim fikirleri endüstri ve mühendislik söylemine dahil oldu, ama bunlar aynı zamanda 1907'de Alman Werkbund Birliği'ni kuran sanatçı, mimar ve mühendis grubunda da tartışılıyordu. Peter Behrens, Hermann Muthesius, Walter Gropius ve Ludwig Hilberseimer Almanya'da standartlaşmayla ilgili yürütülen birçok tartışmaya katılıyordu. Gropius, Taylor Derneği'nin Alman muadili Reichkuratorium für Wirtschaftlichkeit yani RKW'yle bağdaştırılıyordu. Behrens'in bir zamanlar beraber çalıştığı bir AEG kurul üyesi, Almanya'nın 1917'de kurulan standart oluşturma örgütü Deutsches Institut für Normung'un (DIN) yönetim kurulu üyesiydi. O dönem Deutscher Normenausschufs (DNA) yani Alman Normalleştirme Komitesi denen ikinci güçlü örnek, mimarlarla ve Werkbund üyeleri Behrens ve Muthesius'la işbirliği yaptı. Bu çevrelerin bazılarında dolaşan avangart sanatçılar, Werkbund tartışmalarında, hatta aynı adlı bir avangart dergide "Qualität" (kalite) konusunda görüşlerini açıkladılar. Fakat kalite genelde, mühendislik tekniklerinin değerlendiremeyeceği güzellik, zevk, tarz ve işçilikle ilgili teknik standartları ve süreçleri sorgulamak için kullanılıyordu. Werkbund tarihçisi Frederic J. Schwartz'ın yazdığı gibi, kalite, "tüketicinin şeylerin yapımı konusundaki farkındalığının ya da bundaki rolünün, üretime fiziksel yakınlığının bir sonucudur". Frederic J. Schwartz, *The Werkbund: Design Theory and Mass Culture before the First World War* (New Haven: Yale University Press, 1996), s. 96; Detlef Mertins ve Michael William Jennings, *G: An Avant-Garde Journal of Art, Architecture, Design, and Film, 1923-1926* (Los Angeles: Getty Research Institute, 2010).

yönetim ilkesi sundu. 1937'de *Papers on the Science of Administration* (İdare Bilimi Üzerine Yazılar) başlıklı bir yayında Luther Gulick ve Lyndall Urwick sosyal bilimi örgüt bilimiyle birleştirdi. Yazarlar, Fayol'un çalışmasına ekleme yaparak başka bir mantra önerdiler: "POİYKRB (Planlama, Organize Etme, İstihdam, Yönetme, Koordine Etme, Raporlama ve Bütçeleme)."[22]

Seri üretim mallarının denetimi yoluyla kalite kontrol uygulaması bir bilgi bilimine evrilmeye başladı.[23] 1920'lerde Bell Labs'ın istatikçilerinden Walter Shewhart, odak noktasını nihai ürünün denetiminden üretim *sürecinde* yaratılan verinin analizine kaydırdı. Her kalem denetlenemeyeceğinden bu yeni teknik, grupları ya da kısımları denetliyordu. Shewhart, 1931'de yayımlanan *Economic Control of Quality of Manufactured Product*'ta (İmal Edilen Ürünün Kalitesinin Ekonomik Denetimi) muhasebenin teknik bir aracını tasvir etti: Buna daha sonra İstatistiksel Süreç Kontrolü ve İstatistiksel Kalite Kontrolü denecektir.[24]

Yönetim kuramı ülkeden ülkeye değişiklik gösterse de tüm dünyada sosyal bilimcilerin (örneğin Elton Mayo, Kurt Lewin, Douglas McGregor) düşünüşlerini gitgide daha çok içermeye ve hem çalışan motivasyonu ve insan ilişkileriyle ilgili diğer meseleleri hem de örgütle ilgili daha kapsamlı yapısal faktörleri göz önüne almaya başladı. Bu kuramlar yeni endüstri uygulamalarının yanı sıra örgüt çalışmaları (örgütlerin ve sosyal ilişkilerin birbirlerini nasıl etkilediğinin incelenmesi) gibi yeni akademik analiz türlerine yol açtı. Örgüt çalışmaları endüstriyi konuları arasına dahil etti, oysa o sıralarda

22. Furusten, "The Knowledge Base of Standards", s. 81.

23. Dünya savaşları esnasında mühimmatların uyumluluğunu ve güvenliğini sağlama almak amacıyla Britanya Standartlar Enstitüsü (BSI), Amerikan Ulusal Standartlar Enstitüsü (ANSI, 1918'de kuruldu) ve Amerika Kalite Derneği (ASQ, 1946'da kuruldu), ABD Savunma Bakanlığı'yla birlikte denetim aracılığıyla kalite kontrolü için savaş zamanı kalite standartları geliştirdi. Aslında BSI 1946'da Londra'da düzenlenen İngiliz Milletler Topluluğu Standartları konferansının temelde ISO'nun kuruluş toplantısı olduğunu ileri sürer. ANSI 1926'da Uluslararası Standartlar Birliği'ni kurmak amacıyla standart oluşturucu örgütleri bir araya getirdi ve onlar da bu toplantının ISO'nun öncüsü olduğunu iddia eder. Bkz. "About BSI", www.bsigroup.com; "About ASQ", www.asq.org ve "About ANSI", www.ansi. org.

24. Bkz. "About ASQ", www.asq.org.

endüstri kendi iç örgüt çalışmalarını izlemeye başlıyordu. Sonunda kalite güvencesi denen şey (tüm örgütteki şirket uygulamalarının müşteri memnuniyeti açısından değerlendirilmesi) önceki kalite kontrolü uygulamalarını bünyesinde topladı.[25]

Yönetim düşüncesinin diğer kolları açıkça bilgi ekonomilerine odaklanıyordu – "mavi yakalıların bulunduğu katı değil, yönetim kurulu toplantı odasını yeniden yapılandırmaya".[26] 1930 itibariyle *Business Week* dergisi "yönetim danışmanlığı" diye bir mesleğin varlığını ilan ettiğinde maliyet muhasebecileri, reklamcılar ve mühendisler gibi birtakım farklı oyuncular çoktan işletmelere danışmanlık hizmetleri sunmaya başlamıştı.[27] İleride Booz, Allen & Hamilton adını alacak olan firma ilk kez 1919'da ortaya çıktı. Muhasebe deneyimi sunan McKinsey & Company, 1926'da kuruldu.[28] Birtakım meslek örgütü ve işletme okulu yönetim uygulamalarına ciddi bir ilgi gösterdi.[29] 1944'te *Fortune*'da çıkan "Yönetimin Doktorları" başlıklı bir makale, iş danışmanlığının kendisinin büyük bir iş haline geldiğini belirtiyordu. 1930'da 100 olan firma sayısı 1940 itibariyle

25. İşletme tarihçisi Mauro F. Guillén bilimsel yönetim, insan ilişkileri ve yapısal analizle ilgili üç temel örgütsel paradigmayı ele alıyor. Bkz. Mauro F. Guillén, *Models of Management: Work, Authority, and Organization in a Comparative Perspective* (Chicago: University of Chicago Press, 1994).

26. Christopher D. McKenna, *The World's Newest Profession: Management Consulting in the Twentieth Century* (Londra: Cambridge University Press, 2006), s. 62.

27. Örneğin reklam danışmanlığı şirketi J. Walter Thompson 1864'te kuruldu. Verimlilik mühendisliği firmaları Arthur D. Little ve Stone & Webster ise sırasıyla 1886 ve 1889'da. Bkz. *a.g.y.*, s. 49-50, 34.

28. *A.g.y.*, s. 47.

29. *Management Review* dergisi yayımlandıktan (1919) bir süre sonra 1925'te Amerikan Yönetim Derneği kuruldu. Büyük Amerikan üniversitelerindeki İşletme Okulları yeni işletme uygulamalarına uygun müfredatlar geliştirmeye başladı. Amerikan Yönetim Danışmanlığı Mühendisleri Birliği (ACME) 1929'da kuruldu. Bankalar ve işletmelerin federal düzenlemeyle karşı karşıya kaldığı 1930'larda yeni yöneticiler değerliydi. Genel olarak yeni yöneticiler sadece mallara göre değil aynı zamanda yeni teknolojiler, hizmetler ve düzenlemelere göre örgütün daha kapsamlı bir yapısal analizine odaklanıyordu. Bkz. John Micklethwait ve Adrian Woodridge, *The Witch Doctors: Making Sense of the Management Gurus* (New York: Random House 1996), s. 70; McKenna, *The World's Newest Profession*, s. 47, 18.

400'e çıkacaktı.[30] İşletmeler haber bültenlerine abone oldu ve bankacılık, uluslararası siyaset ve pazar araştırması için danışmanlar görevlendirdi. *Fortune*'un iddiasına göre "artık danışmanlık alanının geleceği o kadar parlak ki yöneticiler muhtemelen daha kazançlı ve neredeyse kesinlikle daha heyecanlı olacak, diğer yöneticilere danışmanlık yapma kariyeri için pekâlâ da kendi endüstriyel işlerinden vazgeçebilirler".[31]

Çağdaş yönetim dünyasının *akıl hocası* Peter F. Drucker, yönetimin kendi kendini yok eden tarihiyle tutarlı olarak, 1946 tarihli *Concept of the Corporation* (Şirket Kavramı) kitabında o dönem bir disiplin ve çalışma konusu olarak "yönetim" diye bir şeyin olmadığını iddia eder.[32] Drucker, şirketi savaş sırasında Amerikan hükümetiyle işbirliği yaptığı olağanüstü dönemde gözlemlemişti. Alfred P. Sloan'un General Motors yönetimini örnek alarak şirketi çevik, akıllı ve ulus ötesi bir oyuncu –bünyesindeki işgücünün bir değer olduğu, gelişmekte olan bir sosyal kurum– olarak betimledi.[33] Drucker kariyeri süresince "özelleştirme" ya da "bilgi işçisi" gibi birtakım kalıcı terimler üretti.[34] Drucker'a göre Faşizm, Komünizm ve Batı Demokrasisi arasındaki ideolojik çatışmaların temelinde "büyük işletmelerin endüstriyel toplumunun farklı kavramları arasındaki bir çatışma" yatmaktadır.[35]

30. McKenna, *The World's Newest Profession*, s. 62.
31. "Doctors of Management", *Fortune*, Temmuz 1944.
32. Peter F. Drucker, *Concept of the Corporation* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2008), s. xiii.
33. *A.g.y.*, s. 25.
34. John Micklethwait ve Adrian Woodridge, çağdaş yönetim kültürü analizlerinde Drucker'ın sadece yapısal ve insan ilişkileri düşünüşünü değil, başarılı yöneticinin planlı hedefler koyan ve bunları yerine getiren biri olduğu anlayışından hareketle bilimsel yönetim nosyonlarını da dahil ettiğini ileri sürer. Diğer bir deyişle, hâlâ planlayacak bir şey vardı: ölçütleri ve hedefleri ölçebilecek bir tür takıntılı yönetim muhasebesi. Bkz. Micklethwait ve Woodridge, *The Witch Doctors*, s. 77, 74, 67-83.
35. Yöneticiler II. Dünya Savaşı itibariyle kat denetçisi, teknik mühendis, istatistikçi, sosyal mühendis, teknokrat ve klasik ekonomik liberalizmin bir maskotu olarak nitelenmiştir. Thorstein Veblen, Walter Rautenstrauch ve başkalarının teknokrasi kuramları, mühendisi para biriminin yerini alacak olan kapsamlı veritabanlarına ya da enerji birimlerine dayanarak küresel kaynakları yönetebilecek bir karakter olarak tasvir eder. James Burnham *The Managerial Revolution: What*

Drucker, büyük işletmelerin kendilerini bir tür kolektif planlama, işbirliği ya da cemaatçilik sayesinde ayakta tuttukları konusunda, kendi gibi bir Viyana göçmeni ve Bennington'dan meslektaşı olan Karl Polanyi'nin düşüncesine katılmaz. Polanyi'nin ekonomik analizini "parlak" ve "derin" bulsa da kendi konusu olan General Motors'un bir "federalizm girişimi" olduğunu ileri sürer.[36] Şirket söz konusu dönemde rakip bir güç değil, hükümetin vatanperver bir ortağıydı.

Drucker şirketi yüceltirken bir yandan da kendisi için yeni bir otorite üretiyordu: guru otoritesi. Sesi tam olarak bilimsel bir kuramcının sesi değildi, ama öte yandan bilimsel yönetimin duyarlı bir mühendisinin sesi de değildi. Bilimsellik konusunda, eleştirenlerin kitabını nasıl değerlendireceklerini bilmediklerini iddia etti. "Bir işletmeyle [General Motors] ilgiliydi ama 'ekonomi bilimi' değildi. Yapı, örgüt, siyaset, anayasal ilkeler, güç ilişkilerine değiniyordu – ama konu 'hükümet' değildi."[37] *Concept of the Corporation* sonraki 20 yılın "düzenleme patlamasını" başlatarak tüm dünyada birçok şirketin yeniden düzenlemesinde kullanıldı.[38]

1950 itibariyle tahminen 1000 yönetim firması kendilerini ulusun uygun partnerleri, yönetişim, savunma, Soğuk Savaş taktikleri ve Uzay Yarışı konusunda danışmanlığına başvurulan bir "taşeron

→ *is Happening in the World* (Yönetimsel Devrim: Dünyada Neler Oluyor, New York: The John Day Company, 1941) kitabında seçkin bir yönetici tabakasının yeni yöneten sınıfı oluşturacağını ve bir "işletmeci devlet"in kapitalizmin yerini alacağını öngörmüştür. Radikal soldan aşırı muhafazakâr bir tutuma geçen Burnham, bu trendin göstergelerinin Leninizmi ve Stalinizmi, ayrıca "Yeni Anlaşmacılık"ı ve teknokrasiyi içerdiğini ileri sürer. Drucker, Burnham'ın savlarını uzağı göremeyen bir yanlış yorum diye reddetmiştir. Drucker, *Concept of the Corporation,* s. xi, 9.

36. Drucker, *Concept of the Corporation,* s. 204, 214, 237, 256, 46. Drucker'a göre sanayi toplumunun temel siyasi sorunlarının çözümü –ister devlet sosyalizmi olsun ister devlet kapitalizmi– "kolektivizm" değildir (s. 204). Alıntının tamamı: "federalizm girişimi... bir bütün olarak son derece başarılı bir girişimdi. En büyük kurumsal birliği en büyük bölgesel özerklik ve sorumlulukla birleştirmeye çalıştı, ayrıca her gerçek federasyon gibi birliği yerel özyönetim ve yerel özyönetimi birlik aracılığıyla gerçekleştirmeyi hedefledi" (s. 46).

37. *A.g.y.*, s. xiii. Bu alıntı Drucker'ın 1983 baskısına yazdığı ve 2008 baskısına dahil edilen önsözden.

devlet" olarak tasvir ediyordu. OECD, IMF, Dünya Bankası ve diğer hükümetlerarası örgütlere (küresel koordinasyon ve işbirliğinin yeni kurumları) katıldılar. Çoğu başkent Washington'a taşındı, yurtiçinde ve dışında hem işletmelere hem de hükümetlere danışmanlık vererek otorite kademeleri arasında kolayca hareket ettiler. Muhafazakâr giysiler içindeki bu danışmanlar ayrıca 1960'larda Yale Kulübü'nü ve Manhattan'daki Üniversite Kulübü'nü büyüleyen efsanevi karakterlerdi. Marshall Planı, nüfuzlarının küreselliğini güvenceye almıştı ve bol bol denizaşırı sözleşmeler yapıyorlardı. İngiltere Merkez Bankası bile "McKinseyleştirilmişti" ve 1970'lerde Robert McNamara da Dünya Bankası'na danışmanlık yapması için McKinsey'i tuttu.[39]

Kalite yönetimi standartları diğer ülkelere yayıldıkça önemli ölçüde dönüştü, özellikle de *Concept of Corporation*'ın yüksek satış rakamlarına ulaştığı savaş sonrası Japonya'da. İmalat endüstrileri kötü yapılmış mallarla ünlü Japonya, endüstrisini yeniden inşa ederken kalite kontrolü kavramlarıyla çok ilgiliydi. General MacArthur bu çabaya yardımcı olmak için aralarında W. Edwards Deming, Joseph Juran, Armand Feigenbaum ve Malcolm Baldrige'in bulunduğu bazı Amerikalı kalite kontrol uzmanlarının ve yönetim danışmanlarının desteğini sağladı. Japon yönetim kültürü bu kuramcılarla etkileşim halinde gelişti ve Toplam Kalite Yönetimi –diğer şeylerin yanı sıra Kalite Çemberleri, *kanban* yani tam zamanında üretim, sıfır kusur ve öneri sistemlerini içeren bir teknikler ailesi– adını aldı.[40]

38. *A.g.y.*, s. 291.

39. McKenna, *The World's Newest Profession*, s. 62, 181-86. Drucker gibi McKinsey de kendi dergisi *McKinsey Quarterly*'yle akademisyen otoritesine kavuştu. Bkz. Micklethwait ve Woodridge, *The Witch Doctors*, s. 54.

40. Japonya'nın kendi standart oluşturma örgütü, Japon Biliminsanları ve Mühendisleri Birliği (JUSE) *Statistical Quality Control* isimli bir dergi yayımlamaya başladı ve 1950'de W. E. Deming'i ders vermeye davet etti. Deming de "Deming Döngüsü" tezini tanıttı (Deming Çarkı ve Shewhart Döngüsü de denir). Bu döngü bazen Tasarım, Üretim, Satış, Araştırma ve bazen de "planla, yap, değerlendir, ölç" olarak gösterilir. Bu döngü Japonların "planla, yap, kontrol et, ölç" versiyonuna esin kaynağı olacaktır. ABD'de Armand V. Feigenbaum "Toplam Kalite" ifadesini makalelerde ve 1951 tarihli *Quality Control: Principles, Practice, and Administration* (Kalite Kontrol: İlkeler, Uygulama ve İdare) kitabında kullanacaktır. Bu kitap 1961'de *Total Quality Control: Engineering and Management* (Toplam

Yönetim danışmanı Masaaki Imai'ye göre *kaizen* (sürekli iyileştirme) değerler sistemi, Japon yenileştirme ve muhafaza modellerini Batı'nınkilerden ayırıyordu.[41] Bu teknikler aynı zamanda başkalarının yanı sıra Nissan, Mitsubishi ve Komatsu'da da denenmesine rağmen 1960'larda Toyota bu tekniklerin çoğu için sansasyonel bir atölye oldu.[42]

Japon üretim teknikleri 1970'lerde önemli derecede iyileştiğinden ve yönetim tarzları tüm dünyada daha popüler olduğundan iddialara göre egemen Amerikan örneğine meydan okumaya başladı. Başta Japon tekniklerinin sadece fiyatlarını düşürdüğünü varsayan Amerikan işletmeleri sonunda rekabetin farkına vardı ve Japon tekniklerine öykünmeye başladılar. 1970'lerde DIN, BSI ve Kanada Standartlar Örgütü (CSA) bir dizi kalite standardı geliştirdi ve ISO'yu da aynısını yapmaya teşvik ettiler.[43] 1980'lerde ISO "kalite yönetimi ve güvencesi" için standartlar geliştirmek üzere TC (Teknik Ko-

→ Kalite Kontrolü: Mühendislik ve Yönetim) adıyla yeniden yayımlandı. Toplam Kalite Kontrolü ifadesinin ilk ne zaman kullanıldığı konusunda farklı iddialar vardır, fakat 1954'te JUSE'un daveti üzerine gelen Juran'ın derslerinin kalite kontrol fikrinin ağır sanayilere teknik olarak uygulanmasından daha kapsamlı bir sektör yelpazesine yapısal olarak uygulanmasına yardımcı olduğu konusunda bir fikir birliği vardır. Toplam Kalite Yönetimi aynı zamanda Toplam Kalite Kontrolü ya da Şirket Genelinde Kalite Kontrolü diye de biliniyor. Bkz. Masaaki Imai, *Kaizen (Ky'zen): The Key to Japanese Competitive Success* (New York: Random House Business Division, 1986); A. V. Feigenbaum, *Quality Control: Principles, Practice and Administration: An Industrial Management Tool for Improving Product Quality and Design and for Reducing Operating Costs and Losses* (New York: McGraw-Hill, 1951); A. V. Feigenbaum, *Total Quality Control: Engineering and Management: The Technical and Managerial Field for Improving Product Quality, Including Its Reliability, and for Reducing Operating Costs and Losses* (New York: McGraw-Hill, 1961).

41. Imai, *Kaizen (Ky'zen)*, s. 4, 23, 43.

42. Bir Toplam Değişim Yönetimi gurusu olan Konosuke Matsushita şöyle yazmıştır: "Biz kazanacağız, siz kaybedeceksiniz. Başarısızlığınız bir iç hastalık olduğundan hiçbir şey yapamazsınız. Şirketleriniz Taylor'ın ilkelerine dayanıyor. Daha da kötüsü kafalarınız da Taylor'laşmış. Güvenli yönetimin bir tarafta yöneticiler bir tarafta işçiler olduğuna iyice inanmışsınız, bir tarafta düşünenler öteki tarafta sadece çalışanlar." Akt. J. Seddon, "Changing Management Thinking: The Key to Success with TQM", Gopal K. Kanji (haz.), *Total Quality Management: Proceedings of the First World Congress* içinde (Londra: Chapman and Hall, 1995), s. 341.

mite) 176'yı oluşturdu.[44] İlk ISO 9000 standardı 1987'de yayımlandı.[45]

ISO'nun sonunda benimsediği kalite yönetimi anlayışı, kalitenin bilimsel yönetim, istatistik, yapısal düşünce ve insan ilişkileri düşüncesindeki ve küresel yönetim kültürlerindeki öncüllerini yansıtır. ISO artık üretim *süreci*, prosedürler ve bir şirketin uygulamaları, üretimin sosyal mimarisi, hizmetler ve kurumsal yönetişimle ilgili sayısız kuramın içindeydi. Tarihi düşünülünce ISO 9000 bir teknik standart olmamasına rağmen, bu standart için saplantılı biçimde veri toplanması ve planlı hedeflerin yerine getirildiğini ölçmek ya da kanıtlamak için ölçübilimin kullanılması şaşırtıcı değildir.

Bu tarihe eşlik eden epik bir savaş portresi, korkunç bir çokbaşlı Leviathan, hatta dünya ekonomilerini rasyonalize etmek için müdahale eden kahraman bir mühendis ya da biliminsanı bile yoktur. Bunun yerine görünüşe göre adım adım geliştirilen bir dizi masum uzlaşım vardır ve buna belki çerçeveli bir ISO 9000 sertifikası suretini gösteren bir kalite mühendisinin yer aldığı bir tanıtım fotoğrafı eşlik eder. Kalite, altyapı mekânına kendi içsel eğiliminin (belirli bir içerik olmaksızın alışma dürtüsü) bir kısmını ödünç verir. Belki de hiçbir şey bundan daha güçlü olamaz.

43. Kristina Tamm Hallström, "Organizing the Process of Standardization", *A World of Standards* içinde, s. 86; www.bsigroup.com. 1977'de DIN, kalite standartlarını değerlendirecek bir teknik komite kurulması için ISO'ya bir teklif verdi. Kanada Standartlar Birliği 1970'lerin ortasında kalite ilkeleri CSA-Z299'u yayımladı. Aralık 1979'da ABD, ANSI/ASQC Z-1.15'i, *Generic Guidelines for Quality Systems*'ı (Kalite Sistemleri İçin Jenerik İlkeler) yayımladı. 1979'da BSI, ilk kalite yönetim standardı olduğunu ve ISO 9000'e örnek teşkil ettiğini iddia ettiği BS 5750'yi yayımladı.

44. *A.g.y.*; Mendel, "The Making and Expansion of International Management Standards", s. 141. ISO sonraları Toplam Kalite Yönetimi'ni şöyle tanımlayacaktı: "örgütte kaliteyi merkeze almış, tüm üyelerinin katılımına dayanan ve müşteri memnuniyeti yoluyla uzun vadeli başarıyı hedefleyen, örgütün tüm üyelerine ve topluma fayda sağlayan bir yönetim yaklaşımı" (ISO 8402: 1994).

45. "A Brief History of BSI", www.bsieducation.org; Joseph M. Juran ve Donald W. Marquardt, *The ISO 9000 Family of International Standards* (New York: McGraw-Hill Professional, 2001).

Kalite, Altyapı Mekânında Çoğalır

ISO, tam kalite yönetiminin küresel nüfuzunu nasıl artırabileceğini keşfetmeye başlarken serbest bölge formülü yeni bir kentsel kesime uygulanıyordu. ISO'nun konteyner sevkiyatıyla ilgili teknik standartları –konteyner ebatları, teknik yapım özellikleri ve kilitleme mekanizmaları için– serbest bölge büyümesinin hızlanmasına yardımcı oldu. ISO 1970'te, Keith W. Tantlinger'ın Malcolm McLean'in sevkiyat konteyneri (şu anda ISO 6346) için 1958'de icat ettiği meşhur köşe kilit mekanizmasını (şu anda ISO 1161:1984) standartlaştıracak teknik görüşmeleri sonuçlandırdı.[46] Bu kutuların sürgü ve kilitleri, artık katlanarak büyümekte olan konteyner popülasyonuna yayıldı. Küresel ticarette gereksinim duyulan çığ gibi verilerle başa çıkabilmek için gitgide daha çok gelişmekte olan ülkedeki yeni nesil kent kapalı bölgelerine yeni nesil bilgi işleme ve geniş-bant telekomünikasyon da temin ediliyordu.

ISO bu yeni şehirciliğin küresel kulübü halini aldı ve serbest bölge, kalite yönetimi uygulamalarının bir çarpanı olarak iş görüyordu. Manuel Castells'in 1989'da tasvir ettiği "bilgi şehri", teknik standartların yanı sıra ISO 9000 gibi yeni yönetim uygulamalarının sadece tam zamanında üretim ve serbest bölgeyi değil, aynı zamanda daha geniş sanayi ve telekomünikasyon sahasını doğrudan düzenlediği bir dünyaydı.[47] Tam zamanında üretim ve aktarma lojistiğiyle birlikte yönetim nesneler değil bir "nesneler popülasyonu" yaratıyordu: seri üretim nesnelerinden ziyade bilgi olarak daha da pürüzsüz biçimde akan şeyler.

20. yüzyıl başının modern mimarları, mimari ve şehirciliği ortak bir küresel platform olarak tahayyül ettiler, ama o devasa, ütopyacı hayalleri standart oluşturmanın hantal bürokrasilerine uymuyordu. Mimarların projeler, kitaplar, sergiler ya da Uluslararası Modern

46. Marc Levinson, *The Box: How the Shipping Container Made the World Smaller and the Economy Bigger* (Princeton: Princeton University Press, 2006), s. 137-49, 148.
47. Manuel Castells, *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban Regional Process* (Oxford: Blackwell, 1989).

Mimarlık Kongreleri'nin (CIAM) toplantıları gibi konferanslarda getirdikleri öneriler arasında modüler orantısal sistemler, esnek bağlantılar, konut için asgari koşullar ya da prefabrikasyon teknolojileri vardı. Mekânsal değişkenlerin evrensel bir dil oluşturacağı umuluyordu.[48] Yine de altyapı mekânı hem serbest bölgelerin hem de diğer birörnek mekânsal ürünlerin (bunların arasında golf sahaları, dinlenme yerleri, perakende satış alanları ve banliyöler bulunur) işletim sistemi olabilirse de kuralları genelde mimarlar belirlemedi. Bu mekânı muhtemelen kurumsal bütçeler ve uygulamalar biçimlendirir, bu uygulamalar içinde standartların dili ortak ve küreseldir.[49] Ayrıca çoğu küresel inşaat firması ve bazı büyük tasarım firmaları mutlaka kalite yönetimi programları uygular ve ISO'nun dilini konuşur.

Gitgide daha çok şirketi kendi saflarına çekmek için kaliteyi yem olarak kullanan ISO ilave özel kalite yönetimi standartları oluşturmaya başladı. Bunlardan biri çevre meselelerine hitap eden bir yönetim standardı olan ISO 14000'di. ISO 14000 Teknik Komitesi TC 206, 1993'te kuruldu. Bu standart, emisyonlar ya da atık için açık hedefler koymaz. Daha ziyade çevreye karşı tutumların değişmesi amacıyla tasarlandı.[50] ISO üyelerinin yarısı tarafından benimsendi ve sertifikasyon zorunlu olmasa da 148 ülkede 150.000 sertifika verildi.[51] ISO 14000, "Toplam Kalitenin Ötesinde" bir hareket denen şeyin bir parçasıdır: çevre, sağlık hizmetleri, eğitim, kurumsal sosyal sorumluluk ve hatta yönetişim gibi kamusal meselelerle gitgide daha çok ilgili olan yönetim standartları.[52] ISO standartları neredeyse her tür girişime yayılan bir alışkanlık yaratmıştı, öyle ki yönetim

48. Eric Mumford, *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960* (Cambridge, MA: MIT Press, 2002).

49. Mimarlar uzun süre kendi teknik standartlarını geliştirdiler ve bu çabaların bir kısmı ISO'nun çalışmasına katkıda bulundu. Mimari grafik standartlarının bir tarihi ve mimari standartlar konusundaki genel referans kitabı için bkz. Nader Vossoughian, "Standardization Reconsidered: *Normierung* in and after Ernst Neufert's *Bauentwurfslehre* (1936)", *Grey Room*, Kış 2014, s. 34-55.

50. Bkz. www.bsigroup.com ve www.iso14000-iso14000-environmental-management.com/iso14000.htm.

51. "Environmental Management: The ISO 14000 Family of International Standards", Cenevre: ISO, 2009.

standartları her alandaki her sorunun cevabıymış gibi görünecekti. Tüm bilindik uygulamalar (bilgi toplama, geri bildirim anketleri, nicel ilerleme raporları ve diğer ölçüler) artık kalitenin her yeni ve güçlü örneğine eşlik ediyor.

ISO'nun nüfuz alanı o kadar geniş ki bu yönetim alışkanlığı ISO'nun olmayan standartlarda ve sertifika programlarında da taklit edildi. ISO 14000'in oluşturulduğu yıl, Amerikan Yeşil Binalar Konseyi (USGBC) ISO'nun jargonunu ve ölçülerini kopyalayan LEED (Enerji ve Çevresel Tasarımda Liderlik) isimli bir sertifika süreci başlattı. Üye örgütleri, teknik komiteleri ve denetimleriyle LEED, ISO'nunkine benzer bir bürokratik yapı benimsemiştir. Binalar LEED'in çevreye duyarlı tasarım listesindeki kriterleri yerine getirmelerine göre derecelendirilir (Sertifikalı, Gümüş, Altın ve Platinyum). USGBC, 30 uluslu yeşil konseyi için uluslararası bir yuvarlak masa toplantısına ev sahipliği yapıyor ve uluslararası çalışma için "Küresel Alternatif Uyum Yolları" adını verdiği bir şey geliştiriyor.[53] LEED sertifikasyonu, tasarım ve inşaat endüstrilerindeki profesyoneller arasında açıkça sergilenen bir markadır.[54]

Buna karşılık LEED'in de taklitçileri var. Amerikan Kamu Yararı Tasarım Enstitüsü, SEED (Sosyal Ekonomik Çevresel Tasarım) sertifikasyonu eğitimi vermektedir: 2005'te kurulan, mahalle gibi toplulukların tasarımını değerlendiren bir dizi standart. LEED'i aşmayı vadeden SEED, projelerin başarısını "SEED ölçüsü" ile ölçer. Bu aynı zamanda "üçlü temel nokta"yı açıklar – terim kurumsal sosyal sorumluluk çerçevesinde insanlara, gezegene ve faydaya işaret etmek için kullanılıyor. Bilgi toplamak ve "kavram ispatı"nı ya da SEED'in beş temel ilkesine bağlılığı değerlendirmek için bir başka araç vardır: "SEED Evaluator 3.0". SEED ağındaki toplantılarda katılımcıların cevaplarını toplamak için anketler kullanılırken bu ağa erişim ve eğitim ancak örgütün beş ilkesine uyulacağının sözü alındıktan sonra sağlanır.[55]

52. 1991'de ISO, Çevre İçin Stratejik Danışma Grubu'nu (SAGE) kurdu. Britanya Standartlar Enstitüsü, 1992'de ilk çevresel yönetim standartlarını yayımladı (BS 7750). 1992 Rio Çevre Zirvesi de harekete geçirici bir etkinlikti.

53. Bkz. www.usgbc.org.

54. Bkz. "Executive Leadership", m.gensler.com.

ISO son zamanlarda teknolojiler ve şehirler inşa etmeyi düşünmeye başladı. Örgüt, binaları kuşatılmış alanlar değil, teknik sistemler, bileşenler ve sakinlerden oluşan bir toplam haline getiriyor. Dubai'deki ISO 2008 Genel Kurulu'nun teması "Akıllı ve Sürdürülebilir Binalar" idi. Genel Kurul binaların "bireylerin, örgütlerin ve ulusların ekonomik varlıkları"nın büyük bir kısmını oluşturduğunu ve büyük istihdam kaynakları, enerji tüketicileri, ayrıca atık ve emisyon üreticileri olduğunu kabul etti.[56] Tartışılan konular arasında yayılma, akıllı şehirler, karbon emisyonu sıfır olan şehirler ve depremler vardı. Yakınlardaki Masdar Şehri geleceğin şehirleri için bir model olarak gösterildi. Kurul programında kentin geleceğini elde etmenin anahtarı olarak sürekli küresel standartlara işaret edildi. Hatta ISO'nun kent verisi toplamaya yönelik yeni standardı 37120, küresel şehirleri tutarlılıkla kıyaslamak için 46 "performans göstergesi" tanımlıyor.[57]

Fakat özellikle altyapı mekânının teknolojilerine hitap etmekle görevli bir ISO teknik komitesi yok. Ayrıca halihazırda yeniden yapılandırılmış olan mimarlık ve kent planlaması –genelde ISO tarzı bürokrasilerin ipleri elinde tuttuğu– tüm dünyadaki imar uygulamalarıyla yüzleşmek ya da onları onarmaktan ziyade uyum sağlamakta daha iyi olabilir.

55. Bkz. www.publicinterestdesign.com ve www.seed-network.org. SEED'in beş ilkesi şunlardır: 1) Kamu yaşamında seslerini fazla duyuramayanları savunmak; 2) herkesin erişebileceği, çıkar sahiplerini cezbedecek ve toplulukların karar almalarına olanak tanıyacak yapılar inşa etmek; 3) bir dizi değeri ve sosyal kimliği yansıtan bir söylem aracılığıyla sosyal eşitliği teşvik etmek; 4) bir yerin kendi niteliklerinden doğan ve yerel kapasiteyi inşa eden fikirler üretmek; 5) kaynakları muhafaza etmeye ve israfı en aza indirmeye yarayacak tasarımlar yapmak.

56. Bkz. "Buildings for a Sustainable Future, Dubai, 15 October 2008" ve "Summary of Open Session Held on 15 October on Buildings for a Sustainable Future", www.iso.org.

57. Uluslararası Mimarlar Birliği Başkanı Louise Cox'a göre tasarımcılar "Afrika ve Güney Amerika'nın gelişmekte olan ekonomilerinde New York'u ya da Londra'yı kopyalamayı amaçlamamalıdır". Bkz. Louise Cox, "Sustainable Building for the Global Village: The Vision and Standards Needs for Architects and Designers", ISO Genel Kurulu, 2008, www.iso.org; ve "Finally, Clear Performance Data for Comparing the World's Cities", www.citylab.com.

Kalite, İşletme Jargonuyla Konuşur

> Yeni düşünme biçimi; birçok firmanın gerçeklik arzularını, iç demokrasi için kurumsal gelişim projelerini, yeni iç iletişimle ilgili söylemlerini, çalışan katılımı ve seferberliklerinin başlaması için ve yeni kurumsal öz-örgütlenme biçimlerini kendini gerçekleştirmenin yeni araçları olarak kabul ettikleri ölçüde, sadece serbest teşebbüs değil hakiki, adeta dinsel bir teşebbüs tapınması içerir.
>
> Armand Mattelart[58]

1965'te her yüz çalışandan biri yönetim danışmanıydı; bu oran 1995'te on üçte bir oldu.[59] Yönetim standartlarının her şeyin yanıtı olduğu fikri doğrultusunda son yirmi-otuz yılda yeni bir "yönetim hevesi çılgınlığı" yaşandı.[60] Bu heveslerin çoğunun bazı ortak nitelikleri vardır. Modern mitleştirmenin bir öznesi olarak guru; insan ölçeği katmak ve çömezliği teşvik etmek için çoğu zaman hazır bekler. Şemalar ve özlü sözler, işletmenin daha eski tarihindeki mühendislik, muhasebe ve motivasyonel bileşenleri yansıtan standart ihtiyaçlardır.

Japon Toplam Kalite Yönetimi modelleri, daha iyi sonuçlar için çabalama ve hatayı ortadan kaldırmakla ilgili büyülü sloganlar ve mantralarla motivasyonel ekip çalışması ortamlarına çoktan damgasını vurmuştur (örneğin, "Dağlarca hazinelerle kuşatıldın". Anlamı: Ders alacak birçok sorun var).[61] Bazı Japon işletme liderleri, özgün teknikler önerdi.[62] Bunlar arasında 3 MU kontrol listesi, 5 S hareketi, 4 M kontrol listesi, 7 İstatistik Aracı, 9 İsraf, 5 N ve 1 N vardı (anlamı: Bir sorunun nedenini saptamak için insan en az beş kez "neden" diye sormalı ve sonra onu "nasıl" düzelteceğini kararlaştırmalıdır). Bu veciz düsturların her birinden ilave adımlar, şemalar, tablolar ve kontrol listeleri taşar.[63]

58. Mattelart, *Mapping World Communication*, s. 208-9.
59. McKenna, *The World's Newest Profession*, s. 8.
60. Micklethwait ve Woodridge, *The Witch Doctors*, s. 62.
61. *A.g.y.*, s. 79. Guillén, *Models of Management*.
62. Aralarında öğretim üyesi/danışman Kaoru Ishikawa, Masao Kogure ve Yoji Akao da vardır.

ABD'deki işletme jargonu genelde kişisel gelişim literatürünün havasını taşır. McKinsey gibi köklü firmalar kendi formüllerini önerir ve yeni popüler gurular üretir (Kenichi Ohmae, Tom Peters ya da Robert Waterman gibi).[64] McKinsey & Co.'nun McKinsey 7 S'si vardır (Ortak Değer, Strateji, Yapı, Sistem, Personel, Tarz, Beceri). Booz & Co. (Booz Allen'ın bir yan şirketi), tam ortada "kazanma hakkı" yazan, onun çevresindeki çember biçiminde iç içe geçmiş oklarda "oyun yöntemi," "ürün ve hizmet uygunluğu" ve "kapasiteler sistemi" ifadelerinin yer aldığı bir dairesel şema sunar. Peter Drucker' dan günümüze uzanan silsilede Tom Peters neredeyse yirmi kitap yazdı ve mesajını seminerler, makaleler, internet sitesi ve twitter yoluyla da yaymaya devam ediyor. Kendi internet sitesinde (*tompeters!*) başka şeylerin yanı sıra "Yapılacak İlk 50 Şey", "Başarmanın/Para Kazanmanın 100 Yolu", "İndirgenemez 209 Şey"i bulmak mümkündür. Peters bazen doğrudan kalite sistemlerine hitap eder. "Kalite ve Mükemmellik: Kalite 136", kalite konusunda 136 "rasgele düşünce" sunar. "Kalite teşekkür eder" 6 ve 8 numara olarak bu listede iki kez yer alır. "Kalite stratejidir" ve "Strateji kalitedir" 43 ve 44'üncü sıralardadır. Peters kimi zaman başka jargondan üretilmiş sabit bir jargon membasıyla hayranlarını "kara kuşak dinleyiciler" olmaya teşvik eder ve "kalitenin Ağır Coşku Eksikliğinden mustarip olanları terk ettiğini" ileri sürer.[65]

ISO ve başka kuruluşların desteklediği ve kalite dünyasındaki çok sayıda personelin paylaştığı öteki kardeş de Six Sigma'dır. İstatistiksel analizde kullanılan bir terim olan Six Sigma, Motorola'nın geliştirdiği ve 1988'de paylaştığı bir dizi kalite tekniğidir. Artık çok sayıda farklı türden örgüt tarafından yaygın olarak uygulanan Six Sigma, üretim ve yönetimdeki kusurları azaltmak için ağırlıklı olarak istatistiğe dayanmaktadır. Kişiler sertifikalı kalite denetçisi, kalite mühendisi, hatta CSSBB –yani, Sertifikalı Six Sigma Kara Kuşak– denen bir şey olabilirler. Uluslararası Six Sigma Enstitüsü ve Süreç İyileştirmesinin Mütehakkim Profesyonellerinin Gizli Toplu-

63. Bkz. "Quality Management", www.businessballs.com; Guillén, *Models of Management*; ve Imai, *Kaizen (Ky'zen)*.
64. Micklethwait ve Woodridge, *The Witch Doctors*, s. 55-56.
65. Bkz. www.tompeters.com.

luğu (ISSISSIPPI) gibi çok sayıda grup, Six Sigma uygulamalarında ve sertifikasyon süreçlerinde eğitim sunarak bir yan sektör oluştururlar.[66]

Dünyanın bazı en güçlü birey ve örgütleri yönetim gurularıyla beraber çalıştılar ya da yönetim senaryolarını benimsediler. 1994 kışında Başkan Bill Clinton, Stephen Covey (*Çok Etkili Kişilerin Yedi Alışkanlığı*) ve Anthony "Tony" Robbins (*Sınırsız Güç: Kişisel Başarıda Zirveye Ulaşmanın Yolu*) ile gönüllü inzivaya çekildi. Newt Gingrich, 1990'larda muhafazakâr sağı yeniden güçlendirme girişimi esnasında Drucker'ı destekçilerinin okuma listesine ekledi ve "Contract for America"yı ("Amerika Sözleşmesi") bir yönetim kuramı belgesi yaptı.[67] McKinsey ya da Booz Allen gibi küresel stratejistler başka şeylerin yanı sıra siyasal kampanyalar, savunma sözleşmeleri, ulusal altyapı planlaması ve bölgesel ya da makro kent kalkınma stratejileri konusunda hükümetlerle çalışıyorlar. Gelişmekte olan ülkeler yönetişim, organizasyon, yeni teknolojiler ve sektörler, vs ile ilgili tavsiye almak için bu danışmanlık firmalarını görevlendiriyorlar. Bu nedenle 1990'ların ortalarında yönetim ve danışmanlık firmalarının uygulamalarını incelemek, eleştirmek ya da kronolojik olarak kaydetmenin yeni bir mikro sektör halini alması şaşırtıcı değil.[68]

66. Bkz. www.ississippi.org.
67. Micklethwait ve Woodridge, *The Witch Doctors,* s. 291, 301-2.
68. 1996'da John Micklethwait ve Adrian Woodridge, *The Witch Doctors: Making Sense of the Management Gurus*'u (Büyücü Doktorlar: Yönetim Gurularını Anlamak) yayımladılar ve bunun bu türden ilk ifşa olduğunu iddia ettiler. 1997'de James O'Shea ve Charles Madigan, *Dangerous Company: Management Consultants and the Businesses They Save and Ruin*'i (Tehlikeli Şirket: Yönetim Danışmanları, Kurtardıkları ve Mahvettikleri İşletmeler) yayımladılar. Bu yayınların her ikisi de büyük işletmelerdeki potansiyel müşterilerine yönetim kültürünün sırlarını veriyordu. Aralarında Walter Kiechel'in *The Lords of Strategy: The Secret Intellectual History of the New Corporate World* (Stratejinin Lordları: Yeni Kurumsal Dünyanın Gizli Entelektüel Tarihi, 2010) kitabının bulunduğu sonraki yaklaşımlar, işletmenin tarihsel gelişimlerini netleştirmeye ya da hatalı mantıklarını ifşa etmeye teşebbüs eder. Christopher D. McKenna, *The World's Newest Profession: Management Consulting in the Twentieth Century* (Dünyanın En Yeni Mesleği: 20. Yüzyılda Yönetim Danışmanlığı) kitabında, yönetimin resmen profesyonel bir etkinlik olarak görülmesi gerektiğini ileri sürer. Lewis Pinault'nun *Consulting Demons: Inside the Unscrupulous World of Global Corporate Con-*

Yönetim danışmanlığı, fikirleri tek tek "satma"yı amaçlarken –paradoksal bir biçimde– ilkeleri hızla demodeliğe götüren döngülerde toptan ticaretin akışkanlığını ve tazeliğini korumak zorundadır. Spiritüel tapınmaların vaatleri ya da ünlü olmanın yolları gibi buradaki mesajın içeriği de sürekli yenilenir ve belki de sadece hafif değişikliklerle bilindik bir alanda dönüp dolaştığından, tatminkâr bir biçimde ilerler. Tüm bu içerik daima ânında özümsenecek temel adımlara indirgenmelidir. Sonuç bir kitaplar, seminerler, dersler, kahramanlar, kılavuz kitaplar, başharflerden oluşan kısaltmalar, iyimser jargon, adımlar, önemli noktalar, yönetici özetleri ve "başvuru" kavramları karmaşasıdır. Büyüklüğü 300 milyar doların üzerinde olan bu sektörde 60.000 dolarlık konuşma ücretleri olağandır.[69] Guru seminerlerinin tanıtımları, görünüşe göre sonunda satın alınması gereken tek temel bileşen –yani bir seminerin vadettiğine göre: İngilizcedeki En Önemli Cümle– hariç her şeyi veren uzun reklamları andırır.[70]

Bütün kalite literatüründe kişisel gelişim yönetimi ifadelerine rastlanabilir. Kişisel başarı teması sık sık karşımıza çıkar. Kavisli oklar, bu tarzın temel unsurlarından olan dairesel şemaları ve piramitleri süsler. Bunların yanında bir de örneğin klasik bir yapı, içindeki inciyi göstermek için açılan istiridye kabuğunun yumuşak odaklı bir fotoğrafı, siluette bir dağın zirvesine çıkan kişiler ya da kolları iki yana açılmış hevesle zıplayan başkaları olabilir.

→ *sulting* (Şeytana Danışmak: Küresel Kurumsal Danışmanlığın Ahlaksız Dünyası, 2000) ve Martin Kihn'in *House of Lies: How Management Consultants Steal Your Watch and Then Tell You the Time* (Yalanlar Kurumu: Yönetim Danışmanları Nasıl Önce Saatinizi Çalıp Sonra Size Saati Söyler, 2005) kitapları, yönetim kültürünün eğlenceli, absürdist ifşalarıdır.

69. "Remembering Drucker", *Economist*, 19 Kasım 2009.

70. Micklethwait ve Woodridge, *The Witch Doctors*, s. 87, 84. Yakın zamandaki ölümüne dek Maharishi Mahesh Yogi'nin yönettiği Transandantal Meditasyon (TM) örgütü de tam olarak böyle faaliyet gösterir ve din ile yönetim kültürü arasındaki benzerliği çok açıkça ortaya koyar. Bu ikisi o kadar birbirine yakındır ki TM'nin teşebbüslerinden biri de tüm dünyada kurdukları işletme okullarını yönetmektir. Bkz. Easterling, *Enduring Innocence*, s. 73-98.

Kalite Bir Devletdışı Güçtür

Ne kadar zararsız görünürse görünsün ISO'nun bazı evrensel emelleri var. Çok daha fazla şirketi sertifikalandırmayı ve küresel topluluğun daha da geniş bir kesimini bu yönetim alışkanlığına çekmeyi umuyor. Bu oyuncular popülasyonu bir kez kulak verip de sertifikasını sürekli yenilemeyi taahhüt etti mi, yönetim protokolü çok sayıda örgütün yeni bir mesajla ya da eski bir mesajın üslubunda değişiklik yapılarak iyileştirilmesinin aracı olur.

2000'den önce ISO yönetim standartlarını ağırlıkla Avrupa ulusları satın alıyordu, ama 21. yüzyılın ilk on yılında ISO 9000 sertifikasyonu iki katına çıktı ve 2009'da bir milyona ulaşan ISO 9000 sertifikalarının dörtte biri Çin'dendi.[71] ABD ve Birleşik Krallık'taki sertifikalı teşkilatların sayısı istikrarını korudu. ISO standartlarının benimsenmesini fazlasıyla bürokratik ya da kısıtlayıcı bulan Amerikan şirketleri başlarda pek hevesli değildi. Amerikan yönetim sistemlerini piyasalara ve geçici yönetim çılgınlıklarına çok daha açık olarak niteleyen Avrupa yönetim sistemleri belki de ISO gibi uluslararası örgütlerin hiyerarşik koordinasyonuna daha uygundur.[72] ISO gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarını değerlendirmek için, bazen sermaye piyasasının gizli sinyallerini henüz üye olmayanlara ileten "misyoner" bir örgüt gibi görülen DEVCO'yu kurdu. Fakat artık yönetim kültürünün son trendleri Hindistan, Afrika ve Çin gibi yoğun nüfuslu, gelişmekte olan ülkelerden gelmeye başladı. Coimbatore Krishnarao Prahalad ya da Vijay Govindarajan belki de Tom Peters'ın ya da Toplam Kalite Yönetimi gurularının az bir farkla önüne geçmiştir.

ISO, ISO 14000 ve diğer Toplam Kalite Ötesi standartlarıyla diğer uluslararası küresel yönetişim örgütleriyle etkileşime girdi. ISO

71. "The ISO Survey of Certifications 2008", ISO, 2009.

72. Mendel, "The Making and Expansion of International Management Standards", s. 142-44. Mendel, maddi ve biçimsel eylemlerle pratikler arasında Weberyen ayrımlar yapmaya çalışır ve biçimsel olanı Avrupa ve Güney Amerika'nın sivil toplum nosyonlarına atfeder. Ayrıca bkz. Walter Mattli ve Tim Bu, "Setting International Standards: Technological Rationality or Primacy of Power?", *World Politics* 56, no. 1 (2003), s. 23, 41-42.

14000, aralarında Dünya Sağlık Örgütü, Dünya Ticaret Örgütü, Küresel Eko-Etiketleme Ağı ve Sierra Kulübü'nün bulunduğu birtakım hükümetdışı örgütler ve hükümetlerarası örgütlerin işbirliğiyle geliştirildi. ISO'nun Yeni Sosyal Sorumluluk İlkeleri olan ISO 26000, yönetim standartlarının müşteri memnuniyetinin ötesinde potansiyel sorumlulukları olduğunu kabul etmektedir. Hem şirketlere hem de devlet kurumlarına hitap eden ISO 26000; ILO, OECD ve Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi Ofisi'nin (UNGCO) birtakım mevcut gönüllü ilkelerine referans verir. Bu ilkelere uyulması teşvik edilir ama sertifikalandırılmaz ya da bu konuda zorlama yapılmaz.

LEED ve SEED gibi küresel bir aktivist grup olan Uluslararası Sosyal Sorumluluk (SAI) da bu defa muazzam sayıda örgütün kullandığı sistemlerden ve alışkanlıklardan faydalanmak üzere ISO 9000 protokollerine benzer bir biçim kullanır. Geniş bir küresel "vatandaşlık" talep eden hükümetdışı bir örgüt olarak SAI, 1998'de SA8000'i duyurdu. SA8000 işgücü, çevre ve insan hakları meseleleriyle tüm ISO standartlarından daha açıktan açığa yüzleşse de ISO ona görece muhafazakâr bir örgütün kamuflajını sağlamaktadır. SA8000 ILO, Uluslararası Serbest Ticaret Birlikleri Konfederasyonu (ICFTU) ve 2000 tarihli BM Küresel İlkeler Sözleşmesi'nin temel ilkelerini ("insan hakları, işgücü, çevre ve yolsuzlukla mücadele konusunda tüm dünyada kabul edilen on ilke") bünyesinde toplar.[73] Fakat SA8000 maddelerinin tüm ülke kurallarından bağımsız hareket etmek gibi bir avantajı vardır; böylece örneğin ABD işgücünün korunmasıyla ilgili ilkeleri resmen onaylamamış olsa da Uluslararası Sosyal Sorumluluk örgütü Amerikan şirketlerine birebir yaklaşıp bir taahhüt almaya çalışabiliyor.[74]

SA8000, kurumsal uygulamalara uyum sağlamış olsa da çokuluslu şirketler yine de emek ve çevre aktivistlerinden ve ulusal düzenleme kurumlarından gelen baskıya ve eleştiriye karşılık kendi standartlarını, düzenlemelerini ve sertifikasyon süreçlerini önermeyi tercih etmektedir. Şirketler tanıtım literatürlerinde kendi etik davranış kurallarını bildirmekle kalmaz, ikinci ve üçüncü taraf sertifi-

73. Bkz. www.unglobalcompact.org.
74. Bkz. "Certified Facilities List", www.saasaccreditation.org.

kasyon süreçlerini de organize edip bunlara tabi olurlar. 1998'de faaliyete geçen Adil Emek Derneği'nin de (FLA) benzer bir sertifikasyon süreci vardır. FLA'nın Foxconn denetimi, büyük ölçüde bu örgütün soruşturmakla yükümlü olduğu Apple gibi bazı şirketlerce finanse edilmesi nedeniyle tartışmalıydı. OECD bu tür kendi kendini onaylayan yüzlerce davranış kuralı sertifikası olduğunu bildirmiştir.[75]

Hükümetdışı örgütlerin ya kurumsal siyaseti etkilemenin meşru bir aracı ya da işletmeyi her türlü hesaplaşmadan koruyan bir sis perdesi işlevi görebileceği, bir sözde Hükümetdışı Örgüt-Endüstriyel Kompleks gelişmiştir. Apple, Nike ya da Starbucks gibi bir şirket bir dizi sertifikasyon sürecinden geçebilir ve logolarının yanında "evrensel ilkeleri" temsil eden bir rozet ve sertifika koleksiyonu sergileyebilir – hepsi de bir devletin yasalarına uymanın yerine geçer. Riayet gönüllüdür ve onay mührü şirketin kendisi tarafından yapılmış ya da kuruma ait olabilir.[76]

Kalite Korur

Belki de çevre standartları performansla ilgili ortak soruları tetiklediğinden ISO 14000 hem etkililiği hem de arkasındaki niyetler konusunda çeşitli araştırmaları teşvik etmiştir. "Kulüp kuramı" dedikleri şeye başvuran araştırmacılar, tedarikçilerinden ISO 14000 sertifikasyonu isteyen sektörlerin kulüpteki diğer oyuncular adına nüfuzu yayan ve riayeti teşvik eden çarpanlar olarak faaliyet gösterdiklerini ileri sürmüştür.[77] "ISO 14001 sertifikalı tesislerin bu kulübe katılmasalar sahip olacakları performanstan daha iyi çevre performansına (toksiklik derecelerine göre ayarlanmış daha düşük kirlilik emisyon-

75. Gary Gereffi, R. Garcia-Johnson ve Erika Sasser, "The NGO-Industrial Complex", *Foreign Policy*, no. 125 (2001).

76. Bkz. "Certified Facilities List", www.saasaccreditation.org.

77. Bkz. Aseem Prakash ve Matthew Potoski, "Racing to the Bottom? Trade, Environmental Governance, and ISO 14001", *American Journal of Political Science* 50, no. 2 (2006); Prakash ve Potoski, *The Voluntary Environmentalists*, s. 90; Yasuhumi Mori ve Eric W. Welch, "The ISO 14001 Environmental Management Standard in Japan: Results from a National Survey of Facilities in Four Industries", *Journal of Environment Planning and Management* 51, no. 3 (2008).

12 PRINCIPLES

Hükümetdışı Örgüt-Endüstriyel Kompleks denen yapı içinde yer alan ve sertifikasyon programı sunan örgütlerin logolarından seçmeler

ları) sahip olduklarını" gösteren kanıtlar toplamışlardır.[78] Bazı analistler bu standardın ileride ilave ilkeleri, alışkanlıkları ya da simgesel sermayeyi içerebileceğini tahmin etmektedir.[79]

ISO çeşitli yönetişim kolektiflerinin bir parçası olarak değişen tutumların lideri ya da kolaylaştırıcısı veya sadece bir başka vekil ya da maske olabilir. Ticari işletme ve iş idaresi araştırmacısı olan Nils Brunsson'a göre standartlar "rekabeti ve yenileştirmeyi sadece teşvik etmez engelleyebilir de".[80] Benzer biçimde standartların hem "kılıç" hem de "kalkan" olarak kullanılabileceğini belirten uluslararası hukuk araştırmacısı David A. Wirth, bu standartların ticari müzakerelerin bir parçası oldukça ülkeler tarafından diğerlerinin ürünlerini sorgulamak ve dışlamak ya da kendi ürünlerini eleştiriden korumak için kullanılabildiğini gözlemlemiştir. Aynı zamanda ör-

78. Prakash ve Potoski, *The Voluntary Environmentalists*, s. 186.

79. F. Orecchini ve D. Sabatini, "Cars and the Environment: A New Approach to Assessment through ISO 14001 Certification of the Car Process", *Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers–Part D–Journal of Automobile Engineering* 217, no. 1 (2003).

80. Nils Brunsson, "Organizations, Markets, and Standardization", haz. Brunsson ve Jacobsson, *A World of Standards* içinde, s. 31.

gütleri, –özellikle minimum ilkeye maksimum standart muamelesi yapıldığında– bağlayıcı ve daha belirleyici düzenlemelerden korumak için de kullanılabilirler. Wirth aynı zamanda özel örgütler arasında düzenlemeye ilişkin bir fikir birliği olup olmadığını sorgular, özellikle de söz konusu düzenlemeler önemli bir mali yükümlülük yarattığında. Ayrıca çevre meseleleriyle ilgili özel anlaşmalar halkın fikri alınmadan nasıl değerlendirilebilir?[81]

Çevre avukatı Judith Kimerling'e göre ISO 14000 ve Kurumsal Sosyal Sorumluluk'un çeşitli programları pek masum sayılmaz ve olsa olsa daha büyük ve yerleşik örgütlere ya da uluslara kendilerini bağlayıcı standartlardan koruyacak teknikler sağlayabilirler. Ekvador Amazonları'nın petrol sahalarında sondaj yapmanın bazı tehlikeli sonuçlarına şahit olan Kimerling, bölgedeki petrol şirketlerinin "faaliyetlerini birtakım programlar, ödüller ve sosyal sorumluluk kisvesiyle örtbas etmek için uluslararası standartlar ve kurumsal sorumluluk paravanı"nı kullandıklarını iddia ediyor. Kimerling'e göre "kurumsal sorumluluk" ve "uluslararası standartlar" keyfi biçimde "özel çıkarlarla belirlenen normları meşrulaştırarak ve ulusal otoritelerin erişiminin –ya da sorumluluğunun– ötesindeki muammalı standartlara dayanarak hükümet yetkililerini ve diğer çıkar sahiplerini uygulamaların iyiye gittiği konusunda temin ederek" ulusal çevre yasasının ve kapasitesinin gelişimini baltalamak için kullanılabilir.[82] Bu bölgede onlarca yıl çalışan Kimerling *Amazon Crude* (Amazon Ham Petrolü, 1991) kitabıyla Texaco'ya açılan ve henüz sonuçlanmayan bir davaya esin kaynağı oldu.[83]

Kimerling'in işaret ettiği gibi devletdışı mutabakatın gelişmekte olan bu sahasındaki tüm etkinliğe rağmen *öncelikle* çevre ve işgücüyle ilgili olmak üzere pek çok dikkat çekici eksiklik vardır. Ki-

81. David A. Wirth, "The International Organization of Standardization: Private Voluntary Standards as Swords and Shields", *Boston College Environment Affairs Law Review* 36, no. 1 (2009).

82. Judith Kimerling, "International Standards in Ecuador's Amazon Oil Fields: The Privatization of Environmental Law", *Columbia Journal of Environmental Law* 26 (2001), s. 394.

83. Joe Kane, *Savages* (New York: Vintage, 1996); Judith Kimerling, *Amazon Crude* (National Resources Defense Council, 1991).

merling şöyle yazmıştır: "Küresel yönetişimdeki dengesizliği tasvir eden bir örnek vermek gerekirse, günümüzde ticarete hâkim olan kurallara göre şirketleri bir Madonna videosunu korsan yayınlamakla sorumlu tutmak için ciddi bir hukuki mekanizma mevcuttur, ama çevreyi kirletme, zorla çalıştırma veya çocuk işçi kullanma konusunda böyle bir mekanizma yoktur."[84] ISO, farklı ülkeler ve kurumlar bir ton karbonun emisyonlarını eşit biçimde ölçebilsin diye bir teknik standart geliştirdi; ayrıca havanın, suyun ve toprağın kalitesini ölçecek teknikler geliştirdiler. Fakat hâlâ emisyonlarla ilgili öneriler getirmediler.[85] Benzer biçimde soğuk işyerleri, koruyucu giysiler ve diğer güvenlik meseleleriyle ilgili ISO standartları vardır, ama saatler ve ücretler ya da tropik iklimlerdeki koşullarla ilgili hiçbir standart yoktur. Kalite yönetimi uygulamaları, işgücünü yönetimle (örneğin kalite çevreleri) diyaloğa girmeye sevk edebilir, ama müşteri memnuniyeti anketleri ancak çalışanların sundukları hizmetleri ele aldığı takdirde yönetimi koruyabilir. Üstelik Ürdün Nitelikli Sanayi Bölgesi'ndeki Classic Fashion Apparel gibi şirketler, cinsel istismar ve saldırganlık soruşturması geçirirken bile internet sitelerinde ISO sertifikalarını ve diğer ödülleri, aldıkları tebrikleri gururla sergileyebiliyor.

ISO bilginin paylaşılmasına ve eşgüdümüne adanmış bir örgüttür, fakat kendi standartlarına bir ürün muamelesi göstermesi gerektiğinden bilgi takas merkezi olamaz. Açık arşivli gerçek bir kamu kurumu olsaydı, dünyadaki her türden örgütle ilgili şaşırtıcı bir performans ve uyumluluk endeksi sunabilirdi. ISO denetim ve sertifikasyon hizmeti vermediğinden dağıtılan sertifikasyon sayılarını takip etmek için araştırma şirketi Nielsen'le çalışıyor. Şirket bu verinin bir özetini hazırlayıp internet sitesinde yayımlıyor, ama ISO sertifikası alan kuruluşların isimleri o sitede yer almıyor – listeyi oluşturmak neredeyse olanaksız. ISO, müşterilerini sertifikasyon faaliyetindeki rakip firmalara ifşa etmemek için bu kayıtları gizli tutuyor. Kalite sektöründeki mühendislerin özlemleri, kalite standartla-

84. Kimerling, "International Standards in Ecuador's Amazon Oil Fields", s. 290.

85. "Reforms to Improve Service Delivery in the Public Sector", www.planning.go.ke.

rının hitap ettiği kamusal özlemlerin önüne geçiyor.

Amazon ormanının petrol sahalarında ya da her ISO 9000 sertifikalı imalatçının fabrikalarında, dünyadaki sayısız durumda olduğu gibi görünüşe göre standart geliştirmeye yönelik tüm yorucu çabalara rağmen, bezdirici örgütsel alışkanlığın tüm ağırlığına rağmen ya da dünyayı Cenevre'den denetlemeye yönelik tüm çabalara rağmen, bunun en çok önem taşıdığı yerlerde değişimi başlatmak için çok az araç vardır. Kalite yönetimi kültüründeki aklı başında erkekler ve kadınlar –hepsi görev başında, hepsi aynı anda tercüme ediyor, hepsi bağlılıkları dengeliyor– görünüşe göre daha güvenli, daha az tartışmalı meseleler üzerinde çalışıyorlar. Bilgi toplama amaçlı kalite uygulamaları, olumlu cevaplar doğuracak soruları tekrar tekrar sormayı öğretmiş onlara: "Bugün sorularınızın tamamına cevap verdim mi?"; "Size yardımcı olabileceğim başka bir şey var mı?"; "Bütün ihtiyaçlarınızı mükemmel bir biçimde cevapladım mı?"

Teknik standartlar ve yönetim standartları yirmi-otuz yıl içinde sırf tüm dünyada insanların birbirleriyle konuşma biçimlerini değiştirdikleri, bu arada da piyasa ile devlet arasında faaliyet gösteren etkili bir ara otorite katmanını güçlendirdikleri için bile öğreticidir. Bu standartların küresel bir hedef kitleye değişken hedefler öneren stratejik belirsizliği siyasal açıdan kurnazcadır, eğilimin ya da içerikten ayrılmış saf etkinliğin gücünü gösterir. Kalite, intibak ederken bir şey *yapan* ve tartışmalı siyasal duruşlardan kaçındığından neredeyse hiçbir şey *söylemeyen* bir uygulamadır. Fakat absürt derecede kendini yansıtan mutabakat biçimleri, taraftarlarının karşı karşıya olduğu en vahim siyasal sorunları maskeleyebilir, filozof Jacques Rancière'in "mutabakat hastalıkları" dediği şeyi besleyebilir.[86]

86. Jacques Rancière, *On the Shores of Politics* (Londra: Verso, 1995; Türkçesi: *Siyasalın Kıyısında*, çev. A. Ufuk Kılıç, İstanbul: Metis, 2016), s. 106.

Kalite ve Etkileşim

ISO kurumsal ağlar ve serbest bölge gibi kentsel kuluçka makineleri arasında güçlü bir çarpandır. Bu nedenle pek mümkün görünmese de ISO ağını gizli bir taşıyıcı olarak kullanan alternatif kent tasarım projeleri için olası bir esin kaynağı olabilir. Tasarımcı nesne biçim olarak bir binanın tasarımına odaklanmaktansa bir gökdelenden otomobile her şeye yönelik bir bileşenin detayına odaklanabilir – bir binalar popülasyonuna çarpan ya da değişim tohumu olarak yerleştirilmiş, zararsız ve sıradan bir kılığa bürünmüş ama ISO'nun küresel erişimiyle güçlenmiş bir detaya.

Fakat yönetim standartlarına duyulan yaygın inanca rağmen altyapı mekânı potansiyel olarak daha güçlü bir yeni küresel alışkanlık olasılığı sunmaktadır: standartlar değil, mekânsal değişkenler arasında basit karşılıklı bağımlılıklar ya da bağlantılar kuran yazılımlar veya protokoller. Serbest bölge ve geniş-bant şehirciliğiyle ilgili önceki bölümlerde tartıştığımız gibi mekânsal yazılımlar, genelde mekânsal ürünler için bir konteyner işlevi gören temel anlatılardan farklıdır, ama bunlar sadece yöneten ve sık sık koruma işlevi gören standartlardan da farklıdır. Yazılım bir plan ya da çözüm değil ilişkilerin bir ifadesini sunar – birbirine bağımlı kısıtlar ve dengelerle altyapı mekânında değişimi etkilemenin bir aracını. Sabit içerik değil, daha ziyade aktif biçimlerin bir etkileşimini tesis eden değişken ve uyarlanabilir protokoller, küresel mübadelelerdeki tipik pazarlıklar haline gelebilir.

Küresel anlaşmaları geliştirirken karşılıklı bağımlılık ve karşılıklılık organları, kaliteyi kuşatan mutabakat organlarından farklıdır. Mekânsal yazılım, tüm tarafların tek bir evrensel ilkeye uymalarını gerektirmekten uzak soyut değerleri karmaşık bir yerel bağlamın değerleriyle birleştirebilir. Sonuçta bunu yapan kurumlar, bir yandan bu tür ilkelerden uzaklaşır ya da ayrışırken bir yandan da genelde onlara uyduklarını gösterecek kapsamlı ritüeller geliştirirler. Mekânsal yazılımın etkileşimindeyse bir siyasal aygıt olarak farklı, uzak ya da ayrı yönlere doğru ilerleyen değerlerden yararlanma potansiyeli var.

Küresel gelişmede çeşitli pazarlık araçları çoktan beri işin içinde. Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) serbest bölgeyi ticaret, eğitim ya da teknoloji karşılığında kullanılacak hazır bir formül olarak büyük ölçüde kabul etti. Fakat BAE, tuzlu su arıtma ve balık çiftliğinden turizme değin ihtiyaç duyduğu diğer sektörlerdeki denge yatırımlarına bağlı olarak serbest bölgenin kaynaklarını da kullandı. Ülke o zaman bir yandan daha kendine-yeter hale gelirken bir yandan da elindekilerin daha kapsamlı bir bileşimini seçip dünyaya sunabildi.[87] Tüm dünyada çok sayıda bankacılık ürünü aynı zamanda yeni aktiflerden daha çok faydalanmak için yatırımlar organize eder. Nairobi gibi bir şehir benzer biçimde serbest bölge teşviklerini toplu taşıma yatırımına bağlayabilir mi? Ya da Kenya'nın dijital köylerinde otobanlar ile geniş-bant kapasiteleri, el değmemiş doğayı muhafaza edecek ve uzak eğitim ya da turizm varlıklarını cezbedecek bir biçimde birbirine bağlanabilir mi? Tüm bu bağlantılar sürekli bir uzlaşıyı doğurabilir ve basit karşılıklı bağımlılıkların mekânsal yazılımı bir standart kadar bulaşıcı olma potansiyeli taşır.

Banliyö yayılması ve yağmur ormanı gibi farklı küresel alanları düşünün. Her iki alan da ulusal ve uluslararası oyuncuları içerir, sorunları siyasal açıdan çok zorludur ve egemen araçlar olan standartlar ya da ana planlarla yeterince çözülemez. Her iki alan da soyut bir değer taşır: Banliyö yayılmasında küresel finans sektörü evi temsil etmek üzere karmaşık ipotek ürünleri ve türevler üretir, yağmur ormanında ise küresel karbon piyasası ormanı temsil etmek üzere karbon kredileri tahsis eder. REDD (Ormansızlaşmadan ve Ormanların Bozulmasından Kaynaklanan Emisyonların Azaltılması) yağmur ormanı gibi kaynakların karbon değerini hesaplamaya yarayan bir protokoldür, böylece ormansız kalmayı tercih etmeyen orman sahipleri küresel bir değeri muhafaza ettikleri için tazmin edilebilirler.[88] İlave çevresel varlıklar, şirketlerin temiz su gibi kaynaklar için ödeme yaptığı Çevre Hizmetleri İçin Ödeme Sistemi (PES) bün-

87. Bkz. www.tec.tawazun.ae. Ayrıca bkz. Easterling, "Extrastatecraft", *Perspecta 39, Re_Urbanism: Transforming Capitals* (2007), s. 2-16. Yazar aynı zamanda kendisine İslami bankacılık araçları hakkında bilgi veren Yale Küresel Araştırmacısı Raheela Khan'a minnettardır. Mülakat, 4 Aralık 2013.

88. Bkz. *The Little Redd Book*, www.amazonconservation.org.

yesinde metalaştırılabilir.[89]

Hem banliyöde hem de ormanda sadece paraya çevrilmek yerine mekânsal varlıklardan ve her tür mülkiyetle (arazi, ev, tarım, toprak, iklim, kaynaklar, kültür, simgesel sermaye) ilgili değerlerden oluşan kapsamlı bir portfolyo, paralel bir piyasada nasıl değişkenlere dönüşebilir? Soyut değerlerin ticaretini yapmak oynaklığa yol açabilir ve fiilen kalıcı fiziksel etkileri olabilir, ayrıca alternatif değerleri araçsallaştırmak gerekir. Mekânsal değişkenlerin bir etkileşimi olarak geliştirilen küresel anlaşmalar, riskleri ve ödülleri daha elle tutulur ve şeffaf kılar.

Aktif biçimlerin mekânsal yazılımı zayıf standartlar ve zayıf kent tasarım dünyasının veremeyeceklerini verebilir. Örneğin bu alanlarda genelde ihtiyaç duyulan şey, imar/kalkınma mekanizmasını ileri sevk etmenin değil onu geri çevirmenin yoludur. Standartlar, teşvikler ve çevre yönetimi düzenlemeleri genelde imarı kolaylaştırmak için vardır. Benzer biçimde çoğu mimarın ve şehircilik uzmanının eğitimini aldığı aktif biçim genelde sadece daha çok binanın yapılmasıyla sonuçlanır. Bir aktif biçim binaların ya da yolların ortadan kaldırılmasında etkili olabilir mi? İmara katkıda bulunmakla kalmayıp aynı zamanda onu küçültecek, yoğunlaştıracak ya da tersine çevirecek –düzenleyici gibi– bir mekânsal protokol geliştirmek mümkün müdür? Eksiltme protokolü örneğin aşırı kalkınmanın piyasaların şişmesine ya da başarısızlığına neden olduğu, kalkınmanın çevresel meselelerle karşı karşıya kaldığı, tükenmiş topraklardan ya da taşkın yataklarından çekilmenin akıllıca olacağı ya da özel doğal koruma alanlarına değer verilen dünyanın pek çok yerinde popüler olabilir.

89. R. Arriagada vd., "Do Payments for Environmental Services Affect Forest Cover? A Farm-Level Evaluation from Costa Rica", *Land Economics* 88.2 (2012), s. 382-99; J. Farley ve R. Constanza, "Payments for Ecosystem Services: From Local to Global", *Ecological Economics* 69 (2010), s. 20, 60-68; J. Hauck vd., "Benefits and Limitations of the Ecosystem Services Concept in Environmental Policy and Decision Making: Some Stakeholder Perspectives", *Environmental Science & Policy* 25 (2013), s. 13-21; K. Jax, "Ecosystem Services and Ethics", *Ecological Economics* 93 (2013), s. 260-68. Yazar, Çevre Hizmetleri İçin Ödeme Sistemi konusundaki araştırmayı paylaşan Yale Ormancılık Okulu lisansüstü öğrencisi Gina La Cerva'ya minnettardır.

İlkel bir mülkiyetler ekolojisinde –banliyö yayılmasındaki Mc Mansion'lar ya da Amazon'daki büyük çiftliklerde– bir eksiltme protokolü, tersine çevrilmiş bir Savannah protokolü gibi bir şey olurdu. Bu protokol, bünyesindeki yoğunlaştırıcı banliyö mülkiyetlerinin ya da muhafaza edilmiş ormanlık alanların, kalkınmanın yok edilmesinin daha iyi olacağı yerlerdeki mülkiyetlerle bağlantılı olduğu basit hareketlerin bir birikimi aracılığıyla gerçekleşebilir. Yoğunlaştırma sahaları eksiltme sahalarına gelir sağlar. Eksiltme sahaları da, örneğin ormanda gelişimin daralması, turizm gibi alternatif sektörlerin büyümesini desteklerse gelir yaratabilir. Banliyödeki bu daralma bir şehrin başka türlü edinmesinin zor olacağı alternatif enerji ya da karayoluyla taşıma sektörlerine alan sağlayabilir. Mülkiyetler arasındaki birbirini dengeleyici ilişki, kent mekânını onarabilme gücüne sahip bir takoz etkisi yaratabilir.

Tüm bu senaryolarda belki de etkileşimin içeriğinden daha önemli olan şey, küresel müzakereler ve sözleşmelerdeki standart oluşturmadan ayrı olarak etkileşimin eğilimidir. Mekânsal yazılım, kent mekânında bulunan bilgiyle zekâyı tanıyıp inşa eder. Aynı zamanda paralel mübadele piyasalarına olanak tanır. Hiçbir kurtarma reçetesi ya da kolay bir onay belirtisi sunulmaz, aktif biçimlerin etkileşimi sadece ona uyum gösterilsin diye vardır. Etkileşim zaman içinde gelişir ve belirsizdir. Nehirde seyretmeye yardımcı olan sinyaller gibi küresel bir oyuncular ağının katılabileceği işaretler ya da araçlar sağlar sadece.

Kalite İrrasyoneldir

> Örgütsel vaka çalışmalarının ve kuramların sayfalarını dolduran kafası karışık ve kavgacı beceriksizler nasıl oluyor da makro-kuramcıların tasvir ettiği kapsamlı ve orantılı sosyal yapıyı inşa etmek için birleşiyorlar?
>
> Paul J. Dimaggio ve Walter W. Powell[90]

ISO genelde rasyonel bir etkinlik modeli olarak görülür. John Boli ve George M. Thomas gibi iki sosyolog, "dünya siyaseti" ya da "dünya-kültürel otoritesi"nin göstergesi olarak gördükleri, sayıları gitgide artan ISO gibi örgütlere yüce özlemler ve tahminler atfeder.[91] Boli ve Thomas, ISO'ya neorealist, devlet rekabeti, dünya sistemi ve küreselleşmeye dair neoliberal kurumsalcı kuramların perspektifinden baktılar ve bunların hiçbirine indirgenemeyecek bir şey keşfettiklerini iddia ettiler: Küresel, standart oluşturucu örgütler "dünya toplumunun asli bir parçasıdır. Onları böyle ele alan bir analiz, sosyal gerçekliğin aşkın seviyesi hakkında bize çok şey öğretebilir".[92]

Altyapı mekânındaki aktif biçimler gibi, sosyal hikâyelerin gücünü gösterircesine, ISO gibi örgütler hepsi ortak diller ve ritüellerle beslenen daha çok küresel örgüte yol açarlar. Sosyolog Peter Mendel'e göre "uluslararası standartlar toplulukları tüm dünyada sosyal rasyonalizasyonun kapsamlı fakat sıradan ve bugüne dek epey sessiz bir gücü olmuştur." ISO "genişleyen bir küresel toplumun" kanıtıdır.[93] Mendel, bu örgütün "bilhassa modern bir sosyal aktör" oldu-

90. Paul J. Dimaggio ve Walter W. Powell, "The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields", *American Sociological Review* 48, Nisan (1983), s. 156-57. Yeniden basımı için bkz. Walter W. Powell ve Paul J. Dimaggio, *The New Institutionalism in Organizational Analysis* (Chicago: University of Chicago Press, 1991), s. 63-82.

91. John Boli ve George M. Thomas, "INGOs and the Organization of World Culture", Boli ve Thomas (haz.), *Constructing World Culture* içinde, s. 13-49, 13, 48, 45.

92. Boli ve Thomas, "Standardization in the World Polity: Technical Rationality over Power", Boli ve Thomas (haz.), *Constructing World Culture* içinde, s. 169-97, 170.

93. Mendel, "The Making and Expansion of International Management Standards", s. 162-63, 164.

ğunu ileri sürerek şöyle devam eder:

Dolayısıyla modern yönetimsel ideolojilerin yaygınlaşması sadece belirli örgütsel modelleri değil, örgütler yaratmanın ve onlara bağımsız eylemlilik kapasitesi aşılamanın altında yatan kültürel şablon ve gerekçeyi de içerir. Bu örgütsel aktörlük varsayımının uğradığı ve tutunduğu yerde sonuç, örgütü sosyal bir aktör olarak rasyonalize edip iyileştirecek her tür söyleme ve reforma, özellikle de küresel düzeyde meşrulaştırılan evrensel paradigmalara ve programlara duyulan sürekli bir açlıktır.[94]

John Meyer, örgütün özel bir aktör gibi görüldüğünü ileri sürer; geleneksel ailelere, bürokrasilere ya da rejimlere hizmet etmeyen ve Weberci açıklamaları aşan bir bağlamda faaliyet gösteren özel bir aktör. "Ulusal devlet ve toplum" aktörünün yerine başkasını geçirme "modern bir mit" halini aldı.[95] Meyer'e göre küreselleşme kavramının kendisi "son derece detaylandırılmış ve senaryolaştırılmış biçimlerle" bilinen ortak platformlara duyulan bir arzuya esin kaynağı oluyor gibi görünmektedir. Aslında prosedürel yarı-egemenlik kostümünün bir parçası olarak "örgütler rasyonalizasyonun ve biçimselleşmenin koruyucu zırhını giyer".[96] İnsanlar "çok hukuki, gitgide küreselleşen bir dünyada evrensel rasyonellik vizyonları ve güçlendirilmiş beşeri aktörlükleriyle küçük tanrılar rolünü oynuyorlar." Meyer "modern örgüt çılgınlığının" zaaflarını, başarısızlıklarını, başarılarını, kahramanlarını ve gurularını değerlendirirken bu "din-olarak-örgüt" olgularının çoğunu tanımlar.[97] Meyer ve meslektaşları şöyle yazmıştır: "Geleneksel dinsel hareketlerdeki gibi, hareketi ileri götürenler pratik kişiler değildir, rahipliklerin günümüzdeki cisimleşmeleri (profesörler, biliminsanları, danışmanlık guruları ve kuramcılar) ve onların bilimselleştirilmiş vaazlarıdır."[98] Me-

94. *A.g.y.*, s. 161.
95. Meyer, Drori ve Hwang, "World Society and the Proliferation of Formal Organization" ve "Introduction", *Globalization and Organization* içinde, s. 41, 15-16.
96. Meyer, Drori ve Hwang, "Introduction", *Globalization and Organization* içinde, s. 49, 16.
97. Meyer, Drori ve Hwang, "Conclusion", *Globalization and Organization* içinde, s. 262, 273.
98. *A.g.y.*, s. 262.

yer ve meslektaşlarının şu gözlemini tekrarlamakta fayda var: "Küresel toplum rasyonelleşmiş bir dünyadır, ama tam olarak rasyonel bir dünya olduğu söylenemez."[99]

ISO'nun barındırdığı ya da karşı karşıya kaldığı pek çok paradoks vardır. Devlet yönetimlerine tavsiyede bulunan bir devletdışı aktördür. Evrensel etki elde etmeye çalışır, ama gerçek bir kamusal boyutu olmayan bir tür gizli bir kurum gibi faaliyet göstermek zorundadır; tüketici olmayan bir vatandaşa hitap etmez. Kendi planlarının üstün uygunluğuna inanarak çok çalışır, ama kendisini zararsız ve fazla itaatkâr gibi gösterir. Epey kapalı süreçleri kamu tarafından büyük ölçüde bilinmez, yine de kapsamlı bir mutabakat yaratır – bu mutabakat, kaynağı siyasal bir diyalog olmayan bir platform içindir. Devlet bürokrasisinden daha çevik bir kurum muamelesi görür, oysa prosedür ritüeli ve düzenleme katmanlarını idame ettirir. ISO'nun standart oluşturma uygulaması, en anlamsız diyaloğun en kolay paylaşıldığını göstermekte, bu arada işgücü ve çevreyle ilgili belirleyici alanlarda değişimi etkileme kapasitesi anlaşılmazlığını korumaktadır.

Yine de ironik bir biçimde ISO'nun en kullanışlı ve ilham verici niteliği irrasyonelliği olabilir. Kalite standartları, devletdışı örgütlerin dünyada elde edebilecekleri gücü sergilemektedir: Bildik hukuki, tarihsel ya da siyasal analiz biçimleriyle tam olarak örtüşmeyen bir otoritedir. Kalite; sirayet ve uyumluluğun, ekonomi bilimi ya da teknokrasinin farazi zorunlulukları üzerindeki etkisini göstermektedir. En evrensel standart olan ISO 9000, teknik uygunluğa değil duygusal, motivasyonel inanç sistemlerine dayalıdır. Küresel yönetişim fikrine kapsamlı, rasyonelleştiren, evrenselleştiren bir zekâ vaatleri eşlik eder. Bu tür ideolojiler, günümüzde küresel kalkınmayı yöneten, yoğunlaşan bürokrasileri kuvvetle biçimlendiregelmiştir. ISO gibi kurumlar, kalkınmanın kamusal ve özel oyuncuları için katı teknik ve ekonomik temeller sağlar. Fakat ISO kalite yönetimi programlarıyla gayri maddi alışkanlıkların ve hikâyelerin geçerlili-

99. John W. Meyer, Gili Drori ve Hokyu Hwang, "Conclusion", John W. Meyer, Gili Drori ve Hokyu Hwang (haz.), *Globalization and Organization: World Society and Organizational Change* içinde, s. 269.

ğini kanıtlar. Bu görece kapsamlı irrasyonellik biçiminin ışığında küresel kalkınmanın güvenilir, makul kararları benzer bir renge bürünür.

Kısacası ISO öykünülecek bir uygulamanın değil, devletdışı güç tarafından işgal edilecek bir alanın modelidir. Devletdışı güç (*extrastatecraft*), ifadenin de belirttiği gibi küresel ölçekte etkili bir mekânsal uygulamayla bürokrasileri aşmayı planlamaktadır. Küresel nüfuzun kapsamlı, tekil ya da tümleyici bir tür yönetişimin inşası için beklemesine gerek yoktur. Bilakis, bu tür bir mutabakat genelde siyasal duruşları yok etme tehdidi içerir. Hiç kimse şehirciliğin Kyoto Protokolleri'nin İsviçre'nin herhangi bir yerindeki bir Uluslararası Mimarlar Birliği toplantısında geliştirilmesini beklemiyor. Mekânsal değişkenlerin, farklı tarafların telafi edici ve dengeleyici arzularına değer veren, en iyi etkileşimini tasarlamak altyapı mekânındaki geçerli yeni alışkanlıkları istismar edebilecek kurnaz, girişimci uygulamacıların işidir.

Altıcı Bölüm

Devletdışı Güç

1999 SEATTLE SAVAŞI, Dünya Ticaret Örgütü ve küreselleşmeye karşı bugün de sürmekte olan bir protestoyu başlattı, fakat serbest bölge küreselleşmenin –her türlü protestodan ya da ciddi düzenlemeden muaf– makine dairesi olmaya devam etmektedir.[1] 2003'teki "Petrol İçin Kan Dökülmesin" yürüyüşlerinde tüm dünyada milyonlarca kişi Irak'taki savaşı protesto etmek için sokaklara çıktı. Fakat bunlardan pek etkilenmeyen Bush Yönetimi savaşı sürdürdü ve var olmayan kitle imha silahları hakkındaki iddialarla kamuoyunu etki altına aldı. Kuzey Afrika ve Ortadoğu boyunca yayılan Arap Baharı gösterileri, hükümetten demokratik reformlar talep ediyordu. Ne var ki hükümetler interneti kullanarak organize olan bu protestoları interneti keserek kolayca durdurabiliyordu. 2011'de İşgal Et hareketi, ABD'de ölçüsüz nüfuz ve servetten faydalanan yüzde 1'e karşı yüzde 99'u temsil etmek için harekete geçti. Direnişler benzer meselelerde küresel bir kargaşaya yol açmışken bile seçimler ve yasama konusunda ipler hâlâ söz konusu yüzde 1'in elindeydi.

Benzer türden aktivizmler, otoriter güçler karşısında genelde en azından geçici bir beyan etrafında birleşir. Bir araya gelip duruşlarından taviz vermeyen aktivistler, istismara yönelik politikaları red-

1. Alexander Cockburn, Jeffrey St. Clair ve Allan Sekula, *5 Days that Shook the World: Seattle and Beyond* (Londra ve New York: Verso, 2000).

deder ve istismara maruz kalanları korurlar. Direniş ve reddetme olarak muhalefet genelde karşıt bir duruş sergilemelidir. Aktivistler ilkeleri için savaşabilir ve ölebilirler, genelde hayata geçirmesi muazzam bir cesaret gerektiren taktikler kullanırlar. En çok övülen aktivist, tutumunu belirler, doğru olan için savaşır, tarafları seçer ve davasına kimin sempati duyduğunu, kimin duymadığını kararlaştırır. Sımsıkı benimsenmiş samimi inançlar dayanışma, topluma uygunluk ve adaletin ihtiyatla muhafaza edilmesini destekler. Davut, Golyat'ı öldürmelidir.

Fakat bu aktivistlerin karşı çıktığı çoğu güçlü oyuncu, yaptıklarından farklı bir şeyler söyleyerek değişken ya da *beyan edilmemiş* amaçlar güder. Bilgi niteliği taşıyan tek şey beyansa, aktivist direnişiyle oynamak ya da onu kandırmak kolaydır. Hedef alındıkları zaman güçlüler hedeften uzaklaşır ve kendilerine başka bir yerde sığınak bulur ya da muafiyet ayarlarlar. Dünya gündemini oyalamak için bir söylentiyi (kitle imha silahlarının varlığına dair kanıt olduğu, iklim değişikliğinin uydurma olduğu, Obama'nın Amerikan vatandaşı olmadığı gibi) başarıyla yayabilirler. Hikâyedeki karakterleri değiştirerek direnişçi kostümü içinde bile gelebilirler. Golyat, Davut gibi görünmenin bir yolunu bulur.

O zaman muhalefet yumruğunu çoğu zaman temsili bir kuklaya sallamakla kalır. Barikatlarda, hudut kapılarında ya da savaş meydanında benzer siyasal senaryolarla boy gösteren aktivistler bazen gerçek savaşın ya da daha sinsi şiddet türlerinin başka yerlerde sürüp gittiğini fark edebilirler. Kendi başarısızlıklarını "arınma"yla tedavi etmeye teşebbüs eden sol, saflarını pekiştirir ve değerlerinden taviz veriyor gibi görünenleri tasfiye eder.[2] Kendisine karşı çıkanları çok daha tehlikeli bir ilk-güce (*ur-force*) dönüştürmek zorundadır: Sermaye, İmparatorluk ya da Neoliberalizm gibi bir "Belirsiz Düşman" yaratır.

Böylece siyasal çalışmanın uygun teknikleri ve alanları konusundaki varsayımlar ironik bir biçimde aktivizmin bazı en ciddi iç kısıtlarını üretebilir ve teşvik etmeyi arzuladığı isyanı engelleyebilir.

2. Todd Gitlin, "The Self-Inflicted Wounds of the Academic Left", *The Chronicle Review* 52, no. 35 (2006), B6, chronicle.com.

Sadece danışıklı dövüşler ve reddedişler sunan düşman-masum ikilileri veya haklı ültimatomlar her tür yarı-efsanevi muhaliften daha büyük bir yapısal engel oluşturabilir. Bu trajik sonlarda uygun bir siyasal müzakere sahası olduğu fikri, beyan edilmemiş siyasal güç için kusursuz bir kamuflaj işlevi bile görebilir.

Fakat kabul edilen tekniklerden her tür sapma, aktivizme yardım etme ve kapsamını genişletme amacını taşıdığı zamanlarda bile, ilkelere ihanet etmek olarak yorumlanabilir. Piyasaya bir girişimci olarak girmek sadece o piyasayı manipüle etmek için bile olsa danışıklı dövüşle karıştırılır. Bir dizi düşmana muhalefet etmektense sistemsel değişim aktörlerine ilgi göstermek eleştirel olmayan bir duruş diye yorumlanabiliyor haksız biçimde. Açık direnişten feragat etmek teslim olmayı kabul etmek ya da etik görelilik zannediliyor. İkiyüzlülüğe ikiyüzlülükle karşılık vermek, kasıtlı bir stratejiyi açığa vurmaktan kaçınma tekniği olarak görülmek yerine kaçamaklı bir hareket ya da inanç eksikliği sayılıyor.[3] Sonunda haklı ve kavgacı anlatılar kendilerini tüketebilir ve gerilimleri tırmandırabilir. Bu durumlarda muhalefet teselli edilemez.

Altyapı Mekânında Genişletilmiş Bir Aktivist Dağarcığı

> Direnişle direnmeyiş arasındaki ikili ayrım gerçek değildir.
>
> Colin Gordon[4]

Ayağa kalkmak, muhalif olmak ya da otoriter güç karşısında ikili bir direniş tutumu takınmak gereken zamanlar vardır, ama bu muhalefet biçimlerinin yanı sıra bir de hem hedef alınması daha zor

3. Mimarlık söylemleri genelde trajik ya da beylik anlatılara sürüklenir. Örneğin Manfredo Tafuri'nin bir siyasi mimarlığın "iktidarsız ve etkisiz mitleri" hakkındaki eleştirisi –trajik sonlara ve son aşamalara duyduğu ilgiyle birlikte– şayet mimarlık tek araçları olarak nesne biçimi ve ideolojiyi görüyorsa yerindedir. Bkz. Manfredo Tafuri, *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development* (Cambridge, MA: MIT Press, 1979), s. 178, 182.

4. Colin Gordon, "Afterword", Michel Foucault ve Colin Gordon (haz.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-977* içinde (New York: Pantheon Books, 1972), s. 256-57.

hem de adaletle daha az ilgili aktivist duruşları vardır. Nasıl ki dünyanın en güçlü rejimlerinin çoğu altyapı mekânında vekillerle ve kopyalarla faaliyet göstermeyi uygun buluyorsa, en bilindik aktivizm türleri de sırf zemini yumuşatmak ve başarı şansını artırmak için gizli ortaklardan ya da *sıradışı* yardımcılardan faydalanabilir.

Sıradışı yardımcılar daha az kahramanca, daha az kendiliğinden muhalif, daha etkili ve sinsi teknikleri göze alabilir: Dedikodu, söylenti, hediye verme, boyun eğme, taklitçilik, komedi, uzaktan kumanda, anlamsızlık, yanlış yönlendirme, dikkati dağıtma, bilgisayar korsanlığı ya da girişimcilik gibi teknikler. Farklı kümelerde birlikte işleyen bu teknikler izole edilemez ya da aşırı kuralcılıkla tanımlanamaz. Bunlar eskiye dayanan uygulamalar olsa da nesne biçimler yapmaya alışkın tasarımcılar ya da beyanatlar vermeye alışkın aktivistler için bu alternatif estetik ve siyasal dağarcık yabancı olabilir.

Bu tür teknikler bu kitap boyunca tartışılan aktif biçimlerin siyasal açıdan saptırılmış cisimleşmeleridir. Altyapı mekânında bir siyasal duruşla ilgili kilit bilgi genelde beyanatta değil eğilimde bulunur – içkin bir etkinlikte ve örgütlenmede. Mekânsal ürünleri, serbest bölgeleri, geniş-bant teknoloji alanlarını ve diğer ağları biçimlendiren tüm aktif biçimler –çarpanlar, uzaktan denetimler, karşılıklı bağımlılıklar ya da topolojik uyumlar– hem bir eğilimin işaretleri hem de onu ayarlamanın ya da değiştirmenin araçlarıdır. Örneğin tekelleri kırarak, geniş-banda erişimi artırarak ya da kapalı bölgeleri daha zengin kentlilik biçimlerine açarak işletim sistemine izinsiz girmek, altyapı mekânındaki eğilimin siyasal gücüne katılmaktır.

Altyapı mekânında eğilimi yeniden tasarlamak bir düello değildir. Altyapının geniş kurucu mekânı düşünülürse eğilimler üreten aktif biçimler işletim sisteminde ciddi değişiklikler yaratabilir. Aktivistin sahadaki her yabani otla karşı karşıya gelmesi gerekmez, bunun yerine hiç haber vermeden toprağın kimyasını değiştirebilir. Eğilimsel kapasiteler kural koyucu olmaktan çok edimsel olan biçim yapımının ve aktivizmin ele alınmasına davet eder. Bazı siyasal gelenekler ters çevirmelere, devrimlere ya da eski sistemin tamamen ortadan kaldırılmasına çağrıda bulunsa da eğilimdeki bir yön değişikliği mekânsal-siyasal iklimde *süregitmekte olan* yeniden yapılandırmayı ya da devrimi destekleyebilir. Bu tür uyumlar gerilim-

leri ve şiddeti azaltabilir, beyan edilmemiş oldukları için de –adları konulduğu takdirde simetrik bir savaşa göğüs germesi gereken– hâkim dogmalara başvurmaları gerekmez.

Alternatif aktivist dağarcığı, hem kültürel hikâyeleri hem de eğilimi saptıran örgütsel nitelikleri istismar eder. Hikâye ile eğilim arasındaki uyumsuzluklar –iktidarın yaptığından farklı bir şey söyleme biçimleri– ilk siyasal açılımı sunar. İnsanlarla teknolojiler arasındaki sürekli değişen diyalogda her zaman uyumsuzluklar vardır. Etkinlikleri hikâyesinden ayrışmış, inkâr durumundaki bir örgütün belirtisi olabilir. Gerçeklik ile liberalizm gibi fazla kullanılmış ya da değersizleştirilmiş bir ideolojik hikâye arasındaki mesafeyi gözler önüne serebilir. Ya da kasıtlı bir yanıltmanın sonucu olabilir. O halde uyumsuzluğa odaklanmak altta yatan ama çoğu zaman beyan edilmemiş bir eğilimi saptamakta faydalı olmakla kalmaz, aynı zamanda bir karşı-anlatı kurmak için de bir fırsattır. Samimi olanın kurmaca ya da sinsi olan kadar değer taşımayabileceği bir aktivizmi öğretir.

İkili direnişin gergin iplerini bırakan yardımcı aktivist, düello için asla geri dönmez, devletdışı gücün yeni bir sahasına doğru ilerlemeye devam eder.

Dedikodu/Söylenti/Uydurma

> Ne tüketimden daha güçlü herhangi bir yönetici ne de sonuç olarak üretimde insanların boş zamanlarındaki gevezeliklerinden –dolaylı olsa da– daha güçlü bir faktör vardır.
>
> Gabriel Tarde[5]

Dedikodu, söylenti ve uydurma, iktidarın istikrarını bozmanın ortak araçlarıdır ve altyapı mekânındaki tüm çarpanlar bu aldatmacayı kolaylaştırır.

James C. Scott, *Tahakküm ve Direniş Sanatları*'nda uygun politikanın tekniklerini yüceltmeye karşı çıkar ve bunun yerine siyase-

5. Bruno Latour ve Vincent Antoni Lépinay, *The Science of Passionate Interests: An Introduction to Gabriel Tarde's Economic Antropology* (Chicago: Prickly Paradigm Press, 2009).

ten ezilenlerin en sık kullandığı fiili araçlara bakar. Balzac'tan Brer Rabbit'e değin kişilere referans vererek şöyle yazar: "Tabi grupların siyasal yaşamlarının çoğu ne iktidarlara açık kolektif isyanda ne de egemene tam riayettedir, bu iki karşıt kutup arasındaki engin alandadır."[6]

Scott söylenti ve dedikoduyu güçsüzler arasındaki saldırı araçları diye tanımlar. Hizmetçi efendisi hakkında dedikodu yapar; astlar anonim bir biçimde kamuoyunu patrona karşı kışkırtabilir. Dedikodu, diye yazmıştır Scott, asla herhangi bir yerde başlamaz. "Büyücülüğün dilsel muadili ve selefidir", imzasız olarak sihirli bir biçimde çoğalır ve zapt edilemez.[7] Bir "altpolitika" tekniği, tabi grupların görünmez, yeraltı alanıdır.[8] Böylece, dedikodu ve söylenti, araştırmacı ve kuramcı Michel de Certeau'nun bahsettiği kılık değiştirmelere, hilelere ve *perruque*'lara ("zayıfın sanatı") benzer.[9]

Fakat zayıflar gibi güçlüler de söylenti ve dedikoduya başvurabilir. Uydurma ve yorum katma, siyasetin hammaddeleridir. Bunlar hem gündelik fenalıkları körükler hem de piyasaların ve hükümetlerin pratik bir tekniğini teşkil eder. Geçtiğimiz on yılda Oklahoma'nın Cumhuriyetçi kongre üyesi James Inhofe, dünyayı iklim değişikliğinin uydurma bir iddia olduğuna ikna etmek için inatçı bir kampanya yürüttü. Inhofe, 2003'teki senato komite konuşmasında detaylı iklim değişikliği uydurmasının "düpedüz kapitalizmi, serbest piyasaları ve özgürlüğü sevmeyen çevre gruplarının ve diğer aşırı uçların durmadan büyüyen para ve güç taleplerini tatmin etmek" için tasarlandığını iddia etti.[10] Rush Limbaugh gibi medya figürleri bu hikâyeye gerekli çarpanı sağladı. Limbaugh, popüler kültürün pazarlama terimlerinde "bağlayıcı" ya da "yayıcı" denilen türden biridir – çok sayıda kişiyle temas kurma kapasitesi vardır.[11] Ne-

6. Bkz. James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* (New Haven: Yale University Press, 1990), s. 136; Türkçesi: *Tahakküm ve Direniş Sanatları,* çev. Alev Türker, İstanbul: Ayrıntı, 2014.

7. *A. g. y.*, s. 143-44. 8. *A.g.y.*, s. 19.

9. Bkz. Michael de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley: University of California Press, 1984), s. 37, 29-44, 142-43; Türkçesi: *Gündelik Hayatın Keşfi I*, çev. Lale Arslan Özcan, Ankara: Dost, 2009.

10. "Sen. Inhofe Delivers Major Speech on the Science of Climate Change", www.inhofe.senate.gov.

redeyse on yıl boyunca bu savı radyo ve televizyonlarda savunup güzellemesini yaptıktan sonra solun nihayet küresel ısınmanın dört dörtlük bir yalan olduğuna ikna olduğunu iddia etti.[12]

2008 Amerikan başkanlık seçimleri esnasında Barack Obama' nın Müslüman olduğunu iddia etmek –Hıristiyan olduğunu kanıtlamak çok kolay olduğundan– çok etkili bir söylentiydi. Hatta yanlışlığından beslenen çok güçlü bir çarpan da bulmuştu. Yanlışlığından ötürü daha uzun süre canlı tutulmuş ve iki misli fazla tekrarlanmıştı – önce yanlışı yaymak sonra da aksini ispatlamak için. Söylenti ve dedikodu içerikten çok o içeriğin nasıl hareket ettiğine bağlıdır, o halde söylentinin sadece içeriği değil *yayılması da* –aktif biçimleri– tasarlanmalıdır.

Altyapı mekânının devlet dışı gücünde bir çarpanı ayarlamak söylenti ya da dedikodu geliştirmek gibidir. Tasarımcılar belirli popülasyonlara daha uygun olması için bir teknolojinin dağarcığını değiştirebilirler, tıpkı banliyö evlerinin inşasının bir seri üretim süreci olarak tasarlanması gibi. Benzer biçimde yeni bir mekânsal protokol, onu çoğaltacak bir taşıyıcı bulduğunda güçlenir. Altyapı mekânı potansiyel çarpanlar olan teknolojilerle doludur: banliyö evleri, gökdelenler, taşıtlar, mekânsal ürünler, serbest bölgeler, cep telefonları ya da küresel standartlar.

Söylentiler gibi aktif biçimler de sosyal biçimler ya da anlatı biçimleridir ve tasarımcı ona eşlik eden mekânsal olmayan hikâyeleri kullanarak bir çarpanın mekânsal sonuçlarını geliştirebilir. Nasıl ki Amerikan banliyö konutu kısmen aile ve vatanperverlikle ilgili anlatılar sayesinde popülerleştiyse bir teknolojiye iliştirilen inanç ya da ideoloji o teknolojiyi hazır bir izleyici kitlesine ya da güçlü bir siyasal mekanizmaya teslim edebilir. Örneğin cep telefonu bir özgürlük, siyasal bir hak ve ekonomik liberalizasyonun bir aracı olarak nitelenmiştir. Yeni bir serbest bölgenin henüz tamamlanmadan önce dahi –küresel pazardan pay kapmak amacıyla– oldubittiyle bir dün-

11. Pazarlamayla ilgili iki popüler kültür kitabı: Seth Godin, *Unleashing the Idea Virus* (New York: Do You Zoom, 2001) ve Malcolm Gladwell, *The Tipping Point* (New York: Little Brown, 2002).

12. Rush Limbaugh, "Left Just Now Discovering Global Warming Hoax", 1 Nisan 2013, www.rushlimbaugh.com.

ya şehri olduğu söylenir. En resmi bildiri ya da en katı iş planı, bir yanıyla olgulara dayalı gibi görünse de genelde kanıtlarını kurmaca bir gerçeklikten toplar.

Tıpkı altyapı mekânına eşlik eden ideolojik hikâyeler gibi gayri maddi olan şeyler de muazzam maddi sonuçlar yaratabilir, o halde bir karşı hikâye yanıltıcı bile olsa altyapı mekânında dağları yerinden oynatmanın en gayri maddi fakat en etkili yolu olabilir. David E. Nye, "enerji anlatılarını" tartışırken Başkan Reagan'ın petrol krizine rağmen ısrarla "bolluk"la ilgili iyimser mesajlar verdiği andan bahseder.[13] Bunun gibi, petrol şirketleri de petrol çıkarmanın tehlikelerini ortaya koymaktansa doğa dostu teknolojiler imgesini benimser. Bir hikâyeyi farklı amaçlarla kullanan grafik tasarım firması Pentagram, yeşil enerji politikasının sol siyasetin sahası olduğu varsayımına karşı çıkarak, onu başlardaki Amerikan vatanseverliğiyle özdeşleştirdi. Cleveland'ın yeni enerji politikalarıyla ilgili afişleri şehrin çevreyi koruma kampanyasında unutulmaz bir simge olan bir yeşil devrimci askeri ya da savaşa hazır gönüllü bir askeri gösteriyordu.[14] Aktivist örgüt Greenpeace ise çevre istismarını medyada sempati toplayan "bomba haberlerle" dramatize eder.[15]

Belki ancak örgütsel aktif biçimleri, anlatı aktif biçimleriyle birleştiren bir tasarımın dünyanın güçlü mekânsal ürünlerine başarıyla dahil olma şansı olabilir. Örneğin Wal-Mart elektrikle aydınlatmanın yerine gün ışığı aydınlatmasını geçirdiğinde satışları gerçekten arttı.[16] Burada mekânsal bir söylenti, tüm dünyadaki Wal-Mart mağazalarının çatı alanlarında ve harcanan enerji megavatlarında bir çarpan bulabildi, ama çevreye duyarlı tasarımcı bunu aynı zamanda bir anlatı söylentisiyle süsleyebildi: gerçekle kurgunun bir birleşimiyle ya da Hollywood'da "gerçek-kurgu" (*faction*) denen şeyle. O dönem gün ışığıyla aydınlanan bir çatı tüm büyük mağazalar için yeni olmazsa olmaz koşul olarak bildirilmişti ve bunun gerçekten

13. Nye, "Energy Narratives", *Narratives and Spaces* içinde, s. 85-86.
14. "Green Machines", new.pentagram.com.
15. Bkz. "History", www.greenpeace.org.
16. "Some Facts About Wal-Mart's Energy Conservation Measures", news.walmart.com.

doğru olup olmamasından çok bu söylentinin izleyici kitle içinde nasıl yayılacağı önemlidir. Ütopyacı ya da hayalci kestirimler kapsamlı, makul, hatta yerinde reformlar ileri sürebilirken küresel güven oyunundaki bu kadar kararlı olmayan hizipler daha bulaşıcı olabilecek söylentiler ileri sürebilir.[17]

Pandalar

Devletdışı gücün bir başka önemli ve görünüşe göre direnişten çok farklı olan tekniği de hediyedir. 2005'te Çin, Tayvan'a Tuan Tuan ve Yuan Yuan isimli iki panda armağan etmek istedi. Bu isimler "birlik" anlamına geliyor – yani, Tayvan'ın şiddetle karşı çıktığı Çin anakarasıyla birliğe gönderme yapılıyordu. Pandalar burada bir dostluk kurgusu yapmak için kullanılıyor; karşıtlığın yerini barış amaçlı kompliman alırken, açığa vurulmamış eğilim aslında hafif ama inatçı bir saldırganlık türünü yansıtıyor olabilir. Aşırı derecede yumuşak ve şirin olan panda bir tatlılık ve nezaket abidesidir – görünüşteki iyi niyetiyle karşısındakinin silahını elinden alan ve onu kontrol altına alan zoraki bir el sıkışmasıdır. Dolayısıyla pandalar, piyasada genelde ölçülmeyen ya da ekonomi kuramında ele alınmayan geçerli değerler, sosyal sinyaller ve hisleri istismar ederek siyasal kaldıraç uygulamak için kullanılmıştır.

Altyapı mekânı –serbest bölgeleri, geniş-bant ağları, petrol araştırması ve mekânsal ürünleriyle– geri çevrilemeyecek birçok panda ya da hediye sunmaktadır. Serbest bölgenin kendisi gelişmiş ülkelerden gelişmekte olanlara bir "hediye" idi, onları yoksulluktan kurtarıp küresel ekonomi kulübüne üye yapmayı vadeden bir hediye. Fakat küresel şirketler gelişmekte olan ülkelere cep telefonu hizmeti ya da sosyal ağ hediyesini sunduğunda genelde aslında kendi kendilerine bir hediye vermektedirler – dünyanın bundan sonraki en büyük tüketici kitlesi hakkında büyük miktarda bilgi. Ekvador Amazonlarındaki petrol araştırması, bölgeye ilerleme getirmeyi vaat etti,

17. Mimarlık söylentilerinin sergilendiği bir kaynak için bkz. *Some True Stories: Researches in the Field of Flexible Truth*, Storefront for Art and Architecture, New York City, Kasım 2008, www.storefrontnews.org.

tıpkı LAPSSET gibi, kalkınma formüllerinin ekonomik ödeme gücü, küresel akışkanlık ve kendine özgü mimari vaatlerini beraberinde getirmesi gibi. Bu türden hediyeler genelde ev sahibi ülkelerin milyarlarca tüketicisinden, sömürüye açık ucuz işgücünden, işgücü ve çevre istismarı durumlarında bile düzenleme muafiyetlerinden faydalanmıştır.

Başka bir tür hediye, mükâfatları ya da ödülleri üretken davranış ya da kendi kendini düzenlemeyi teşvik için kullanarak bu tür istismarları hafifletmeye çalışır. Mo İbrahim Başarı Ödülü, cep telefonu hizmetinden elde edilen kârı, seçimle gelen ve güçlü bir liderlik sergileyip hizmetini tamamlayan bir Afrika resmi görevlisine 10 yıl içinde toplam 5 milyon dolar, ardından da ömür boyu yılda 200.000 dolar bağışlamak için kullanıyor.[18] Clinton Küresel Girişimi'nin sponsorluğundaki Küresel Vatandaşlık Ödülü, Ağa Han Ödülleri, X Ödülü, Bill ve Melinda Gates Vakfı'nın özel amaçlı hayırseverlikleri, sosyal açıdan sorumlu bireyleri ve projeleri teşvik etmek için kullanılan sayısız örnek arasındadır. ISO ya da Uluslararası Sosyal Sorumluluk gibi sertifika sistemleri de, benzer biçimde, seçilmiş bireyleri ödüllendirir.

Fakat devletdışı güçte mekânsal değişkenlerin bir etkileşimi için tasarlanmış uzlaşı, düzenleyiciler gibi aktif biçimler sunabilir – ödüllerden daha güçlü pandalar ve kendini kutlama sertifikaları. Düzenleyiciler, işgücü ya da çevre için daha çok fayda elde edebilmek amacıyla birbirini dengeleyici bir karşılıklı bağımlılık kurabilir. Küresel serbest bölgelerde ikinci sınıf işlerden daha fazlasını sağlamak için tasarlanabilir. Dubai'nin yabancı yatırımcılarla yaptığı anlaşmanın bir parçası olan bedeller gibi, işçilerin, kentliliğin, doğal kaynakların ve tüketicilerin sundukları eğitime, teknoloji transferlerine, doğal yaşamın korunmasına ve daha iyi işgücü uygulamalarına erişimden daha çok faydalanmak için daha etkin bir biçimde kullanılabilir.

18. "Celtel Chief Unveils $5 Million Award for Governance", *Property Kenya*, 31 Ekim 2006, www.propertykenya.com. İbrahim, Celtel International'ı kurdu (daha sonra Zain ve Bahari Airtel tarafından satın alındı) ve onu kıtanın en büyük cep telefonu operatörlerinden biri haline getirdi. İbrahim, Afrika'nın en başarılı işadamlarından biridir.

Abartılı İtaat

Scott, *Tahakküm ve Direniş Sanatları*'nda Milan Kundera'nın *Şaka* isimli romanındaki bir pasajdan bahseder, bu pasajda mahkûmlar kamp muhafızlarına karşı bayrak yarışı yapmaya zorlanır. Mahkûmlar çok yavaş koşmayı kararlaştırır, bu arada birbirlerine şiddetle tezahürat yaparlar. İtaatleri onları rekabet ya da kavganın aksine enerjilerini tüketmeyen bir başkaldırı eyleminde bir araya getirmiştir. İtaat zararsız kılabilir ve otoriteden bağımsızlık kazandırabilir.[19] İtaatkâr, bir karşılıktan ziyade muhalefete hazırlıklı olan bir düşmanın dengesini bozabilir.

Kopenhag valisi Ritt Bjerregaard, seçim kampanyasında şehirde 5000 uygun fiyatlı daire vadettiğinde Danimarkalı mimarlık firması PLOT (daha sonra BIG ve JDS Architects) Bjerregaard'ın yardımına koşarak önceden bina tasarımları üretmeye başladı. Tasarımları bu konuyu basının gündeminde tutarak valinin sözünden caymasını zorlaştırdı ve firma, konutlar için bir tasarım yarışması gerçekleştirdi. İtaatkâr aktivizm böylece kaynakları siyasal iradeden önce değişim için seferber edebilir – iktidarın hiç sahip olmadığı amaçlara itaat edip, hatta bunun için onu kutlayarak.

New York City'deki İşgal Et hareketi, protestocuları beslemek için kurulan İşgal Mutfağı'nın muhtaçlara yiyecek sağlama konusunda bu iş için para alan birçok belediye kurumundan aslında daha iyi olduğunu göstererek simgesel sermaye üretti. İşgal Et hareketi olası eleştirmenlerin desteğini kazanarak üstünlük sağladı. Mükemmel notları ve örnek tutumu ebeveyninin tüm otoritesini elinden alan uslu çocuklar gibi itaatkâr aktivist de sözde daha güçlü oyuncuların pabucunu dama atabilir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin o dönemdeki başbakanı Recep Tayyip Erdoğan 2013'teki Taksim Meydanı protestolarına cevaben yaptığı konuşmada protestoculardan "çapulcu" diye bahsetti. Buna karşılık protestocular bu hakareti benimsediler, sosyal medyada kullandılar,

19. Scott, *Domination and the Arts of Resistance*, s. 139-40; Milan Kundera, *The Joke* (New York: Harper, 1992), s. 94-97.

tişörtlerin ve çantaların üzerine bastırdılar. Bu etiket hem koruyucu bir kamuflaj hem de davaya çağrı hizmeti gördü. Hatta "*çapuling*" fiili haklarını savunmak anlamında kullanılmaya başlandı.[20]

Abartılı itaat, altyapı anlaşmalarındaki taktiksel blöflerin merkezinde durur. Altyapı yüklenicileri uzun süre ekonomik liberalizmin koruması altında faaliyet gösterdiler ve yeni topraklara erişimleri genelde düzenlemeyle bir mücadele olarak nitelendirilir. Kenya'da karasal ya da denizaltı fiber optik kablo döşeyen şirketlerin hepsi bir yandan pazar payı için birbirleriyle rekabet etmekte bir yandan da ev sahibi ulus, Dünya Bankası ya da bir başka örgütün düzenlemelerine "tabi olmaya" zorlanmaktaydı. Bu şirketler oyunda birbirlerini sürekli tekelciler ve rekabetçiler diye niteliyordu. Fakat en akıllı girişimciler, düzenlemeye direnişle itaat arasında gidip gelerek iki taraflı bir oyunda birbirlerine destek olurlarsa kolektif avantajlar üreteceklerini keşfetmişti. Ayrıca itaat ediyor gibi göründükleri açık, rekabetçi sistem daha büyük bir piyasa getirecekti.

Devletdışı güçte biriyle çatışmayı değil itaati seçmek daha kapsamlı bir stratejiye dikkat çekmeden avantaj elde etmenin adeta görünmez, tartışmasız bir aracıdır.

Dublörlük

Teke tek yüzleşmeler genelde şiddete yol açan rekabet ve simetrik taklitçilikle göze çarpar. Bir başka tür taklitçilik olan dublör sadece bir rekabet kaynağı değil aynı zamanda kafa karışıklığı ve başka bir kılığa bürünmenin bir fırsatı olabilir. Dublör, ikiz kardeşler gibi, bazen dünyayı kandırabilecek ya da bir kimliği aklayabilecek bir yem ya da vekildir. Bir dublör aynı zamanda dünyada kendine ait alanı genişletmek için muadilinin yerini ya da gücünü ele geçirebilir.

Dublörü başka bir kılığa bürünerek halkı aldatan kişi ya da karikatür olarak kullanmak eskiden beri otoritenin absürtlüklerini sergilemenin bir taktiğidir. 2007'de aktivist grup Yes Men'in bir üyesi

20. Şebnem Arsu, "Protest Group Gives Turkish Officials Demands", *New York Times*, 6 Haziran 2013. Yazar, 2013'te Türkiye'deki hükümet karşıtı protestolar konusundaki araştırmasını kendisiyle paylaşan A. J. Artemel'e minnettardır.

BBC'de (Union Carbide'ın sahibi) Dow Chemical'ın bir yöneticisi gibi davrandı ve şirketin yıllarca kaçınmanın ardından sonunda Bhopal'da neden olduğu tüm ıstırabın zararlarını tamamen telafi etmeyi kararlaştırdığını ilan etti. Bir Yes Men üyesi de ABD Ticaret Odası'nda sözcü gibi davranarak bu örgütün karşı lobi yaptığı çevre dostu politikaları teşvik etti. Başka bir üye Wharton Business School konferansında ortaya çıktı ve "işgücünün tam özel yönetiminin" ya da insanların alınıp satılmasının Afrika'daki ekonomik istikrara gerçekçi bir yaklaşım olduğunu ileri sürdü. Yes Men o zaman jargona boğulmuş kölelik savunmasının izleyicilerce hiç sorgulanmadan ya da karşı çıkılmadan nazikçe kabul edildiğini bildirecekti.[21]

1999'da kurulan, kâr amacı gütmeyen Hollandalı örgüt Women on Waves (WoW), deniz ticaretinde kullanılan üst üste binmiş egemenlikleri ve değişen siyasal kimlikleri benimseyerek kadınların üreme haklarına hitap eden bir dublördür. Ticari gemiler ulusaldan uluslararası sulara geçerken bir hukuki yetki alanından diğerine geçer. Uluslararası sulardayken kayıtlı oldukları ülkenin yasalarına tabidir. Birçok sevkiyat şirketi, örneğin gevşek işgücü ya da çevre yasaları olan bir ülkeye kaydolarak en avantajlı yasal sorumlulukları seçer. Bu özgürlüğü istismar eden WoW, kürtajın yasadışı olduğu ülkelerden kadınlara kürtaj yapılan bir sıhhiye gemisini finanse etmekte, bu gemi sadece Hollanda hukukuna tabi olduğu uluslararası sularda faaliyet göstermektedir.[22]

Hong Kong'daki yüzlerce ev işçisi boş günlerinde şehrin normalde işverenlerinin yaşadığı kamusal mekânlarında buluşuyor. Bu açık mekânları devralarak oturuyor, konuşuyor, yemek hazırlıyor ve memleket kültürlerini yad ediyorlar. İşgalleri tamamen barışçıl ama yine de bu işçilerin sebat etmesinin ve kendilerini görünmez hizmetçilerden ziyade bir meslek grubu olarak kabul ettirmelerinin bir yolu. Pasif ama kararlı bir dublörlük.

Çay Partisi hareketi "faşist" etiketini Obama'yı tasvir etmek için kullanarak sol tarafından korku ve nefretin istismarı yoluyla ele geçirilmiş gücü anlatmak için savunmacı bir biçimde kullanılan bir

21. Bkz. theyesmen.org.
22. Bkz. www.womenonwaves.org.

işareti gasp etmiş oldu. Çay Partisi'nin dublörü başta umulabilecek aynı türden bir korkuyu ve nefreti kışkırtmak için saldırgan bir biçimde kullanıldı. Dublör eşzamanlı olarak bu terimin önceki anlamını etkisizleştirdi ve o andaki kullanıcıyı suçlamadan korudu.

Altyapı mekânına eşlik eden kopyalanmış ve tekrar kopyalanmış ideolojik hikâyeler siyasal desteği kontrol altına almak için kullanılabilir. Franklin D. Roosevelt liberal etiketini, sağı Yeni Anlaşma politikalarına ikna etmek için sahiplendi – yani, ülkeye hâkim olmak ve *laissez-faire* savlarını bulandırmak ya da etkisizleştirmek için. Liberalleşme çevresindeki düşünceler serbest bölge ya da geniş-bant şehirciliğiyle ilgili çağdaş kalkınma örüntülerini tetikledi. Neoliberal etiketi, liberalleşmenin ve özelleştirmenin haksızlıklarını ifşa etmek için kullanılan bir başka dublörlüktür ve şimdi sosyal medyada ve destekledikleri topluluklardaki bilginin "serbest" mübadelesine liberalizmin özgürlükçü türü gibi bir şey eşlik ediyor.

Jana gibi piyasa platformları, aktivist kitlesel kaynak platformu Ushahidi'nin dublörleridir. Jana kolektif refah ve ücret telafisinin büyük işletmelerden milyarlarca cep telefonu müşterisine yönlendirilmesiyle ilgili fikirlerin kisvesine bürünüp gelir. Fakat Jana gelişmekte olan ülkeler için faydalı bir gelirde ve diğer varlıklarda mı etkili olacak yoksa öncelikle bir tüketici piyasasını biçimlendirmek için mi kullanılacak –birincil araştırması BM için mi yoksa Unilever için mi yapılacak– göreceğiz.

Tıpkı hükümet izniyle çalışan korsan geminin devletin bir gölgesi olması gibi serbest bölge şehirciliği de Shenzhen'de Hong Kong'un, Navi Mumbai'de Mumbai'nin, New Songdo City'de Seul'ün ve Astana'da Almatı'nın bir dublörü görevini gördü. Her büyük şehir ya da başkentin, gevşek yasalar ve daha az hesap verme zorunluluğuyla iş yapabilen, söz konusu şehrin daha akışkan ya da kârlı küresel ağlarda faaliyet göstermesine olanak tanıyan bir kamuflaj birimi vardır.

Dublör aynı zamanda, bir yandan alternatif bir siyasetin taşıyıcısıyken bir yandan da planlanan kârları ya da daha fazlasını sağlayan bir ikiz teşebbüs yaratarak istismarcı ya da verimsiz durumlar için bir ikame ayarlayabilir. Serbest bölge şehri kopyaladığında şehrin kendisi olur, kârları azaltmadan şehrin sunduğu politikaları ve

kamuya hesap verme yükümlülüğünü benimsemesi olasıdır. Yeni geniş-bant dijital köyünde mekânsal değişkenlerin etkileşimi ve kalkınmanın eksiltilmesini amaçlayan yeni finansal protokol ikizdir – yani, mevcut piyasalara, sosyal alışkanlıklara ve arzulara sızıp yerlerini almak için tasarlanmış paralel piyasalardır.

Alternatif bir aktivist dağarcığı olarak devletdışı güç bazı açılardan, dünyanın en güçlülerinin uyguladığı türden devletdışı gücün kopyalanmasıdır. Bir ikili –bir düşman ile bir masum– değil, kimsenin masum olmadığı bir dünyada gücün sayısız yansımasını yaratır. Kendi dublörleriyle kimliğin bu girdi ve çıktılarını manipüle ederken bile dünyadaki her dublörün düzenbazlıklarını gözetler.

Komedi

Çin'deki internet üzerinden muhalefet konusunda uzman birinin dediği gibi, "mizah, doğal bir şifreleme biçimi olarak iş görür".[23] Komedi, egemen örgütlerin mantığını doğrudan yüzleşme olmadan yıkabilecek çelişkiler sunar. Saygısız bir arsızlıkla hem güç konsantrasyonlarını hem de güce direnişleri tanımlayan katılıklara sekte vurur. Komedi, Yes Men'in yaptığı gibi doğrudan iğneleyici bir hitap biçiminde kullanılabilir. Sözcük oyununa ya da tek bir vurucu repliğe dayanabilir. BLO yani Barbie Özgürleştirme Örgütü örneğinde olduğu gibi bir tersine çevirmeyle sonuçlanabilir: Oyuncak dükkânlarındaki Barbie'lerin ve GI Joe'ların ses çiplerinin gizlice değiştirilmesi projesi (Barbie: "Kurşunu yedin, asker." GI Joe: "Hadi rüya gibi düğünümüzü planlayalım").[24]

Altyapı mekânının kendisi genelde belki de Ryle'ın palyaçosunun mizahı gibi eğilimsel, zamanla olgunlaşan ve beyan edilmemiş olduğunda en güçlü halinde olan komedinin taşıyıcısıdır.[25] Erandi De Silva'nın karikatür tasarım çalışması *Logopelago* "Dünya"yı

23. Hu Yong'dan akt. Brook Larmer, "Where an Internet Joke is Not Just a Joke", *New York Times Magazine*, 30 Ekim 2011, s. 38.

24. Arsızlık –filozof Peter Sloterdijk'in bahsettiği *kinizm*– kendi halinden memnun bir sinizme ya da mutabakata direnir. Bkz. Peter Sloterdijk, *Critique of Cynical Reason* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987), s. 101–33; ve www.rtmark.com.

(Dubai'nin dünya haritası biçiminde inşa edilmiş malum yapay adalar takımadası) hicveder. De Silva'nın benzer ada formasyonlarının karikatürleri devasa logolar biçimini alır: Nike'ın uçan kanat şeklindeki simgesi, Mickey Mouse başı, Ralph Lauren atı ya da Coco Chanel'in çift C harfi. Bu logo adalarının hepsi villalar, golf sahaları ve altyapı mekânını dolduran diğer mekânsal ürünlerle doludur. Fakat herhalde "Dünya"nın kendisi, bizzat en iyi hicivdir. Abartılı bir deyişle, bu ada formasyonu zaten küresel emlak fethi ya da küresel gücün istisnai adalara göçü konusunda bir şakadır. Her mikro ulusun, şehir devleti Dubai'den bir farkının olmaması kendi eleştirisini önler ya da vurucu repliği ortadan kaldırır. Komedi şimdi farklı bir doğrultuda sürüyor, çünkü 2008 mali krizinden beri deniz bu dağılmakta olan adaları geri almaya başladı.

François Roche'un Bangkok'taki bir bina için 2002'de tasarladığı *DustyRelief/B_mu* da daha uzun ömürlü bir komedi performansı için vurucu replikten kaçınır. Bu bina çevredeki kirli havadan tozu elektrostatik olarak çekmek için tasarlanmıştır.[26] Çevresini temizlemeye yönelik süregiden yardımsever istekliliği, dev ve çok sevimli bir tüy topu olmaya doğru yavaş, çok küçük adımlarla ilerleyişiyle birlikte görsel, zamansal ve bilişsel kayıt açısından gerçekten de komiktir. Hava kirliliğini sevimli, becerikli ve coşkulu bir çözümle eleştirir. Fakat bu daha temiz hava arzusunu, doğa dostu girişimlere genelde eşlik eden saygı ve tutumluluktan ziyade talihsiz bir ken-

25. Genelde "nasıl'ını bilmek" yerine "ne'yi bilme"nin mizahını üreten ve kendisine "postmodern" diyen mimarlık kültürü, çeşitli mimarlık mecazlarından kasıtlı olarak sabit nesne biçimlerin içindeki nükteler, ironiler ve birebir anlam benzerlikleri –komedi jargonunda "kısa şakalar"– olarak okunması gereken kompozisyonlar yarattı. Ant Farm'ın ya da Archigram'ın karşı-kültür gösterileri ve hicivleri, nesne ve aktif biçimlerin karışımlarıyla birlikte diğer basılı medyaya, film ve performans medyasına girdi. Bunların bazıları mizahın dayandığı belirli bir öncüle referans verecek biçimde tasarlanmıştı. Diğerleri hem komik hem de yıkıcı olan belirsiz referanslar içeriyordu. Archigram'ın tasarladığı çizgi romanlarda belirli bir içerik varken mimarlığı çizgi romanlarla tasvir etme eyleminin kendisi pek çok çağrışımı olan bir aktif biçimdi. Ant Farm'ın yarısı toprağa gömülü Cadillac heykelleri *Cadillac Ranch* (Cadillac Çiftliği) ya da bir arabanın bir televizyon piramidine çarptığı *Media Burn* (Medya'yı Yakmak) gibi performansları, belirli bir öncülü olmayan bir aktif biçim olarak ilerler.

26. Bkz. www.new-territories.com

diyle dalga geçmeyle bağdaştırır.

Altyapı mekânındaki komedilerin duygusuzca bildirilmesi genelde arzulanan siyasal etkiyi elde etmek için yeterli olur. Fakat ondan önceki düzinelercesi gibi atmosferin dışından dünyaya zum yapılarak başlayan bir başka serbest bölgenin bir başka tanıtım videosu, defalarca kullanılmış kısa trompet parçaları ve oyuncak mimarileriyle bütün bir halkla ilişkiler aygıtını gözler önüne serer. Yönetim mottoları ve öğretilerinin akronimlerinin basit bir karşılaştırması –örneğin PDCA, POCCC, POSDCORB, CSSBB, ISSISSIPPI– neşeli anlatıları ve ciddi ölçümleriyle birlikte komedyene pek iş bırakmaz.

Uzaktan Kumandalar

Uzaktan kumanda, dolaylı ya da belli bir mesafeden çoğu zaman fark edilmeden etki eder. Çizgi filmdeki fare Jerry, uzun bir fitilin alıcı tarafında "TNT" yazılı bir ateşleyiciyi aşağı doğru bastırır. Tahterevallide kedinin oturduğu tarafın karşı ucuna bir örs bırakarak Tom'u havaya uçurur. Evin bir tarafındaki nesneler sekerek ilerleyip sonunda Tom'un kafasına çarpar. Benzer biçimde bir devlet, akışı aşağı yönde bir baraj inşa ettiğinde dolaylı olarak bir şehri su basmasına neden olur. Bir bilgisayar korsanının internet sularına bıraktığı bir çakıl taşı, ilave etkiler yaratır. Merkezden uzak toplu üretilmiş bir banliyö şehrin nüfusunu boşaltır. Altyapı mekânının herhangi bir ağındaki bir anahtar uzaktan kumanda olarak iş görebilir – ileride bir gün araba, elektrik, mikrodalga akışlarını ve geniş-bant kapasitesini kontrol edebilecek bir valf gibi.

Tıpkı tasarımcının genelde kent meselelerine nesne biçimle hitap etmeye özlem duyması gibi aktivist de genelde sorunla doğrudan yüzleşip düzeltmeye özlem duyar. Siyasal katılım sıklıkla çevre, doğal kaynaklar, işgücü ya da insan haklarıyla ilgili kaygılarla planlanmıştır. Bunlara gönüllülük ve özveriyle ilgili kanaatler eşlik eder ya da vahim manifestolar ve bilimkurgu distopyalarıyla dramatize edilirler. Yerel zeminde boy gösterme ve ellerini kirletme siyasal sahiciliğin bir göstergesi kabul edilir.

Fakat devletdışı gücün ağlarındaki güçlü uzaktan kumandalar dünyanın başka bir yerindeki işletmeler, hükümetler ya da uluslara-

rası örgütler olduğunda yerel eylem tek başına büyük bir marifet olmayabilir. Bu uzaktan kumandalar, "panda" pazarlığına ilave kaldıraç sağlar, çünkü şimdi oyunda çokuluslulann yanı sıra ilave oyuncular vardır: hükümetdışı örgütler, hükümetlerarası örgütler ve her türden koalisyon. Örneğin bir doğal yaşam alanını kurtarmak hem doğrudan müdafaaya hem de araştırma örgütlerinin, uzak piyasaların, düzenlemelerin ve sözleşmelerin uzaktan baskı yapmasına bağlıdır. Kendi devletlerini eyleme geçiremeyen savunucular, başka bir devletteki ya da uluslararası topluluktaki hükümetdışı örgütlere ya da hükümetlerarası örgütlere başvurabilir, söz konusu devleti etkileyen ya da baskı yapan "yönetişim üçgenleri" –yaratabilirler – "bumerang etkisi" denir buna.[27]

Uzaktan kumandalar, tek bir plan yerine mekânsal değişkenlerin bir etkileşimini tasarlamak için gereklidir. Tasarımcı ve şehircilik uzmanı Rahul Mehrotra, Mumbai'nin yoksul semtlerine bütün alanı yeniden düzenleyecek bir ana planla değil, yoksul semt içinde uzaktan etkiler yaratmak üzere tasarlanmış basit bir umumi tuvaletle yaklaştı. Güneş panelleriyle bu tuvaletlerin elektrik şebekesine bağlı olmadan faaliyet göstermesine olanak tanıdı, böylece elektrik masrafı ortadan kalkmış ve sürekli enerji temin edilmişti. Kadınlar ve çocuklar artık geceleri tuvaleti kullanmaktan korkmuyorlardı. Tuvaletin üst katında bir temizlik görevlisinin olması, temizliğini ve güvenliğini daha da güvenceye almıştı. En üst kattaki teras panoramik bir görünüm sağlıyor, caddelerin sınırlı, sıkışık görünümünü hafifletiyordu.[28]

Nasıl ki bir dolandırıcının tamamen normal görünmenin bir yolunu bulması gerekiyorsa uzaktan kumanda da görünüşte apolitik, mekânsal olmayan, açığa vurulmamış bir siyasal amacı olan kendi kendine hizmet eden bir proje kisvesinde kamufle edilebilir. En

27. Kenneth W. Abbott ve Duncan Snidal, "The Governance Triangle: Regulatory Standards Institutions and the Shadow of the State", Walter Mattli ve Ngaire Woods (haz.), *The Politics of Global Regulation* içinde (Princeton: Princeton University Press, 2009), s. 50; Margaret E. Keck ve Kathryn Sikkink, *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics* (Ithaca: Cornell University Press, 1998), s. 23-24, 12-13.

28. "Conversation with Rahul Mehrotra", harvardmagazine.com.

özenli tüketiciler şimdiden kıyafetler ve kahve paketleri üzerindeki etiketleri kontrol ediyor ve istismar içeren koşullarda üretilen ürünleri boykot ediyorlar. Fakat açık siyasal beyan olmadan bir uzaktan kumanda, örneğin moda ya da yiyeceklerin yaygın zevkleri üzerinde çalışabilir. Vasat malzemeler ve kesimlerle yetersiz kıyafetler yapan şirketler genelde aynı zamanda ucuz işgücü arar. Görünüşte kendi kendine hizmet amacını taşıyan ya da önemsiz nedenleri olan yeni bir arzu ifadesi, kasten tek kullanımlık giysiler ya da istismara dayalı koşullarda üretilen gıdalarla piyasayı düşürebilir.

Bu uzaktan kumandalar dolaylı olarak imalatın ve tarımsal mekânların eğilimini yeniden düzenleyebilir, dibe doğru yarış yeniden başlamadan zaman kazandırabilir.

Dikkatin Dağıtılması/Anlamsızlık/İrrasyonellik

Direniş olarak tasvir edilen aktivizm genelde ezici bir güçle kol kola gider ve simetrik bir muhalif konumda yüzleşir. Fakat aktivist, tırmanma ya da bir girdaba sürüklenme riski olan bir çatışmaya girmek yerine yanlış yönlendirme ve şaşkınlıkla ondan uzaklaşabilir – bunu genelde muhalif güçlere karşı tarafsız üçüncü bir şey yaratarak yapar. Komedyen zaten dikkatin dağılmasının gerginliği yatıştırma gücü hakkında bir şeyler bilir. Savaşan devletler pingpong, satranç ya da müzik konusunda bir araya getirilir. Arnavutluk'un başkenti Tiran'da vali Edi Rama, savaş sonrasında harap şehri bina cephelerini çok parlak renklere boyayarak dönüştürdü – şehirde gelişme, hatta yönetişim koşullarını tazelemek için son derece tuhaf bir hareketti bu.

Anlamsızlık, istikrarsızlaştırmanın başlangıcını sürekli korunması gereken bir durum haline getirerek dikkatin dağıtılmasının başlattığı işi sürdürebilir. Dobra aktivistin genelde ilkelerden ayrılma ve kriz göstergesi olarak gördüğü anlamsızlık, bunun tam aksi olabilir – muazzam siyasal kullanışlılığı olan bir gereç. Yanıltıcı reklamın dikkatin dağıtılmasına bağlı olması gibi daha uzun süreli dolandırıcılıklar da dikkati işlemin gerçek ayrıntılarından –bunlar elbette hiçbir zaman açıklanmaz– başka yöne çeken bir dizi dikkat dağıtıcı hikâyeye dayalıdır. Üçkâğıtçılar, enayileri toplu olarak izi

sürülemeyen ama önlenemez olan bin bir türlü küçük iltifatla ve önemsiz ayrıntıyla oyuna getirirler. İlgi çekici faktör tek bir tutarlı hikâyenin olmayışıdır ve kurbanları, önlerinde olup biteni görmediklerine ikna eder.[29]

Dünyadaki en güçlü siyasal işlemlerin çoğu, uyuşturucu etkisi olan muğlaklaştırma ve irrasyonel arzularla kolaylaştırılır ve çatışmayı kışkırtan dogmayı kontrol altında tutar. Jerzy Kosinski'nin *Orada Olmak* romanında Chauncey Gardiner, bahçe gelişimi ya da mevsimlerin kaçınılmazlığıyla ilgili anlamsız sözleri Amerikan Başkanı'nın sırdaşı olmasını sağlamış bir komedyen ve güzel ruhtur. Ne kadar şeffaf olursa olsun bazı büyüleyici kurgular karşıt güçleri bir arada tutacak ya da zalim otorite biçimlerini yayacak güçlü bir ağ oluşturabilir.

Aptallık gibi anlamsızlık da güç kazandırabilir, çünkü bilginin yükünü taşımaz. Ronald Reagan gibi liderler görevlerindeyken de ilke olarak zekâya çoğu zaman direnmişlerdir. Artık iyi bilinen bir hikâyeye göre Reagan bir G-7 zirvesinde brifing kitaplarını çalışmak yerine uyumayıp gözde filmi *Neşeli Günler*'i izlemiş. Ekibinden David Gergen ertesi gün Reagan'ın tam formunda olduğunu anımsıyor: Reagan karmaşıklaştırıcı olgulardan arınmış "büyük resmi" kavrayabilmişti.[30] Bariz kayıtsızlık –özel bir tür aptallık– dirençli güç biçimlerini besler ve en güçlü siyasal stratejilerin çoğuna eşlik eder.[31]

Altyapı mekânı ne kadar güçlü ve yekpare görünürse görünsün kısa ömürlü arzular ve irrasyonel özlemlerden faydalanır. Her tür örgüt –ünlülerin şehir dışındaki golf merkezlerinden perakende zin-

29. Hardt ve Negri, *İmparatorluk*'ta siyaset becerisinin bir dizi tekniğini tartışır, bunlar arasında Herman Melville'in Kâtip Bartleby'sinin ve J. M. Coetzee'nin Michael K.'sının retleri de vardır. Yazarlar özellikle bir bahçıvan olan Michael K.'nın sürekli hareket halinde oluşunun bir gün bakmayı umduğu asmaları andırmasının üzerinde dururlar. Bu dolambaçlı eğilim, cüretkâr reddedişin içerdiği tehlikeleri hafifletir ve Michael K.'nın başarı şansını artırır. Bkz. Hardt and Negri, *Empire*, s. 203-4.

30. *PBS Newshour*, "Remembering Ronald Reagan", yayın tarihi 7 Haziran 2004, www.pbs.org.

31. "Özel aptallık"la ilgili bir tartışma için bkz. Easterling, *Enduring Innocence*, s. 195.

cirlerine ve serbest bölgelere– kullanışlı anlamsızlık yollarıyla kâr etmeye, yönetmeye, olmadı iktidarını muhafaza etmeye çalışıyor. Kalite yönetimi, bağlayıcı bir içeriği olmayan ilkelerle çok sayıda takipçiyi kendine çeker. İşletme jargonu genelde eşbiçimli örgütlerde kullanılan bir tür laf kalabalığıdır. Pek bir anlam taşımaz, ama neredeyse her konuda mutabakat yaratmak için kullanılabilir. Bu örgütler genelde kolektif inançların ve rasyonelleştirici formüllerin harekete geçirici olduğunu düşünür, ama aynı zamanda kendi formülasyonlarıyla çelişen kanıtı görmezden gelmek için formüller geliştirmelidir. Hatalı olayları hâkim mantıklardan ayrıştırmanın yollarını bulmalıdır. Rasyonelleştirici formüller aynı zamanda söz konusu grubun duygusallıkla itaat ettiği anlamsız inançlara yol açabilir.

Devletdışı güç için dolandırıcılık öğreticidir. Tıpkı kurmaca söylentilerin başarılı olabilmesi gibi, inatla dolambaçlı bir biçimde gelişen hikâye de başarılı olabilir. Hesaplaşma günü daima ertelenebilir. Puslu masalların yerini soğukkanlı bir mantık alabilir. Yardımcı aktivist yeni teknolojilerin, yeni mekânsal yazılımın ya da yeni kanaatlerin her tür birleşimi yoluyla sinsice ilerleyen bir hareketler zincirinin altyapı mekânına sızabildiğini ve çetin siyasete karşı yavaş yavaş kaldıraç oluşturabildiğini öğrenir.

Bilgisayar Korsanları/Girişimciler

> "Piyasadan nasıl kaçılabilir?" sorusu, başlıca meziyeti çözümsüz olduğunu ilan etme zevki olan sorulardandır.
>
> Jacques Rancière[32]

Sosyal, siyasal ya da ticari aktörler olarak bilgisayar korsanları ve girişimciler çarpanların, söylentilerin, uzaktan kumandaların ve dikkat dağıtıcıların gücünü biliyorlar.[33] Her tür değerin geçerliliğini anlayan bu karakterler, hem pandaların ve kanaatlerin viral yayılması-

32. Jacques Rancière, "The Art of the Possible: Fulvia Carnevale and John Kelsey in Conversation with Jacques Rancière", *Artforum International* 45, no. 7 (Mart 2007), s. 256-60.

33. Maggli ve Woods (haz.), *The Politics of Global Regulation*, s. x-xi.

nı hem de altyapı mekânındaki ürünleri kullanarak sosyal ağlar ve piyasa ağlarını çalıştırırlar. İkisi de ütopyacı aktivistten ya da tasarımcıdan çok farklı işlem yapar. Ütopyacı genelde aşkın ve tek bir değişim ânı hayal eder – kapsamlı bir reform ya da duygu yüklü bir başyapıt. Beyanların aktivizmi gibi mimarların ve şehircilik uzmanlarının tasarımları da genelde düzeltici bir program gibi sunulur. Nesneden ya da ana plandan uzaklaşan tasarım, örneğin sosyal bilimler, sibernetik ya da matematikten disiplindışı teknikler aldığında bile beyan etme arzusu yine genel olarak vardı: doğru cevabı sağlayan veri ya da denklemleri bulma. O halde dünyanın, görünüşe göre, planlamacıların ütopyacı tasarılarını hiçbir zaman benimsememesi üzücü bir hata ya da kirlilik olarak betimlenebilir.

Bilgisayar korsanı/girişimci saflığa değer vermez, bunun yerine yenileştirmenin, güncellenen platformların çoklu döngülerine ve dünyaya tanıttıkları ürünlerin ve planların yerini alan, onları tazeleyen ya da tersine çeviren değişebilen arzuların izini sürmeye güvenir. Girişimciler sürekli demodelik yolunda olmasalar hayatta kalamazlar. Tersine çevirmede –genelde mantıksız kabul edilen bir tersine çevirme– verimli bir saha bulan girişimciler, pratik kabul edilen şeyi yenilerlerse çok başarılı olurlar. Etkilerini güçlendirecek çarpanlar bulabilmek için zinde bir biçimde dünyaya katılırlar.

En üretken bilgisayar korsanının/girişimcinin ketum ve girişken pazarlıkları, üretkenliklerini ahlaki koşullara (neyin iyi olduğunun tayini) göre ölçmeyebilir. Nasıl ki Bateson siyasal mizacı bilgi akışı açısından değerlendiriyorsa, üretken değişim de istiflediğinden ya da inkâr ettiğinden daha fazla bilgiyi serbest bırakan ve birleştiren hareketler meydana getirebilir – daha az şiddet dolu, daha dirençli siyasal eğilimler üretmek için açmazları çözer, eşbiçimliliği etkisizleştirir ve otoriter güç yoğunlaşmalarını gevşetir. Ütopyacının doğruluk ve ret ikilisi eğer bilgi akışını engellemek anlamına geliyorsa en az arzu edilen eğilim bile olabilir.

Devletdışı gücün bilgisayar korsanı/girişimci için mekân, yeterince değerlendirilmemiş fırsat ya da çocuk oyuncağıdır. Manipüle edilecek ya da üzerine yazılacak olan, mekânda dolaşan ürünler ve teknolojiler değil mekânın kendisidir. Mekânsal değişkenler geniş bir ortak platformdaki çok önemli aktif biçimlerdir – aynı anda hem

bilgi hem teknoloji, hem ürün hem de piyondur. Bu açıdan bakınca her zaman manipülasyona açık olan mekân, siyasal eylem için taze bir sahadır.

Kabul Edilemez Kanıt

Direniş yerine uyuşmazlıktan bahsetmeyi tercih ederim.

Jacques Rancière[34]

Uyuşmazlık (*dissensus*) mutabakatın zıddı olarak çoğunlukla düzeltilmesi gereken bir durum olarak görülür, oysa aynı zamanda olumlu bir motor da olabilir. Uyuşmazlık, bağdaşmayan kanıtları göz önüne almayan öz-düşünümsel mutabakatı sekteye uğratır. Aynı zamanda genel bir huzursuzluğa, tek bir anlaşmazlık hedefinden daha yaygın, yerinde bir kafa karışıklığına işaret eder. Jacques Rancière'e göre "Uyuşmazlığın işi, normal olması beklenen ile yıkıcı olması beklenen, aktif ve dolayısıyla siyasal olması beklenen ile pasif ya da uzak ve dolayısıyla apolitik olan arasındaki sınırları sürekli yeniden değerlendirmesidir."[35] "Kabul edilemez" kanıt, uyuşmazlık yaratır.[36] Örneğin genelde hakkında hiçbir ilgili ulusal ya da uluslararası hukukun bulunmadığı göçmen işçi kabul edilemez kanıt gibi bir şeydir. Rancière, göçmeni şöyle tasvir eder:

> ... sözcüksüz bir kurban, bastırılamaz bir nefretin nesnesi. Göçmen öncelikle adını kaybetmiş bir işçidir, artık öyle algılanmayan bir işçidir. Kabul edilen bir yanlışın nesnesi olan ve şikâyetini mücadele ve tartışmayla dışa vuran işçi ya da proleter yerine göçmen aynı anda hem açıklanamaz bir hatanın faili hem de yuvarlak masa yaklaşımını gerektiren bir sorunun kaynağıdır.[37]

Göçmen işçi, kaygılı ve hatalı bir mutabakatın öznesi olarak tekrar

34. Jacques Rancière, "The Art of the Possible: Fulvia Carnevale and John Kelsey in Conversation with Jacques Rancière", *Artforum International* 45, no. 7 (2007), s. 256-60.
35. *A.g.y.*
36. Jacques Rancière, *The Politics of Aesthetics* (Londra: Continuum, 2004), s. 85.
37. Rancière, *On the Shores of Politics*, s. 105.

tekrar altyapı mekânının kanıtına geri döner – "yuvarlak masa yaklaşımı". Uyuşmazlık bu kabul edilemez kanıtı hep ifşa eder, onu savuşturmaya çalışan mutabakatın içinde bu kanıtı ileri sürüp vurgular.

Kurallara uygun siyasal hikâyenin onaylanan hikâye çizgisinin ötesine bakan kabul edilemez kanıt, kategori dışında kalanları ya da panoya iğnelenmemiş kelebekleri tanımlamaktadır. Siyasal değişim sol veya sağ tarafından sınıflandırılmamış daha az dramatik dönüm noktaları etrafında döner. Duyguların yön değişikliklerinin, ekonomik servet değişikliklerinin ya da şiddetin tırmanmasının ve askıya alınmasının gerçek sebebi beklenmedik kanıt olabilir. Tıpkı mutabakatın en kötü ve en yıkıcı liderleri ya da hukuki biçimleri doğurabilmesi gibi, bir muhalif de bir hediyeyle zorla ikna edilebilir. En büyük değişiklikler hiç kimse dikkat etmezken içeriye sızan, görünüşte masum bir ayrıntıdan kaynaklanabilir. En üretken hareket, en istismarcı oyuncunun bencilce bir nedenle yenilenmesi olabilir. Kurgunun bolluğu, olanaksız sayılan bir seçeneği –üretken olsun olmasın– aniden zararsız ve makul kılabilir. Uzak bir sorun hakkındaki dolaylı bir pazarlık yüzünden deniz ortadan ikiye ayrılabilir.

Devletdışı güç, çelişkili ya da kabul edilemez kanıtın sahasına dalıverir. Bilgisayar korsanı/girişimci, statükoyu sarsacak ve daha fazla bilgiyi açığa çıkaracak bir kod bitinde ya da başıboş bir arzuda boşluklar arar. Araştırmacı, egemen ideolojilerin dışladığı tarihdışını arar. Yenilikçi ekonomistler, sosyologlar, bilişim uzmanları ve şehircilik uzmanları genelde daha fazla aktör, daha karmaşık bağlamlar ve problem çözümüne yarayacak daha fazla bilgi için kendi disiplinlerinin temel anlatılarının ve varsayımlarının ötesine bakarlar. Yardımcı aktivist, otoriter gücün her tür değerini ve yoğunlaşmasını işin içine katmayı umar, sadece Sermaye'nin ya da Neoliberalizmin siyasal ideolojilerinde övülenleri değil.

Uyuşmazlık sadece kabul edilemez olanı saptamak ve suyun üzerindeki dalgacık ve çukurların üzerinden seyretmek değil, aynı zamanda o dalgacıkların bazılarını yaratmak demektir. Mekân, çok sayıda muhalif ya da birbirini dengeleyen oyuncunun etkileşimini planladığında ve piyasanın sildiği ya da kendi rahatı için dışladığı o hukuk ile halk arasındaki oyuna döndüğünde uyuşmazlığı içerebilir. Devletdışı gücün uyuşmazlığı suları bulandırır.

Falso

Falso, bilardo oynarken "topa biraz falso ver" gibi deyişlerde kullanılan bir sözcüktür. Bilardo topuna belirli bir açıdan hafifçe vurmak, numaralı topa hafif bir *spin* aktarır, belki de böylece kötü bir açı giderilir ve topun cebe girmesine yardım edilir. Oyuncunun bile ilan edebileceği vuruşun genel yönü ve amacı dışında, top kontrol etmesi çok daha güç başka bir ilan edilmeyen eylemlilik ortaya koyar: Hatta bu eylemlilik bazen topların kendi arasındaki bir mesele gibi görünür.

Rancière, *The Politics of Aesthetics*'te (Estetiğin Siyaseti) siyasetin estetiğini değil bir sanat eserini kuşatan siyaseti tartışmaktadır. Örneğin bir Zeplin meydanında kaz yürüyüşü yapan askerlerin geçit alayını ya da direnişin hararetli bir hayal kırıklığı olarak estetikleştirilmesini tasvir etmez. Bunun yerine siyasal eylemde kavranan ve kullanılan sanata ya da tasarıma eşlik eden dağınık çağrışımları tasvir eder. Örneğin sanatın siyasal etkinliği hem saptırma hem de üretme biçimlerini tartışırken Flaubert'den bahseder:

> *Madame Bovary* ya da *Duygusal Eğitim* yayımlandığında, bu eserler Flaubert'in aristokratlığına ve siyasal konformizmine rağmen hemen "edebiyatta demokrasi" olarak algılanmıştı. Flaubert'in edebiyata herhangi bir mesaj yüklemeyi reddetmesi demokratik eşitliğin kanıtı olarak görülmekteydi.[38]

Flaubert'in siyasal muhafazakârlığına rağmen romanları bir biçimde okur kitlesine özgürleştirici bir eğilim aktarır. Bu kitaplarda "falso" yani kültürde dolaylı bir siyasal *spin* vardı.

Bob Dylan'ın "Like a Rolling Stone" (Yuvarlanan Bir Taş Gibi) şarkısı bir nevi tesadüftü: Haziran 1965'te hatalı başlangıçlarla dolu iki günlük bir kayıt seansının ardından tek seferlik bir kayıt sonucunda ortaya çıkmıştı. Bu öfkeli şarkı zengin bir kıza hitaben yazılmış gibiydi ve açık bir siyasal içeriği yoktu. Ama her nedense (baterinin baştaki [silah sesini andıran] "sert girişi", Dylan'ın Woody Guthrie'yle özdeşleştirilmesi ya da "nasıl bir duygu?" diye haykıran

38. Rancière, *The Politics of Aesthetics,* s. 14.

gergin sesi) bu şarkı savaşlar ve 1960'ların suikastları arasında bir marşa dönüşmüştü. Şarkı, müziğin siyasal kullanımını kışkırtan bir tür falso getirmişti.[39]

Siyasal eğilim genelde biraz falsoya ya da estetik *spin*'e dayanır. Rancière "duyarlılık, beğeni ve sanat amatörlerinin zevkine hitap etmeyen" bir estetiğin çerçevesini çizer. Estetiğe kültürün itina gösterdiği ve muhafaza ettiği sistemleştirilmiş bir dizi kılavuz ya da kural gibi yaklaşmaktan ziyade hem "resmeden" hem de hayata geçiren "yapma ve elde etme yolları"nı ifade eden "estetik uygulamalarına" odaklanır. Estetik, anlamla yüklü –ama kesin anlamla değil– biçimlerin değişen bir rejimi olarak var olur. Rancière, biçimlerin duyumsanabilir olanın çeşitli katmanlarına "dağıtılma" biçimlerini tasvir eder.[40] Nasıl ki Foucault'nun *dispozitif*'i "söylenmeyenlerle olduğu kadar söylenenler"le de ilgiliyse Rancière için de "Siyaset, görülen ve onunla ilgili söylenebilecekler çevresinde, görme kabiliyeti ve konuşma becerisi olanlar çevresinde, mekânların özellikleri ve zamanın olanakları çevresinde döner."[41]

"Falso" cepli bilardoda ve altyapı mekânında ileri bir tekniktir. Kasıtlı olarak kullanılır, ama tamamen kullanıcının kontrolünde değildir. Bu tekniğin akıllı kullanımı, topun basit dinamiklerinin ötesinde özel bir tür *spin*'in *olası* olduğunu görmekte yatar. Altyapı mekânı geliştirilirken teknolojilerin sonuçlarını ve mekân içindeki insanlarla etkileşimlerini kontrol etmek mümkün değildir. Altyapı

39. Greil Marcus, *Like a Rolling Stone: Bob Dylan at the Crossroads* (New York: Faber and Faber, 2005), s. 80, 224, 3.

40. Sanat eleştirmeni Nicolas Bourriaud, 1990'ların bazı medya ve yerleştirme işlerine karşılık "ilişkisel biçim" diye bir nosyon geliştirdi, bu nosyon Rancière'in formülasyonlarına benzer, çünkü sanatı "bağımsız ve özel simgesel bir mekânın iddiası" olarak değil bir "karşılaşma durumu" olarak tasvir ediyordu. Bourriaud, manifestosu *Relational Aesthetics*'te bu yeni biçim "siyaseti"nin "modern sanatın getirdiği estetik, kültürel ve siyasal hedeflerin radikal bir çalkantısına işaret ettiğini" yazar. Rancière'in sunduğu daha geniş çerçeve, bir radikal an ya da başlangıç ânı olarak medyanın ve performans sanatının bu yeni biçimlerine dayanmayan bir estetik siyaseti tasvir eder. Bkz. Nicolas Bourriaud, *Relational Aesthetics* (Paris: Les Presses du Réel, 2002).

41. Foucault, "The Confession of the Flesh", *Power/Knowledge* içinde, s. 194; Rancière, *The Politics of Aesthetics*, s. 22-23, 12-14.

mekânındaki falsoyu kontrol edebilmek, cep telefonunu bir "yuppi oyuncağından" dünyanın en yoksul ülkelerinde bir kalkınma aracına dönüşeceğini bilerek icat etmek gibi bir şey olurdu. Falsoyu kontrol etme olanağı yoksa da kendi yolundan çıkan *spin*'in varlığıyla rahat etmek, onu ummak, saptamak ve kendi avantajına kullanmak mümkündür. Ani yön değişiklikleri, beklenmedik sonuçlar ve eğilimin nüansları, düzgün bir siyasal programın sabit beklentilerine sahip olanlar için bir hayal kırıklığı kaynağı olabilirse de devletdışı güçteki bir siyasal performansın hammaddeleridir.

Nasıl'ını Bilmek

Tazelenmiş bir aktivist dağarcığı, kendilerini dürüst olamayacak kadar akıllı gören ve daha hilekâr siyasal uygulamaları başarıyla yürüten bir dizi karakterden (korsanlar, mahkûmlar, bilgisayar korsanları, komedyenler) ders alır. Onların görevleri sinemadaki aktörler gibi birbirine muhalif niyetlerin bir karışımını yaratmaktır – yazılı metinden farklı roller oynamak. Bu işlemin bariz olması ya da ilan edilmesi gerekmez. Uzaktan ya da görünmez de olabilir. *Görünmez Adam*'ı güçlü kılan şey hem görünür hem de görünmez olabilmesiydi. Adam görünür değilken bardaktaki bir içecek içilip bitirilir ya da kapılar açılıp kapanır ve sadece düzenine müdahale ettiği mekân görünürdü. Bu bağlamda, Golyat'ın kocaman olmasından memnun daha sinsi bir Davut devi öldürme zahmetine asla girmezdi. Altyapı mekânında mağlubiyet değil fırsat görürdü. Devi çalıştırmak dururken neden öldüreceksin ki, kocaman cüssesiyle bir çarpan gibi o işi güçlendirebilecekken?

Bu alternatif aktivist tekniklerinin belirsizliği aslında onların en pratik yönüdür. Erving Goffman, dolandırıcı ve aracı gibi ayrıksı karakterlerden büyülenmiştir, tıpkı kişilerin günlük hayattaki edimlerinde söyledikleriyle yaptıkları arasındaki tutarsızlıktan büyülendiği gibi. Bu sanatı nasıl öğrendiklerini merak eder.[42] Çoğu disiplin, kendi disiplin standartlarını, yasalarını ve neyin bilgi teşkil ettiğine dair testlerini kullanarak kanıtı bağdaştırmaları ve doğrulamaları

42. Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, s. 73-74.

için uygulayıcılarını eğitir. Kişi normalde ayrıksılık ya da sahtekârlık için bir eğitim görmez. Ayrıksılık, doğrudan iletişimin doğaüstü muadili, gösterenlerin güya sağlam sahaları arasından geçen ince uzun dumandır. Bir dolandırıcı, sahtekâr ya da yem olarak eğitilmek değişikliğe karşı hassas olmayı öğrenmektir. Eğilimseldir. Pratik bilgiye ve doğaçlamaya, James C. Scott'ın *mĕtis* dediği şeye dayanır.[43] Devletdışı gücün teknikleri, kişinin ancak *nasıl* yapılacağını bilebileceği bir performansın hazırlığında prova edilir.

Yardımcı nitelikte bir aktivizm hayata geçirilir. Aktivizme yönelik beyan türünden ve hayata geçirilmiş yaklaşımların ikisi de etik bir Möbius'a uyar. Biri belirtilen ilkeler konusundaki mutabakatın muhafaza edilmesinin tarafında olur; öteki kısmen bunu tersine çevirerek beyan edilmemiş ama belirleyici bir etkinlikle ister istemez belirsiz bir mücadele etrafında uyuşmazlığın muhafaza edilmesini tasvir eder. İkisi de –aynı yüzeyin zıt taraflarında hareket eder ve farklı yönlerden yaklaşırlarken– birbirlerini destekler ve birbirlerine meydan okurlar. İkisi bir arada hem sağlam, istikrarlı durumu hem de karşılaşma durumunu tasvir eder. Harekete geçirilmiş ve atomlarına ayrılmış. Kesinlik ânı ve kesin olmama ânı. Reçete ve epidemiyoloji. Hile ve bahis. "Ne'yi bilme" durumu ve "nasıl'ını bilme"nin evrilen etkinlikleri.

43. Scott, *Seeing Like a State*, s. 6-7, 340; Türkçesi: *Devlet Gibi Görmek*, çev. Soner Torlak, İstanbul, Zoom Kitap, 2016.

Sonsöz

BU KİTABIN BAŞINDAKİ görüntüleri yeniden ileri saralım – mekânsal ürünlerin tekrarlayan matrisi ve altyapı mekânının ağları. Arka planda etkinlikleri idare eden bir işletim sistemi gibi mekân da bir teknoloji, bir bilgi taşıyıcısı ve yönetim mecrasıdır. Bu işletim sisteminin işleyişlerini ifşa etmek –serbest bölgelerde, geniş-bant teknoloji alanlarında ya da küresel standartlarda– ona izinsiz girmek için gerekli becerileri prova etmek kadar önemlidir.

Birçok disiplin kendi varsayımlarını sorguluyor ve küresel siyasal sahaya uyum sağlamanın alternatif yollarını arıyor. Altyapı mekânı bu deneyler için iyi bir sınama ortamı – her tür sosyal alışkanlığı, kültürel değeri, ekonomileri ve teknolojileri barındıran karmaşık bir matristir.

Bir aktif biçimler ağı, altyapı mekânının eğilimine –içkin kapasitesine, meyline ya da siyasal duruşuna– katkıda bulunur. Onu güçlü kılan aktif biçimler (başka birçok şeyin yanı sıra çarpanları, anahtarları ya da topolojileri) aynı zamanda onu manipüle etmeye yarayacak mekânsal değişkenler ya da kaldıraçlar olabilir. Altyapı mekânının her yerde olması, uyumu kuvvetlendirmenin ya da onu yaygınlaştırmanın aracı bile olabilir.

Dünya ana planlara, ölçülere, standartlara ve temel noktalara bakarken bundan önceki tartışmalar tasarım için daha geniş bir dağarcık önerdi: sabit planlar değil mekânsal yazılım gibi hareket eden aktif biçimlerin bir etkileşimi. Bağımsız mekânsal değişkenler, eğilimi bir bağlamın içine sürekli uydurmak için küçük mekanizmalar

gibi hareket edebilir. Tasarımın nesnesi tek bir biçim değil birçok biçimi şekillendiren bir aygıttır. Mutabakattan çok uyuşmazlığın simgesi olan etkileşim, zaman içinde çok sayıda oyuncunun menfaatlerini etkileyen farkları dengelemeyi tercih eder. Metropole nakledilen serbest bölge örneğinde olduğu gibi, bu tür etkileşim bir şehri yeniden düzenleyebilir. Gelişmiş küresel ağları, alan korumasıyla dengeleyen geniş-bant köyü örneğinde olduğu gibi, bir düzenleyici olabilir. Hatta dünyanın ekonomik ya da çevresel açıdan en harap alanlarında bile kalkınmanın eksiltilmesi ya da artırılmasını yönlendirebilir. Böylece küresel siyasal müzakerelerde yeterince faydalanılmayan mekânsal değişkenler, mekânsal-siyasal aktivizmin sıradışı bir türünün araçları olabilir.

Altyapı mekânına eşlik eden hikâyeler aynı zamanda onun eğilimini ilerleten ve saptıran aktif biçimlerdir. Bazı hikâyeler akışkanlığını korurken bazıları –gerçeklikten ne kadar ayrışmış olurlarsa olsunlar– siyasete hükmeden değişmez ideolojilerdir. Örneğin askeri bir aygıt olarak altyapı mekânıyla ilgili hikâyeler, gereksiz ikilileri idame ettirebilir, hatta işgücü ve çevreye karşı en sinsisinden bazı şiddet biçimlerinin kanıtını örtbas edebilir. Ekonomik liberalizmin altyapı mekânına ilişen ve siyasete el koyan ideolojik hikâyeleri ironik bir biçimde özgürlüğü şiddetle tehlikeye atabilir. Bu arada özgürlükle özdeşleşmekten kaçınan bazı mekânsal yazılımlar, karşılıklı bağımlı *yükümlülüğün* daha büyük bir kapasite ve daha büyük bir seçenek sağlayacağını gösterebilir. Altyapı mekânı boyunca hüküm süren evrensel mantık ve rasyonellik hikâyelerine rağmen, en asılsız söylentilere ve beklenmedik olaylara yatkın bir dünyada hüküm süren şey *irrasyonelliktir*.

Altyapı mekânında ayrıksılık, kesinlikten daha iyi bir öğretmen olabilir. Belirtilen niyetler ile beyan edilmeyen etkinliğin çakışmaması, aktif biçimleri ve onların biçimlendirdiği altta yatan eğilimleri somutlaştırır. Ayrıksılık aynı zamanda genelde ütopyaları aşan ya da zekâsıyla alt eden şaşırtmaları, aldatmacaları ya da kurguları önceden sezecek kurnaz bir siyasal hayal gücünü eğitir.

Eğilim aynı zamanda siyasal mizaçtır. Örgütlerin bilgi mübadelesini teşvik etme ya da engelleme biçimi bu mizacın önemli bir işaretidir. Tasarımcılar, bilgiyi dışlamaktan kaynaklanan şiddet karşı-

sında caydırıcı davranarak ve bilgiyi zenginleştirmekten kaynaklanan istikrarı teşvik ederek altyapı mekânındaki eğilimleri ayarlayabilirler. Hatta tasarım aktivizmi, eğer indirgeyici ve rekabetçiyse, en adil direnişten kasten kaçınabilir ve bunun yerine bilgiyi serbest bırakarak gerilimi açığa çıkaracak yollar arayabilir.

Genelde "Nasıl'ını bilmek"te "ne'yi bilmek"ten daha çok güç bulunur. Nehirde seyretmek için kullanılan işaretler, pratik olması için belirsizdir. Benzer biçimde, altyapı mekânının akışkan örgütlerinde zamanla olgunlaşan bir süreçte aktif biçimlerin manipülasyonu, kent reformunun reçetelerinden ya da beyanlarından daha pratiktir. Amaç çözüm değil çözüm üretecek mekanizmalar önermektir. En bilindik siyasal kuramlarda dikkat çekilenlerin ötesinde altyapı mekânı, bilginin engellenmesi ve otoriter gücün yoğunlaşmaları gibi tehlikelerin yaygın, dinamik işaretlerini vurgular.

İster kurnazlığa, bayağılığa ister absürtlüğe başvurulsun, altyapı mekânı dünyadaki en büyük güçlerden bazılarının aracıdır. Ama bu oyun iki kişiyle oynanır – tabii bir devletdışı güç sanatıyla.

Dizin

—

Keller Easterling
Devletdışı Güç

"Altyapı" dediğimiz şey şehirlerimizi kontrol eden yeraltındaki kablo ve borulardan ibaret değildir, dört bir yanımızdaki mekânları gizliden gizliye belirleyen kurallardır aynı zamanda: serbest ticaret bölgeleri, akıllı şehirler, banliyöler ve alışveriş merkezleri gibi. *Devletdışı Güç* bu mekânı kontrol eden yeni güçlerin haritasını çıkarıyor ve bu güçlerin neden ve ne şekilde devletin kapsama alanı dışında kaldığını gösteriyor.

Kitapta kredi kartlarının kalınlık standardından dünyadaki en büyük ortak platform olan mobil telefonlara, habis bir ur gibi yayılan "serbest bölge" paradigmasına varıncaya kadar hayatımıza en çok etki eden altyapı alanları inceleniyor. Modern habitatımızın betonuna, fiber optik kablolarına gömülü devletiçi ve devletdışı güçlerin bağlantı noktalarını ifşa eden Keller Easterling sonuç bölümünde bu iktidara direnme yolları üstüne düşünüyor.

Mimarlar, şehir ve bölge planlamacıları kadar dünyanın gidişatını anlamak isteyenler için de.

Metis Edebiyatdışı
ISBN-13: 978-605-316-074-8

Metis Yayınları
www.metiskitap.com